

УЧАСТЬ МОЛОДІ У РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

YOUTH PARTICIPATION IN THE DEVELOPMENT
OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

**Участь молоді
у розвитку громадянського
суспільства в Україні**

Ministry of Education and Science of Ukraine
Petro Mohyla Black Sea National University

YOUTH PARTICIPATION IN THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

Collective monograph

Edited by Y. Palagnyuk, O. Faichuk

Mykolayiv
«Ilion»
2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили

УЧАСТЬ МОЛОДІ У РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Колективна монографія

Під загальною редакцією Ю. В. Палагнюк, О. Л. Файчук

Миколаїв
«Іліон»
2021

УДК 316.346.32-053.6:[323.2:316.325](02.064) (477)
У 90

Авторський колектив:

Палагнюк Ю. В., Костєва Т. Б., Соловійова А. С., Лушагіна Т. В., Ярошенко В. М.,
Сухорукова А. Л., Малиновська Н. Л., Акімова Т. Ю., Полторак Л. Ю.,
Файчук О. Л., Сургова С. Ю., Бойко С. М., Семенець-Орлова І. А., Шкода Т. Н.,
Теплюк М. А., Сімахова А. О., Бутенко В. Г.

Рецензенти:

ЛОПУШИНСЬКИЙ І. П. – доктор наук з державного управління, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри державного управління і місцевого самоврядування, Херсонський національний технічний університет (м. Херсон).

КОВАЛЬ Г. В. – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри соціальної роботи, управління та суспільних наук, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності (м. Львів).

ШЕВЧУК О. В. – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, декан факультету політичних наук, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (м. Миколаїв)

*Рекомендовано до друку Вченою радою ЧНУ ім. Петра Могили
(Протокол № 2 від 26 лютого 2021 р.)*

Участь молоді у розвитку громадянського суспільства
У 90 в Україні: колективна монографія / Палагнюк Ю. В., Костєва Т. Б., Соловійова А. С. та ін. ; під заг. ред. проф. Ю. В. Палагнюк, доц. О. Л. Файчук. – Миколаїв : Іліон, 2021. – 328 с.

ISBN 978-617-534-631-0

DOI: 10.34132/IDU.2021.01

Колективна монографія є складовою частиною виконання науково-дослідної теми для молодих науковців «Формування концептуальних засад залучення патріотично активної молоді до розвитку громадянського суспільства як чинник соціальної безпеки України», яка здійснюється у Чорноморському національному університеті імені Петра Могили за тематичним планом Міністерства освіти і науки України. Авторами відповідних розділів виступають науковці декількох суміжних галузей наук, таких як: політологія, державне управління, соціальна робота, педагогіка тощо.

Розрахована на науковців, викладачів і студентів закладів вищої освіти, фахівців державного управління, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, політологів, а також буде корисною всіх, кого цікавить окреслене коло проблем.

УДК 316.346.32-053.6:[323.2:316.325](02.064) (477)

© ЧНУ ім. Петра Могили, 2021

© Палагнюк Ю. В., Костєва Т. Б., Соловійова А. С.,
Лушагіна Т. В., Ярошенко В. М., Сухорукова А. Л.,
Малиновська Н. Л., Акімова Т. Ю., Полторак Л. Ю.,
Файчук О. Л., Сургова С. Ю., Бойко С. М.,
Семенець-Орлова І. А., Шкода Т. Н., Теплюк М. А.,
Сімахова А. О., Бутенко В. Г., 2021

ISBN 978-617-534-631-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

(Юліана Палагнюк)	7

Розділ І

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ МОЛОДІ У РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1 Формування лідерського стилю життя та громадянської свідомості сучасної сільської молоді як передумова європейського розвитку (Тетяна Костєва)	9
1.2 Мінімізація негативного впливу лінгвістичного маніпулювання на молодь як необхідна умова розвитку громадянського суспільства (Анна Соловйова)	36
1.3 Участь молоді у розвитку локальної демократії в Україні (Тетяна Лушагіна)	63
1.4 Роль волонтерства у сприянні демократичним процесам в Україні (Віра Ярошенко, Анна Сухорукова)	87
1.5 Громадянська активність студентської молоді у прискоренні розвитку громадянського суспільства: усвідомлення та дія (Наталія Малиновська)	110
1.6 Моделі залучення дітей та молоді до прийняття рішень (Тетяна Акімова)	136

Розділ ІІ

ОСВІТНЯ СКЛАДОВА ЗАЛУЧЕННЯ МОЛОДІ ДО РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1 Особливості формування активної громадянської позиції майбутніх соціальних працівників у процесі підготовки до використання методів арт-терапії (Любов Полторак)	159
2.2 Політична свідомість студентської молоді як складова процесу формування їх громадянської активності (Олена Файчук, Світлана Сургова)	179

2.3	Залучення учнівської молоді до розвитку громадянського суспільства у рамках проведення педагогічних експериментів усеукраїнського рівня (<i>Світлана Бойко</i>).....	198
2.4	Нові можливості для забезпечення розвитку громадянських компетентностей та зростання професійної мотивації молодих вчених в Україні (<i>Інна Семенець-Орлова, Тетяна Шкода, Марія Теплюк</i>)	241
2.5	Проблеми діяльності молодих учених в Україні та перспективи їх вирішення у громадянському суспільстві (<i>Анастасія Сімахова</i>).....	268
2.6.	Роль правових цінностей у формуванні громадянськості студентської молоді (<i>Володимир Бутенко</i>)	289
ЛІТЕРАТУРА ТА ВИКОРИСТАНІ		
ДЖЕРЕЛА		301
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....		323

ПЕРЕДМОВА

У колективній монографії висвітлено важливі аспекти багатовимірної участі молоді у розвитку громадянського суспільства в Україні. Як показав досвід Євромайдану та Революції Гідності, яка відкрила новий етап в історії розвитку громадянського суспільства, продемонструвала вплив громадськості на суспільно-політичні перетворення, дала поштовх потужному волонтерському руху для допомоги державі під час гібридної війни, процес набуття європейських цінностей головним чином залежить не тільки від державно-управлінських рішень, але й від залучення громадськості, особливо патріотично активної молоді, до громадського контролю у реалізації публічної політики України та забезпечення додаткових можливостей захисту прав і свобод людини і громадянина. Тому стає важливим вирішення питань стосовно визначної ролі громадянського суспільства в різних сферах діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зокрема щодо впровадження євроінтеграційних реформ, якісно нового рівня взаємодії громадянського суспільства, особливо молоді як активної її частини та органами державної влади і місцевого самоврядування задля налагодження ефективного діалогу та партнерських відносин органів державної влади, органів місцевого самоврядування з організаціями громадянського суспільства.

Напрацювання, представлені у цій монографії, спрямовані на вирішення завдань, визначених Указом Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», Національною стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр., а також гармонізацією соціально-політичної інтеграції України до європейських цінностей, в першу чергу гарантуванням прав і свобод людини і громадянина.

Колективна монографія складається з двох розділів, в яких розкриті актуальні питання соціально-політичної участі молоді у розвитку громадянського суспільства та освітня складова

залучення молоді до розвитку громадянського суспільства в Україні.

Наукові розробки, представлені вченими у монографії, пройшли апробацію на Міжнародній науково-практичній конференції «Залучення патріотично активної молоді до розвитку громадянського суспільства як чинник соціальної безпеки України» (04 червня 2020 р.). Конференцію було організовано і проведено кафедрою соціальної роботи, управління і педагогіки Інституту державного управління Чорноморського національного університету імені Петра Могили спільно з Радою молодих учених при Міністерстві освіти і науки України в рамках роботи Міжнародної науково-практичної конференції «Ольвійський форум-2020: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі».

Висловлюємо щиру подяку колегам з Ради молодих учених при Міністерстві освіти і науки України, вченим з різних наукових закладів України, колегам з Чорноморського національного університету імені Петра Могили, всім, хто долучився до написання цієї роботи та посприяв виходу її в світ.

Вважаємо, що опублікована праця стане гідним внеском у наукові доробки щодо питань участі молоді у розвитку громадянського суспільства в Україні, і буде корисною для студентів, аспірантів, науковців, представників громадянського суспільства та інших зацікавлених читачів.

Ю. В. Палагнюк

(доктор наук з державного управління, професор)

Розділ І

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ МОЛОДІ У РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1 Формування лідерського стилю життя та громадянської свідомості сучасної сільської молоді як передумова європейського розвитку

Тетяна Костєва

Одним з пріоритетів європейського стилю життя країн є розвиток громадянської свідомості їх жителів. Влада будь якої країни може бути ефективною та досягти значних результатів у гармонійному розвитку лише завдяки спільним діям та взаємодії з кожною особистістю як складовою великого суспільства. Тому орієнтування влади всіх рівнів на забезпечення уявлення важливості громадянської свідомості є вагомим напрямом економічно стабільного, соціально розвиненого, психологічно стійкого, сталого суспільства високого рівня.

Сучасні інтеграційні процеси України до європейських стандартів передбачають високий рівень розуміння того, як має виконуватися не лише політична та економічна сутність розвитку країни, але й формування свідомості українців, яка б відповідала стандартам розвитку, стабільності, гармонійності. І саме на молодь покладаються основні запоруки майбутнього, в першу чергу на її свідомість.

Розв'язання проблеми громадянського виховання молоді спирається на наукові дослідження Г. Костюка, С. Максименка,

В. Кременя, С. Рубінштейна. Філософський аспект формування громадянської позиції особистості 2 представлено в працях В. Кузя, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської, Г. Філіпчука, Г. Філонова; психологічне обґрунтування проблеми формування фахівця-громадянина – у працях О. Алексєєвої, І. Беха, М. Боришевського, О. Киричука, Т. Яценко та ін.

На великій ролі свідомості в морально-духовному розвитку особистості наголошував ще В. Сухомлинський. На думку педагога, освідомість та самосвідомість як процес включає такі основні складові: саморозуміння, емоційне переживання та оцінювання самого себе, формування яких має бути направлено на творення добра для людей. Головна мета громадянського виховання сучасності, за визначенням О. Сухомлинської, – «підготовка молоді до життя у громадянському демократичному суспільстві, взаємопов'язаному світі; визнання й прийняття цінностей, є головними, визначальними для даного суспільства»¹.

Сутність свідомості особистості полягає у єдності самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе, саморегуляції поведінки і діяльності. Відсутність потреби у самопізнанні негативно позначається на особистому й громадському житті людини, призводить до спотворення програми саморозвитку. Тільки об'єктивна самооцінка дозволяє сформулювати власні життєві цінності й визначитися у виборі громадянських цінностей².

Як справедливо зазначає М. Боришевський, самосвідомість органічно взаємопов'язана з усіма сферами життєдіяльності особистості громадянина, маючи безпосереднє чи опосередковане відношення до усіх виявів духовності людини. До складу духовності як багатомірної системи входять свідомість й самосвідомість людини, які відображають її найбільш актуальні життєві потреби, інтереси, погляди, ставлення до себе й до навколишньої дійсності. Характерною ознакою таких потреб, інтересів, поглядів, ставлень (які можуть виступати і як певні особистісні характеристики, і як ціннісні орієнтації) є їх

---

¹ Сухомлинська О. Громадянське виховання: спадщина і сучасність. Управління освітою, 2005. № 24. С. 3.

² Боришевський М. Розвиток громадянської спрямованості: монографія. К., 2010. 186 с.

органічна єдність з цілями життєдіяльності людини, їх прямий чи опосередкований зв'язок із моральністю³.

Про рівень розвитку громадянської свідомості та само-свідомості можна судити на підставі аналізу того, наскільки оволоділа людина певною системою суспільно значущих цінностей, якою мірою вони насправді визначають її громадянську сутність. Система громадянських цінностей особистості лежить в основі формування громадянської свідомості. Загалом громадянську свідомість характеризують певні моральні, соціальні, політичні якості людини, які формуються впродовж усього життя, але найпотужніше таке формування відбувається у молодому, студентському віці.

Трансформація української державності в нові стандарти європейського характеру вимагають в першу чергу від молоді переосмислення моральних цінностей, внутрішнього ставлення до всього, що оточує молодь, бажання бути включеним у формування свого життя та життя країни в цілому. Наше українське суспільство ще важко назвати громадянським, але ми рухаємося саме в цьому напрямі. Однак, значна частина молоді є пасивно свідомими до таких процесів, і більшість з них це вихідці із сільських місцевостей. Саме тому, варто привернути їх увагу до означених процесів, розкрити потенціал патріотично налаштованих, активних громадян своєї країни і використувати для пришвидшення загального формування громадянської свідомості, що дозволить окремо мій місцевості, регіону вийти на рівень європейського зразку. Сучасна Україна вкрай потребує активних і залучених громадян, яким притаманна громадянська культура, громадянська свідомість, потреба в суспільній діяльності, почуття обов'язку, патріотизм, справедливість, вміння робити свідомий моральний вибір. Тому виховання громадянської свідомості молоді, в тому числі сільської молоді, є однією з умов становлення особистості, що спроможна відновити суспільство і дух нації та розвинути ідею державності, спрямовану на людину.

Процес виховання громадянських якостей має забезпечувати випереджувальний характер у державотворчому процесі, воно має стати засобом відродження національної культури,

---

³ Там само.

стимулом пробудження високих моральних якостей – совісті, патріотизму, людяності, почуття громадянської і власної гідності, творчої ініціативи тощо; засобом самоорганізації, особистісної відповідальності дітей та молоді; запорукою громадянського миру і злагоди в суспільстві.

Безперечно, громадянське виховання у сучасному виховному процесі має надзвичайно важливе значення. Повноцінне формування особистості не може позитивно реалізовуватися без громадянської основи. Сьогодні як ніколи важливо спрямовувати дітей і молодь на вибір громадянсько-національних ідеалів та ціннісних орієнтацій у їхньому житті. Всебічне виховання підростаючої особистості в наш час не має сенсу без громадянського компонента.

Вагомим впливом на формування та становлення молоді є процес використання дозвілля та залучення до нього. І в сільській місцевості в цьому питанні спостерігаємо провал щодо забезпечення відповідних умов. Дозвілля може бути сферою всебічного і морального розвитку тоді, коли воно відзначено цілеспрямованістю, організованістю, обґрунтованим чергуванням різних видів діяльності, позитивним спілкуванням. Але в українській сільській молоді такі ознаки не зберігаються і основна причина (але не єдина), це відсутність інфраструктури, фінансування та дорослих громадян, які були б зацікавлені у дозвіллевій діяльності молодого покоління, використовуючи необхідні засоби, методи, форми при формуванні громадянської свідомості, тобто активних, патріотично налаштованих, цілеспрямованих, відповідальних та дисциплінованих громадян своєї країни.

В Україні сьогодні існують сотні громадських формувань, які охоплюють різні напрями роботи, і значна частина з них може і має сприяти заохоченню реалізації проектів із залучення молоді як шкільного віку так і студентського до різних видів дозвіллевої діяльності, які розвиватимуть якості громадянськості.

Таким чином, можна зробити висновок, що серед факторів, які забезпечують стимулювання процесу формування громадянських якостей і переконань, важливе місце має належати соціально-культурній діяльності через залучення громадських формувань, європейських та українських грантів, проектів.

Характерним для розвинених країн є новий підхід і до культури в цілому, і до організації культурно-дозвілєвої діяльності. Зростає усвідомлення того, що вільний час і дозволля ефективно сприяють формуванню високої духовності, громадянськості, фізичної досконалості, задоволенню інтересів і потреб молоді у спілкуванні, творчому розвитку, соціалізації особистості, а правильна його організація здатна пом'якшити соціальну напругу, навіть перевести її в безпечне русло. Організація дозволля розцінюється як стабілізуючий фактор суспільства⁴.

Дослідження на соціально-культурну діяльність здійснювали такі дослідники як: А. Д. Жарков, Ю. Д. Красильников, Ю. А. Стрельцов, та ін. Культурно-дозвілєва діяльність відкриває і широкий простір для реалізації соціальних функцій. За допомогою усіх спільних дій створюються передумови для кращого розуміння механізмів формування особистості в сфері вільного часу і більш ефективного використання в цих цілях різноманітних засобів і методів організації культурного дозволля.

Вивчення нами практичної діяльності позашкільного часу сільської молоді по громадянському вихованню довело: робота майже не проводиться або ставляться до неї формально; відсутня системність, заходи не мають достатньої визначеності що до виховної мети; не розроблено обґрунтовану методику формування громадянськості молоді у позанавчальній роботі, в закладах соціально-культурної сфери (яких практично не існує на територіях сіл, або вони знаходяться у руйнівному стані).

Організаційно-виховна робота має привчати сільську молодь до громадянської думки, до прийнятих норм поведінки, допомагати усвідомлювати позитивні звичаї і традиції, сприяти становленню гуманістично-орієнтованої особистості, з почуттям власної гідності, яка усвідомлює високу цінність свободи і демократії, поважає права і свободи людини і вміє захищати ці права. На нашу думку, цьому можуть сприяти такі форми роботи як: клуби за інтересами з чіткою дисципліною, допомога в проведенні виборчих кампаній, шкільні штаби порядку,

---

⁴ Чмихало Є. І. Деякі аспекти розвитку культурно-дозвілєвої діяльності в зарубіжних країнах та її кадрового забезпечення. Культурно-просвітницька діяльність в сучасних умовах : Тези наук. конф. (м. Київ, 25–26 квіт. 1994), К.: КДІК, 2014. 183 с.

молодіжні парламенти, участь у правозахисних акціях, воєнно-патріотичні табори, клуби скаутів і т.д.

Важливим поняттям та складовим для громадянина своєї країни є економічна культура його особистості. Адже, саме цей вид культури забезпечує розуміння та поваги на матеріальних благ, до приватної власності громади, кожної особистості окремо, формує уявлення та цінності до поваги того, що робить інший. Для формування цих якостей у сільській молоді культурно-дозвіллевою діяльністю можуть бути використані такі форми роботи, як бізнес-клуби, навчальні цехи, табори праці і відпочинку, біржі праці, аукціони, ярмарки, рольові ігри, фестивалі та ін. Також варто окремо виділити при формуванні громадянської свідомості екологічну культуру, яка всебічно формується та розвивається завдяки створенню та активної діяльності штабів охорони природи, екологічні туристичні походи, зелений патруль, зустрічі, екскурсії, олімпіади, конкурси, благоустрій території за участю дітей, молоді, батьків та ін.

Таким чином, громадянську свідомість сільської молоді ми розглядаємо як комплекс з правової культури, екологічної, моральної культури, патріотизму, використовуючи інтелектуальні, емоційно-вольові і практичні аспекти життєдіяльності молоді як члена суспільства. Формування громадянської свідомості є вкрай важливим, адже саме відчуття громадянськості змушує кожну людину відчувати себе частиною держави, відповідати за її справи і одночасно примушувати державу бути відповідальною перед своїм народом.

Однією з активних форм залучення сільської молоді до активного дозвілля та формування громадянської свідомості повинні бути соціальні проекти.

Соціальний проект – це своєрідна конструкція власної розробки, яка має свої визначальні характеристики, просторові та часові обмеження, а також забезпечує певні матеріальні та духовні цінності⁵.

Розглядаючи соціальний проект І. О. Пометун надає йому характеристик соціально активного спрямування молоді, яка

---

⁵ Плышевский В. Г. Прогнозирование, проектирование и моделирование в социальной работе. М.: Социально-технологический институт МГУС, 2001. 95 с.

реалізуючи власний потенціал через матеріально-технічні ресурси впливає на певний розвиток подій в громаді, тим самим показуючи приклад активності та ініціативності щодо власної долі та долі громади в цілому. Соціальний проект забезпечує розвиток спілкування та якісної колективної взаємодії⁶.

Реалізація соціальних проектів – це глобальна платформа для соціалізації молоді. Це є найпростіші форми роботи, але такі потрібні для сільської молоді: культурно-мистецькі програми (традиційні концерти, фестивалі і конкурси), волонтерські програми (участь в благодійних акціях, марафонах), лідерські програми (школи активістів), створення соціальної реклами (плакати, відеоролики), участь в інтерактивних театрах тощо⁷. Така просвітницька діяльність є одним із способів профілактики негативних явищ серед молоді, а даний формат зустрічей дуже дієвий, результативний та захоплюючий.

Також механізмом реалізації молодіжних ініціатив на селі та вираження думки має бути діяльність молодіжних організацій. Сільська молодь має займати активну громадську позицію і змінювати життя молоді регіону в цілому, їх дозвілля на краще. На території сільської місцевості обов'язково ми рекомендуємо створювати Молодіжний Парламент, залучатися до співробітництва з іншими селами та регіонами, не лише виконувати, але й самостійно створювати соціальні проекти, вчитися шукати фінансування, тим самим, реалізуючи себе як особистість.

Студентське самоврядування є важливим фактором розвитку суспільства, виявлення потенційних лідерів, вироблення у них навичок управлінської та організаторської роботи з колективом, формування лідерів майбутньої еліти нації.

Сьогодні конкурентоспроможна, активна особистість з чіткою громадською позицією щодо своєї країни, розвитку свого регіону є тією передумовою, що забезпечує рушійну силу

---

⁶ Пометун О. І. Молодь обирає дію: Соціальне проектування – новий підхід до виховання молоді. Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати: Практико зорієнтований збірник. К.: Департамент, 2013. С. 327–330.

⁷ Власюк І. І. Розвиток соціальних ініціатив студентської молоді. Студентські соціальні проекти. Соціально-педагогічні засади формування громадянської відповідальності у студентів : Тези наук. конф. (м. Київ, 24–25 квіт. 2018). К, 2018. 352 с.

розвитку певної країни, це люди, які здатні змінювати все і не боятися програшу, саме такі особистості дійсно зможуть будувати якісно нову державу європейського зразка⁸.

Також, рекомендовано сприяти в сільських місцевостях підвищенню мотивації до волонтерської діяльності, оволодінню основними знаннями та вміннями, необхідними для здійснення волонтерської роботи, а також розвитку соціальної активності, навичок усвідомленого та активного вибудовування власного життя. З цієї метою достатньо створити клуб. Волонтери будуть мати змогу проводити просвітницькі акції, благодійні фестивалі, виставки, а також здійснюють системну роботу з дітьми з обмеженими можливостями, людьми похилого віку. У результаті – відродження національних традицій благодійної діяльності, розвиток у молоді ранньої соціальної активності та усвідомлення суспільної позиції, виховання почуття самосвідомості, власної значущості та творчої ініціативи. А також сприяє підвищенню рівня готовності сільської молоді до змін в соціальному оточенні.

Сільська місцевість та відповідні регіони мають всі необхідні умови для створення патріотичних таборів, маршруту клубів скаутів, туризму і т.д.

Розглянемо Концепцію національно-патріотичного виховання дітей і молоді, в якій зазначено, що сьогоденний етап розвитку українського суспільства та України в цілому потрапляє в зону ризику, що характеризується можливістю втрати української ідентичності, вливанням української молоді до інших народів. Тому зараз потребує негайного переосмислення процес національної ідентичності та важливості спрямування виховання на напрям патріотичного забезпечення. Виділимо загальні спрямування виховання патріотизму, які також частково втрачають для молоді свою національну силу:

- шанування українських символів (Герба, Прапора, Гімну України);
- забезпечення ініціативністю брати на себе відповідальність за активну участь у політичному житті країни, соціальному, всеохоплюючого громадського;

---

⁸ Кульчицька О. І. Діагностика рівня розвитку творчих здібностей. Обдарована дитина, 2007. № 1. С. 42–44.

- виявлення повної поваги до прав кожної особистості;
- визнання права вищим за все;
- вияв такої якості особистості як толерантність, в тому числі до національних меншин;
- прояв доказу того, що кожна особистість не залежно від усіх її соціальних статусів є абсолютно рівною перед законом;
- готовність захищати суверенітет і територіальну цілісність України⁹.

Активне залучення сільської молоді до соціальної діяльності сприяє набуттю молодими людьми позитивного життєвого досвіду, забезпечує теоретичну та практичну реалізацію заходів, спрямованих на формування успішної особистості з активною життєвою позицією, запобігає росту негативних проявів у молодіжному середовищі, відсутності злочинності серед молоді.

Пріоритетну роль доцільно відводити активним методам, застосування яких ґрунтується на демократичному стилі взаємодії, сприяє формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості. До таких методів відносять: соціально-проектну діяльність, ситуаційно-рольові ігри, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони, ігри-драматизації, створення проблемних ситуацій та ситуацій успіху, аналіз конфліктів і моделей стилів поведінки.

Під час проведення виховних заходів із сільською молоддю доцільно використовувати навчальні дебати, що є важливим засобом розвитку і в учнів школи, і в студентів критичного мислення та навичок аргументованого висловлювання. Варто також активізувати діяльність історичних клубів у школах, де молодь матиме можливість глибше ознайомитися зі сторінками нашої історії, відчути самотність та неповторність культури представників усіх націй, що становлять українську політичну націю.

Визначаючи найбільш оптимальні форми виховної роботи з формування патріотичних, громадянських почуттів у сільській молоді, необхідно враховувати їх вікові та індивідуальні особливості.

---

⁹ Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154 (дата звернення: 25.09.2020).

Так наприклад, учні молодшого шкільного віку мають незначний соціальний та моральний досвід, підвищену емоційність, вразливість і водночас пластичність до морально-етичних впливів, імпульсивність, безпосередність поведінки, тому найбільш ефективними для них можуть бути такі форми роботи, як ситуативно-рольова гра, сюжетно-рольова гра, гра-драматизація, інсценування, гра-бесіда, гра-мандрівка, екскурсія, ігрова вправа, колективне творче панно, бесіда, свято, групова справа, оформлення альбому, уявна подорож, конкурси, розповідь, моделювання, інсценізація, вікторина, виставка малюнків, операція-рейд, виставка-ярмарок, добродійна акція, спортивні змагання, театральна вистава, ляльковий театр, веселі старты, естафети та інші.

Ураховуючи вікові особливості учнів 5–9 класів, у роботі з ними доцільно використовувати такі форми, як година спілкування, класні збори, година класного керівника, анкета думок, зустріч, відверта розмова, просвітницький тренінг, ярмарок солідарності, конкурс, гра-експрес, родинне свято, рольова гра, вікторина, веселі старты та естафети, колективна творча справа (жива газета, випуск газети, свято-презентація, усний журнал та інше), проект, виставка-конкурс, фестиваль, туристичний похід, спартакиада, турнір, колаж, пошукова гра, акція(благодійна, милосердя, екологічна та інші), конкурс-ярмарок, виставка творчих робіт, трудовий десант, конкурс-інсценізація та інші. Відповідно, випускники можуть брати на себе більш відповідальність за більш серйозну організацію.

Соціальні мотиви молоді мають стати більш диференційованими й дієвими, що зумовить використання в роботі з ними таких форм роботи, як диспут, брифінг, відверта розмова, етичний тренінг, конкурс, ділова зустріч, тестування, турнір ораторів, моделювання розвивально-виховних ситуацій, проект, благодійна акція, брейн-ринг, сократівська бесіда, телефон довіри, філософський стіл, складання індивідуальних програм саморозвитку, дебати, похід, екскурсія, бенефіс, колаж, агітбригада, експедиція (фольклорна, краєзнавча та інші), вечір (поезії, пам'яті та інші), круглий стіл, прес-конференція, фоторепортаж, інтернет-форум, відкрита кафедра, вернісаж, творчий портрет, школа лідера, театральна вистава, тематичний діалог, конкурс творчих робіт, експедиція, трудові загони та інші.

Вище зазначені методи є неєдиними для досягнення означеної мети, варто поєднувати та чергувати з різноманітними тематичними спрямуваннями, наприклад:

- бесіди – «З Україною в серці», «Я та мої права», «Обов'язок бути українцем», «Рід, родина, рідня», «Патріотизм – нагальна потреба України»; засоби, які виховують любов до української мови – «Свято рідної мови», «Шевченківське слово», «Літературні вечорниці», «Тиждень української мови» – конкурс на кращий мовний плакат, конкурс декламаторів, конкурс на кращу розповідь української народної казки, вечір українських загадок, прислів'їв, приказок, повір'їв, легенд, народних прикмет; екскурсії до країни Мови із зупинками на станціях Лексики, Фразеології, Етимології; зустрічі з письменниками, поетами; філологічні мікроекспедиції – записати назви окремих предметів давнини, зібрати прислів'я, приказки, загадки, поширені в даній місцевості з наступним обговоренням їх в класі, або на засіданнях гуртка; мовні екскурсії, завдання яких виявити неграмотні, неоковирні вислови в об'явах, рекламах, вивісках, тощо; стенди «Як ми говоримо»;
- форми роботи, пов'язані з вивченням історії рідного краю і народу – історичне краєзнавство: відвідання місць історичних подій, вивчення літератури, збирання документів та матеріальних пам'яток, замальовування чи фотографування історично цінних об'єктів, виготовлення схем, макетів, щомісячного історичного календаря, влаштування виставок, заочна подорож «Україно ти моя прекрасна», складання історії свого роду, участь в роботі шкільних гуртків, етнографічного та фольклорного ансамблів, оформлення кімнат народознавств, святкування Дня Конституції, Дня незалежності України;
- форми роботи військово-патріотичного виховання: патріотичні клуби, участь у Пласті, юний рятівник, фестивалі патріотичної пісні; святкування Дня перемоги, Дня збройних сил України, Дня призивника, захисника Вітчизни, дня пам'яті Героїв Крут; змагання з військово-прикладних видів спорту, літні військово-спортивні табори, участь у військово-спортивних іграх, участь у фізкультурно-оздоровчому патріотичному комплексі «Козацький гарт»; інтелектуальні вікторини «Гордимся подвигами предків»;

- архівно-пошукова робота, екскурсії до музеїв, зустрічі з ветеранами ВВв, родичами загиблих захисників Батьківщини, випуск плакатів, буклетів, газет за матеріалами пошукової діяльності;
- участь у «Вахтах пам'яті», акціях «Збережемо пам'ять про подвиг», «Ветеран мого двору», «Школа – госпіталь», «Солдатські вдови»;
- вивчення факультативних курсів за вибором «Історія української культури», «Видатні військові України», «Історія дипломатії», «Велика Вітчизняна війна як складова Другої світової війни», «Ми – громадяни», «Практичне право», обов'язкових предметів «Людина і світ», «Людина і суспільство»;
- проведення круглих столів, конференцій, семінарів на теми українознавства, патріотизму: «Молодь як рушійна сила розвитку суспільства», «патріотизм: межі реальності», «Історичний аспект головних досягнень України», «Провідний досвід зарубіжних країн у досягнення громадянського суспільства своєї держави»;
- години пам'яті та мужності на історичні теми: імена та короткі довідки наших українських героїв, а особливо тих, хто проживав на території вашого місця народження, визначення провідних технологій виховання та розвитку мужності в сучасної молоді для захисту українських інтересів;
- створення табору збереження навколишнього середовища: сюди входить велика та різноманітна кількість заходів, від конкурсів найкращих екологічних плакатів, ігрових семінарів та походів на тему захисту природи до молодіжних таборів охорони навколишнього середовища, своєрідного осередку контролю над дотриманням головних правил поведінки поводження з екологією;
- формування та розвиток правосвідомості молоді: зустріч з представниками правоохоронних органів, дипломатами, авторитетними особистостями органів державної влади, депутатами, які є прикладом та зразком у дотриманні норм законів та відстоювання правосвідомої поведінки кожного громадянина, формування молодіжних штабів порядку з дотримання правосвідомості, організація конференцій з тематичними спрямуваннями як «Конституція України: дотримання та захист», «Міжнародні аспекти

впливу на законодавство України», «Права та обов'язки: що головніше?»;

- виховання працею: створення та реалізація соціальних проєктів, залучення молоді до створення та розвитку стартапів, підприємництва, створення бізнес-клубів із запрошенням успішних бізнесменів, поділ досвідом, розширення зон зелених насаджень на території проживання, організація акцій, аукціонів, проведення хакатонів, майтер класів, створення власних трудових засобів для досягнення ефективного результату.

Визначальною рисою українського патріотизму має бути його дієвість, спроможна перетворювати почуття в конкретні справи та вчинки на користь держави. Справжній патріот повинен мати активну життєву позицію, своїми справами та способом життя сприяти якісним змінам ситуації в країні на краще. Для формування такої свідомості особистості має бути успішно реалізована цілісна система патріотичного виховання.

Не можна не згадати важливу проблему для сільської молоді, яка зводить бажання молоді залучатися до різних вище вказаних форм активності – відсутність традицій самоорганізації населення, відсутності своєї ролі та навичків прийняття рішень на рівні громади, тобто не зацікавленість органів місцевого самоврядування до формування активної сільської молоді.

Варто звернути увагу на інтерактивні ігри для молоді та населення в цілому з формування громадянської свідомості, активної життєвої позиції тощо. Одним з таких яскравих прикладів є гра «Світ громад».

Отже, освітньо-виховний процес формування громадянської свідомості молоді на основі вище вказаних шляхів та в рамках тих меж, які здійснюють безпосередньо навчальні заклади, українська сільська молодь має набути наступні напрями громадянськості, а саме:

- комунікативність соціального спрямування: навички та вміння взаємодіяти в суспільстві, знаходити спільну мову з громадою, вмісти донести важливу інформацію в діловому спрямуванні;
- технологічність: набуття навичок критично мислити, вміння відфільтровувати інформацію в сучасному інфопотоку, знаходити правильні рішення серед безлічі ідей;

- вирішення конфліктів соціального характеру: профілактика соціальних конфліктів, вчасне реагування на конфлікти, що виникли, толерантне ставлення до особистості в процесі вирішення конфліктів;
- соціальна відповідальність: забезпечення відповідного прийняття рішення, можливість бути соціально відповідальною перед іншими;
- громадська форма залученості до життя: набувати навички активної участі у соціально-політичних процесах суспільства, відстоювати громадянські права.

Формування цілісного світогляду сільської молоді та набуття нею інтегративних громадянськознавчих знань включає такі напрями:

- етичний та моральний: формування громадської самосвідомості, вивчення провідних аспектів патріотизму, його роль та шляхи удосконалення;
- правовий та політичний: формування та розвиток чітких уявлень особистості про права та обов'язки сучасної молоді та кожного громадянина в цілому? Зв'язки та взаємодія з органами державної влади;
- соціально-економічний: формування економічної культури сільської молоді, починаючи від родинного аспекту до загальнодержавного, уявлення про роль громадянина у формуванні економічної складової, значення кожної особистості при розбудові та забезпечення економічної стратегії держави;
- глобалізаційно-екологічний: формування та розвиток екологічної культури особистості, чітке уявлення про існуючі проблема та побудова ініціативи до їх вирішення, створення моделей профілактики подальших руйнівних екологічних чинників, розуміння значення сталості екологічної сфери, взаємозв'язок глобалізації та екології кожного окремого регіону;
- міжкультурний: толерантне ставлення до інтеркультурних взаємозв'язків та взаємовпливу, набуття досвіду інтернаціонального впливу та формування у становленні сучасної свідомої особистості.

Залучення до дозвілля громадянського формування свідомості спрямоване на розвиток наступних знань та вмінь:

- розвивати критичне мислення, визначати не лише існуючу проблему, але й вміння прогнозувати можливі наступні проблемні питання, що можуть виникнути при несвоєчасній їх профілактиці, а також пошук шляхів вирішення та їх реалізацію у життя;
- вміти аналізувати інформацію з великої кількості інфопотоку, фільтрувати інформацію, та формувати власну думку на перевірених факторах та з практики існуючих подій;
- вміти конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, проводити діалог на високому діловому рівні к в побутових питаннях груп, так і в професійно-діловому напрямку;
- чітко знати свої права та обов'язки та в обов'язковому порядку реалізовувати їх, відстоювати позицію власних прав за Конституцією України, міжнародними документами та провідною сферою законодавства України.

Виховання громадянина України покладається не лише на дозвілєву діяльність дітей та молоді, але й освітньо-виховні заклади: дошкільні навчальні заклади, школи, вищі навчальні заклади, позашкільні заклади освіти; бібліотеки, установи культури, громадські організації. Також важлива роль у формуванні громадянськості належить євроклубам.

Саме євроклуб є ідеальним місцем для формування компетентної сільської молоді, яка буде поширювати свої знання про Європу, свідомо брати участь у дискусіях про місце України на континенті та ролі держави в процесі європейської інтеграції. Клуб дозволяє реалізувати одне з головних завдань школи та університету – підготовку до життя в громадянському суспільстві. Цього вміння не можна навчити на звичайному уроці. В клубі діє самоуправління молоді, на чолі клубу – рада, її очолює голова. У клубі є свій статут, емблема¹⁰.

В євроклубі молодь мають змогу сформувати позиції та світогляд сучасного громадянина України, випускника третього тисячоліття, проявити власну ініціативу, набуті організаторських здібностей, набуті навичок співпраці в колективі й культури дискусії. Головним елементом громадянської освіти є обізнаність з європейською культурою, освітою, життям людей в об'єднаній Європі.

---

¹⁰ Шуль Я. М. Учнівські об'єднання. Тернопіль: Астон, 2010. 246 с.

Прикладом такого клубу є Євроклуб «Астра» Кіровоградського обласного навчально-виховного комплексу (гімназія-інтернат – школа мистецтв), створений у січні 2010 року, об'єднує учнів старших класів небайдужих до проблем людства (екологія, громадянське суспільство, здоров'язбереження, політика).

Обговорюючи важливі теми, молоді люди формують навички мистецтва спілкування. Діяльність європейського клубу декларує правило: хоч би якою тепер була інтелектуальна мода, куди б не заводила людину втеча від нагальних потреб, відмежуватися від присутності оточуючих не можна. Мета Євроклубу «Астра»: сприяння процесам євроінтеграції, підтримка курсу України на інтеграцію в Європейські структури; розширення знань про Європу, країни Європейського Союзу; Інформування про ЄС, євроінтеграційні процеси та співпрацю України та ЄС; поширення інформації про Україну, її місце на Європейському континенті та роль в процесі євроінтеграції; сприяння становленню активної громадянської позиції, створення сприятливих умов для самореалізації учнівської молоді; вироблення нового стилю відносин, поведінки, мислення; підготовка молоді до життя в об'єднаній Європі.

Аналіз сучасних практик вказує на необхідності вкладення, інвестування в людину для досягнення гармонійного розвитку світу в цілому¹¹. Тому сьогодні неабияк важливо є стимулювання особистості до постійного вдосконалення. Одним з таких вдосконалень є розвиток лідерських якостей.

Одним з важливих напрямів набуття лідерських якостей як передумова реалізації особистістю безперервного навчання – розвиток комунікативних навичок, спрямованих на професійно-ділову сферу, якість чого забезпечить високу ймовірність позитивного комунікативного враження та спроможність у конкурентному середовищі.

Аналізуючи можливості впливу лідерського розвитку на формування громадянської позиції, ми мали можливість спостерігати передумови до змін та самі зміни у виявленні такої

---

¹¹ Білецький О. В. Формування і використання людського капіталу в інноваційній економіці: автореф. дис. ... канд. екон. наук. ДНУ: Вінниця, 2016. URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/1821-3680-1-SM.pdf> (дата звернення: 07.09.2020).

позиції. Особистість з лідерськими якостями намагається відстоювати свою точку зору, проявляти ініціативність у будь яких видах справ. А такої якості як ініціативність у відстоюванні власних прав пересічному громадянину України вкрай не вистачає. Це відбувається через ряд причин. По перше, українці зневірені у можливості досягнення справедливості та отримання своїх законних прав через багаторічні поневіряння у правопорядку країни, корупції і т. д. Владу мають ті у кого є кошти, і така тенденція триває десятки років у бік зростання. Більше того, для великої кількості українців така теорія є вагомою практикою, тому повернути їх уявлення про кращу сторону ініціативності іноді стає не можливим. По друге, ініціативність завжди потребує енергії та значної затрати часу, що у свою чергу також робить пасивними більшу частину громадян, особливо молоді. Тому розвиток лідерських якостей є вагомою ознакою та широким кроком до формування сучасного громадянина з громадянською свідомістю.

Для означеної цілі корисним та надзвичайно ефективним є ряд методів. Охарактеризуємо декілька із них. Результативним початком для розвитку комунікативної впевненості та розширення своїх можливостей у цьому напрямі є метод «World cafe». Основна позиція означеного методу визначається поділенням групи людей на підгрупи за різними столами (що дозволяє в свою чергу познайомитися з рівнем та можливостями кожного у спілкуванні) та обговорення різних тем. При першій спробі означеного методу у розвитку комунікативних навиків варто застосовувати такі теми для кожного столу, якими потім обмінюються, переходячи з одного столу до іншого, це: правила телефонного спілкування, провідні слова та вирази у діловому спілкуванні та можливості їх застосування у повсякденному житті, слова – доброзичливості й поваги і практична можливість їх застосування. Кожен стіл – це визначене проблемне питання, команда переходячи з місця на місце знайомиться не лише з рядом нових вимог та правил до ділового спілкування, але й має практичну можливість одразу застосовувати знання. Контролюючи та координаційну функцію виконує наставник.

Метод «Гамбургер» цікавий та доступний для молоді у формуванні та розвитку комунікацій щодо ефекту зворотнього

зв'язку, який є вкрай важливий для отримання позитивного результату у процесі спілкування. У процесі спілкування використовують три рівні: позитивна сторона, сторона розвитку та мотиваційна сторона. Напарникам діалогу надаються різні тематики спілкування, їх задача навчитися концентрувати свою мову на цих трьох аспектах. Так, в позитивній стороні треба приділяти значну увагу на гарні сторони діяльності (бажання, відповідальність. Наприклад «Чудово колего, що ти використовуєш інноваційні підходи у своїй роботі»). Далі у процесі розмови учасники мають навчитися акцентувати увагу на аспектах, які вимагають посилення, покращення, тобто точки зросту (наприклад: мені здається, що... тому що...). і завершальним моментом впливу у спілкуванні, вивчаючи та практикуючи означений метод, рекомендується запропонувати свій варіант «покращення».

Варто зазначити про метод «Шість капелюхів» та його можливості при розвитку комунікативних навиків. Застосування такого методу дозволяє позбутися при спілкуванні таких трьох комунікативних проблем, як зайві емоції, розгубленість та непослідовність. Кожен колір має свою характеристику¹². У процесі дискусії спочатку надають слово білим капелюхам, далі чорний жовтий, а останнім варто вислухати синій капелюх. В залежності від того на який склад буде направлений означений метод, тобто командний чи індивідуальний – визначаються провідні очікуванні результати.

Проблема байдужості молодого населення спричиняє в Україні ряд проблем. Аналізуючи причину такого явища, стає зрозуміло, що однією з причин є необізнаність. Подолати необізнаність можна впроваджуючи в життя кожного безперервну освіту. Адже, безперервна освіта – це шлях саморозвитку, самореалізації та самомотивації, засвоєння великої кількості знань та вмінь. Ефективним може бути створення молодіжних шкіл інноваційного характеру – «Молодіжні школи соціальної активності». Така форма забезпечить участь молодого покоління до безперебійного самозростання, адже активність потребує

---

¹² «Шість капелюхів»: прийом гра для розвитку критичного мислення, 2018.
URL: <https://naurok.com.ua/post/shist-kapelyuhiv-priyom-gra-dlya-rozvitku-kritichnogo-mislennya> (дата звернення: 07.09.2020).

знань, які постійно оновлюються та приносять зміни у розвиток суспільства. В таких школах має проводитися зустріч з активними громадськими діячами, хто вже має певний досвід впровадження соціальних проєктів. У таких школах актуально створювати живу бібліотеку, де буде очне спілкування з представниками України та Європи по впровадженню соціальних проєктів на формування соціально активної позиції молоді та спрямованості на безперервне навчання. В школах створювати соціальні ініціативи, якими будуть керувати найактивніші учасники та стимулювати таким чином до всебічного розвитку інших учасників таких шкіл.

Окрім шкіл інноваційного характеру, на нашу думку, необхідно створювати сучасний громадський простір для підвищення загального рівня освіченості та соціальної активності населення відповідного регіону, на який спрямовано інноваційні технології формування та розвитку соціально активної позиції молоді відповідно до європейських стандартів через використання та поповнення людського капіталу.

Також для розв'язання навчальних завдань в межах освітніх закладів щодо розвитку людського капіталу як чинника формування соціально активної молоді варто застосовувати такі інтерактивні форми навчальної діяльності, які більш широко та креативно розкривають людський капітал у майбутньому, а саме: кейс-технології; «круглий стіл»; дебати; ділові ігри; case-study; тренінги; відео конференції; «мозковий штурм»; фокус-групи; рольові ігри; групові дискусії; метод проєктів.

Окрім вище зазначених основних варто додати наступні інноваційні: e-learning; m-learning; u-learning; f-learning; blended-learning; Зміна робочих зон (The Station Rotation Model); Перевернутий клас (The Flipped Classroom Model); Автономна група (The Lab Rotation Model); Індивідуальна траєкторія (The Individual-Rotation Model).

Важливим є посилення уваги розвитку безперервної освіти в сільській місцевості, оскільки відсутність роботи та достойної заробітної плати, знищення інфраструктури спричиняє відтік кадрів, а відтак неможливість повноцінного мотиваційного впливу до саморозвитку. Одним з провідних механізмів подолання такої проблеми є створення культурно-освітніх хабів, які вміщують у собі своєрідний центр розвитку. В таких центрах,

окрім вище зазначених методів актуальним є використання хакатонів. Адже саме через означений метод в учасників є обмеження у часі для вирішення проблеми та постійної підтримки зі сторони наставників.

Для формування та розвитку талантів лідерства, враховуючи місцеві особливості розвитку регіону, категорії дітей, їх інтереси та відсутність чи наявність ресурсів для самореалізації наших дітей, пропонуємо до реалізації хабу комплекс наступних заходів: формування групи воркшопів; формування та розвиток комунікативного плогінгу; комплекс тренінгової роботи на провідну тематику «Я – лідер»; проведення Форуму лідерів; організація створення Молодіжної ради молоді, молодіжного Парламенту; застосування майстер-класів; проведення спортивних, творчих та наукових турнірів

Необхідним механізмом визначення теперішніх переваг та недоліків використання власного часу та напрямів життя є методика «Колесо життя». У цій вправі учасники визначають, яка сфера їх життя має більше часу на реалізація, а яка менше, усвідомлюють свої життєві цілі.

Аналізуючи ряд проведених та використаних способів розвитку лідерства та акцентуації на взаємодії лідер – безперервна освіта молоді, можна спостерігати наступні переваги.

В результаті проведених заходів молодь отримує знання через високу інтенсивність групової взаємодії, активність і самостійність учасників, черпають актуальний досвід й особисте переживання, забезпечується усвідомленість реалізації своїх мрій та планів своїми людськими ресурсами та провідними якостями. Закріплюється психологічна усвідомленість молоді свого значення у власному житті та житті України в цілому, визначається мотивація до набуття лідерських якостей та користування ними у всіх сферах життя.

Освіта протягом усього життя, тобто безперервна освіта це здатність знайти себе не лише на короткий проміжок часу, який є статичним при сучасному розвитку інформаційних технологій, а й бути в «центрі» завжди, не зважаючи на зміни. Особистість, яка впевнена у своїх можливостях та здатностях, керуючись інноваційними вміннями входити в осередок суспільства і бути практично реалізованою, не буде боятися

сучасних викликів та труднощів на шляху до подолання певних перепон у зв'язку зі стрімким науково-технологічним процесом. Така людина завжди буде відчувати себе потрібною та цінною, оскільки розуміє, що вона може внести якісний вплив на той чи інший процес в особистому, професійному, соціально-культурному, політичному чи громадському житті.

І відповідно, відчуття важливості для своєї країни в тому числі через знання, вміння практично використовувати постійно оновленні знання, що в свою чергу забезпечить робочі місця та визнання у певному соціально-професійному колі – це крок до зменшення трудової міграції.

Таким чином, розвиток лідерських здібностей молодій людині є передумовою мотиваційного процесу до безперервного навчання, що у свою чергу сприяє зменшенню трудової міграції. Адже однією з причин такого явища є втрата професійних навичок і кваліфікації у динамічному світі, який постійно змінюється. За умов безперервності освітнього процесу збільшується реалізація трудового потенціалу, зростає можливість отримання нових знань, професійного досвіду та покращення кваліфікації, постійне збільшення та оновлення знань – це крок до активного громадянства, тим самим даючи змогу брати безпосередню участь у політичному житті країни.

Особистість з постійним бажанням, прагненням та практичною реалізацією постійного навчання – це конкурентоспроможна людина, яка завжди знайде своє місце у суспільстві та зможе реалізувати свої здібності, знання, уміння для покращення життя цього ж суспільства.

Також, однією з умов розвитку лідерських позицій та старту громадянської свідомості є, комунікативні уміння та культура спілкування. В цьому аспекті важливим є така закономірність як розумінні комунікативної культури як суспільного й індивідуально-особистісного явища, що пов'язане з формуванням суспільної та індивідуальної свідомості та є її духовною складовою, зумовленою гуманістичними вимогами суспільного розвитку.

Відповідно до закономірності, конкурентоздатність практично будь якого фахівця визначається рівнем розвитку його комунікативної культури в її особистісному та професійному

значеннях. Третя закономірність полягає в тому, що процес формування комунікативної культури належить до пізнавально-перетворювальної діяльності, що є результатом педагогічного впливу, ґрунтується на певних якостях особистості, спрямована на забезпечення її саморозвитку на аксіологічних і гуманістичних засадах.

У четвертій закономірності відображається цілеспрямованість розвитку комунікативної культури молоді як його цілісної професійно-особистісної характеристики, вираженої в єдності особистісно-рефлексивного, гносеологічно-когнітивного, операційно-технологічного і професійно-адаптивного компонентів. Ці закономірності дозволили визначити специфічні принципи формування комунікативної культури молоді.

Важливою складовою психолого-педагогічних умов соціально-комунікативного розвитку майбутніх лідерів та активних громадян європейського простору є принцип культуровідповідності професійного становлення особистості орієнтується на культурологічні ідеї сьогодення, відображені у змісті, методах і результатах початково-виховного процесу, що визначають культурологічні основи формування комунікативної культури фахівців сфери обслуговування. Він передбачає зв'язок професійної підготовки з культурними надбаннями людства. У центрі цього процесу – молодь, як активна особистість, здатна до самодетермінації у спілкуванні та взаємодії з іншими людьми, гармонії внутрішньої та зовнішньої культури.

Також варто не забувати про принцип суб'єктності молодих людей у навчально-виробничій, дозвільній і професійній діяльності, що полягає у визнанні й усвідомленні його неповторної особистості, самоцінності, розвитку як індивіда з унікальним суб'єктивним досвідом, сукупністю психічних, культурних рис. У контексті формування комунікативної культури цей принцип передбачає самореалізацію особистості через спілкування. Принцип саморозвитку особистості в комунікативній діяльності дає змогу зацікавити особистість в потребі самозмін, мотивуючи його подальше професійне становлення. Його педагогічний результат полягає у високій мотивації виконання виробничих функцій, швидшій адаптації на виробництві та успішному розвитку кар'єри, наявності кращих психологічних характеристик за комунікативними параметрами.

Таким чином, молоді люди можуть самотверджується як особистість, зростає професійно, самоорганізується, відбувається саморозвиток їх внутрішнього потенціалу. Принцип єдності свідомості та діяльності у комунікативній взаємодії декларує їх приналежність свідомому та діючому суб'єкту. Діяльність впливає на формування свідомості, психічних зв'язків, процесів, властивостей особистості, а вони регулюють її діяльність та є умовою її адекватності. У комунікативній культурі відображаються як їхні особистісні ознаки, так і специфічний характер професійної діяльності. Принцип цілісності комунікативних функцій особистості відображає увесь комплекс завдань, необхідність розв'язання яких може виникнути в процесі становлення громадянина з лідерськими позиціями.

Наступна умова характеризується основними чотирма закономірностями, а саме: розумінні комунікативної культури як суспільного й індивідуально-особистісного явища, конкурентоздатність визначається рівнем розвитку його комунікативної культури в її особистісному та професійному значеннях, процес формування комунікативної культури належить до пізнавально-перетворювальної діяльності, що є результатом педагогічного впливу, ґрунтується на певних якостях особистості, спрямована на забезпечення її саморозвитку на аксіологічних і гуманістичних засадах; цілеспрямованість розвитку комунікативної культури майбутнього фахівця сфери обслуговування як його цілісної професійно-особистісної характеристики.

Реалізація таких умов спрямовується на формування у молоді комунікативної культури, ставлення до неї як до чинника успішної громадської діяльності, усвідомлення можливості професійного самовдосконалення через її розвиток, забезпечення готовності особистості до майбутньої професійної діяльності з урахуванням запитів суспільства.

До однієї з таких умов ми визначаємо ігрову навчально-ділову діяльність. Суть гри як засобу оволодіння мистецтвом культури спілкування полягає в тому, що поставлене комунікативне завдання реалізується партнерами в процесі імпровізованого розігрування певної ситуації, де вони виконують ролі окремих персонажів. При цьому одна й та ж ситуація звичайно програється кілька разів, щоб студенти могли виступати

в різних ролях і запропонувати свої варіанти поведінки, проаналізувати доцільність та життєвість поведінки кожного учасника.

Молодь може брати участь у таких видах ігор: дидактична гра «Оціни вчинок» (з висновками про те, що товаришеві потрібно допомагати та у скрутній ситуації треба прийти на допомогу); ігрові вправи «Як краще розмовляти», «Послухай і розкажи іншому»; «Віночок побажань», «Усмішка по колу», «Подаруй радість», «Добре слово»; гра-коло «Ввічливо-неввічливо»; гра-пантоміма «Весела розмова»; рухливі ігри «Запрошення на порожній стілець», «Слухай звуки»; розминка «Побажання»; конкурс мирилок та ін. Тематику виховних занять, які проведені з учнями початкових класів з культури спілкування, були: «Культура спілкування», «Вузлик спілкування – контакт», «Про міміку і жести», «Людина серед людей», «Уникнення конфліктів між людьми» та ін.

Кожна частина заняття виконувала низку завдань, важливих для формування культури спілкування, зокрема: вчити молодь бути ввічливими, тактовними, доброзичливими, дотримуватися правил етикету; розвивати комунікативні здібності, жестикуляцію та міміку, розширювати словниковий запас тощо. Для формування культури спілкування

На закріплення отриманих умінь і навичок у змодельованих ситуаціях мають бути спрямовані: дидактичні ігри «Гості», «Спілкування в магазині»; імпровізовані розповіді віршів «Друзі» (за В. Юрченком), «Жахливі слова»; інсценізація оповідань «Чуйний хлопчик» (за Ю. Єрмоловим), «Просто дідусь» (за В. Сухомлинським) та бесіди за їх змістом; обговорення літературних творів; складання розповідей за картинками.

Кожна ігрова вправа включає завдання на прояв думок, емоцій, почуттів і рухів для того, щоб вона вчилася культурі спілкування з однолітками. Крім того, через послідовність вправ відображався сюжетно-рольовий зміст гри.

Пропонувалися такі теми, як «Вихована людина», «Золоте правило ввічливості», «Створюй друзям радість добрими справами», «Як навчитися стримуватись», «Будь доброзичливим словом і дією» тощо.

Зворотний зв'язок між учасниками дозволяв кожному побачити власне віддзеркалення в очах ровесників, одержати інформацію про те, як сприймається його поведінка в певній

ситуації, зрозуміти обмеженість власних засобів спілкування, їх недосконалість, а також побачити позитивні сторони своєї особистості. Зокрема, закріпленню окресленого під час тренінгу «Правила спілкування» сприяють: ігри «Словник ввічливих слів», «Замок Феї Ввічливості»; конкурс компліментів; написання короткого послання одноліткам тощо.

Крім того, проведення занять-тренінгів «Вчимося культури спілкування» може бути спрямоване на навчання молоді бути ввічливими, дотримуватися правил етикету, розвивати мислення, жестикуляцію та міміку, збагачувати словниковий запас («У країні ввічливості»); на закріплення набутих знань і вмінь з культури спілкування, розвиток комунікативних здібностей, спостережливості, пам'яті («Де живуть чарівні слова?»); на розвиток уваги, слухової пам'яті; виховання чуйності, доброзичливості, поваги («Слухати і чути»).

У процесі формування культури спілкування контролюючи ми вміннями, за допомогою яких регулюються різні сфери життєдіяльності молоді, є: уміння сприймати, розуміти та диференціювати емоційні стани однолітків; співпереживати (приймати позицію партнера по спілкуванню та повноцінно прожити й відчувати його емоційний стан); уміння відповідати почуттям (у відповідь на емоційний стан товариша проявити такі почуття, які принесуть задоволення учасникам спілкування).

У процесі реалізації програми формування культури спілкування, соціально-комунікативної культури варто використовувати такі організаційні форми як: години спілкування, конкурси, зустрічі, заняття, тренінги, свята, вікторини та ін. Також, системність здійснення виховного впливу забезпечувалася застосуванням різноманітних методів, прийомів і засобів формування соціально-комунікативної культури: ігрові вправи та ситуації; ігри-конкурси; розв'язування моральних задач; конкурси; робота в групах; розігрування сценок з опорою на оволодіння невербальними засобами культури спілкування.

З вище зазначеного бачимо, що формування громадянськості в кожній особистості сьогодні є нелегким процесом і має поєднувати в собі ряд важливих навичок та вмінь, а саме формування та розвиток лідерських якостей, а також формування та розвиток ефективних комунікаційних характеристик молоді.

Сьогодні можна часто почути про те, як насправді впливає здатність вести організований, естетичний, діловий діалог на результати та прийняття рішень. Вміння правильно говорити, проявляти у процесі розмови велику повагу, дотримуватися певної мовленнєвої дистанції, є суттєвою складовою не лише для якісної розмови, але й передумовою до комунікативно свідомого громадянського суспільства, яке може не лише формувати свої громадські позиції, вибудовувати їх у своїй свідомості, але й вміти чітко та конструктивно виражати у процесі обговорення, виступу, диспуту, діалогу тощо.

Таким чином, розвиток громадянської свідомості сільської молоді та й молоді в цілому може і має бути на достатньому рівні, щоб формувати разом з усією країною правову, демократичну, європейську державу. Обов'язковою умовою є співпраця громадянського суспільства, органів місцевого самоврядування з сільською молоддю, а саме активне залучення до національно-патріотичного виховання молодіжних громадських організацій, учнівських та студентських органів самоврядування України і зарубіжжя, використання їхнього досвіду, потенціалу, у вихованні патріотів України; підтримка програм, проектів громадських організацій, спрямованих на громадянське виховання; доручення педагогічної та батьківської громадськості до популяризації кращого досвіду такого виховання; підтримка громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади стосовно національно-патріотичного виховання молоді.

Формування громадянської свідомості сільської молоді розвиває культуру поведінки особистості, що виявляється у сукупності сформованих соціально значущих якостей особистості, заснованих на нормах моралі, закону, вчинків людей. Культура поведінки виражає, з одного боку, моральні вимоги суспільства, закріплені в нормах, принципах, ідеалах закону, а з іншого – засвоєння положень, що спрямовують, регулюють і контролюють вчинки та дії людини. Окрім цього, розвивається мотивації до праці, усвідомлення життєвої необхідності трудової активності, ініціативи, підприємництва, розуміння економічних законів і проблем суспільства та шляхів їх розв'язання, готовності до соціальної творчості як умови соціальної адаптації, конкурентноздатності й самореалізації особистості в ринкових відносинах. Усвідомлення працьовитості як високої моральної цінності

є одним з найсуттєвіших свідчень громадянської позиції людини, її суспільної значущості.

Для успішної реалізації завдань громадянського виховання такий заклад як наприклад школа має діяти як відкрита система, органічно пов'язана з життям суспільства, яка взаємодіє з батьками, громадськістю, соціальними інститутами, наукою. А орієнтація на завтрашній день суспільства і разом з тим забезпечення духовно багатого, повнокровного буття школярів сьогодні – один з найважливіших аспектів особистісно орієнтованого цілісного підходу до громадянського виховання і його зв'язку з життям.

Вагомим є формування громадської свідомості в позашкільними роки – університети, професійні училища і т.д. В такий період варто забезпечити якомога більше заходів для об'єднання молодих людей навколо однієї проблеми. І саме в цьому випадку сільська місцевість більш спроможна до об'єднання молоді. Проблеми будь якого села чи невеличкого регіону мають більш локальний рівень, саме в таких умовах для молоді є гарна можливість формувати свої навички як на забезпечення лідерства, так і комунікативної свідомості.

Таким чином, формування громадянської свідомості має забезпечуватися через комплекс взаємопов'язаних заходів, подій, технологій як через вплив безпосередньо на означену свідомість, так і через призму розвитку лідерських якостей та комунікативної компетентності, що є невід'ємною частиною сучасного українця європейського спрямування.

Очевидно, що для реалізації цих глобальних завдань необхідна система роботи, яка б охоплювала і навчальну, і позаурочну, позанавчальну діяльність педагогів, школярів, студентів, батьків, громадськості, науки, засобів масової інформації, суду і прокуратури, центрів зайнятості і здоров'я, соціальної служби та інших державних інститутів.

Отже, громадянськість, як інтегративна якість особистості полягає у формуванні гармонійно розвиненої, високоосвіченої, соціально активної й національно свідомої людини, наділеної глибокою громадянською відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими й духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, працьовитістю та ініціативою.

1.2 Мінімізація негативного впливу лінгвістичного маніпулювання на молодь як необхідна умова розвитку громадянського суспільства

Анна Соловйова

Використання політичного маніпулювання у повсякденному житті з метою справити прихований вплив на вибір та поведінку громадян становить велику небезпеку для вільного та демократичного розвитку держави. Адже особа, якою маніпулюють, починає діяти всупереч власним інтересам, і відтак не може повноцінно їх реалізувати. Винятково важливим для майбутнього держави є намагатися мінімізувати негативний вплив таких деструктивних технологій саме на молоде покоління.

Політичне маніпулювання є непомітним для його об'єктів; до того ж не вимагає великих витрат ресурсів. У той же час його ефективність може бути надзвичайно високою. На сьогодні методи та техніки політичного маніпулювання продовжують вдосконалюватися та стають все більш ефективними за рахунок використання соціально-політичних міфів, стереотипів, маніпулятивних вербальних конструкцій, які сприймаються і раціонально без критичного осмислення. До найбільш поширених методик та прийомів маніпулювання свідомістю відносяться: пряма дезінформація, замовчування небажаної інформації, розповсюдження прямої неправди та наклепу, а також наклеювання ярликів, використання соціально-політичних міфів, стереотипів, шаблонів мислення, поширення напівправди. Говорячи про прийоми саме мовного, лінгвістичного маніпулювання, особливо варто відмітити використання неоднозначних слів, евфемізмів та слів і словосполучень, які мають оціночний відтінок.

ЗМІ мають надзвичайно широкі, безпрецедентні можливості впливу на масову політичну свідомість молодих людей, саме вони багато в чому формують громадську думку, при чому далеко не завжди завдяки переконливим аргументам та фактам. Саме тому актуальним є питання про види та технології маніпулювання свідомістю молоді та громадською думкою за допомогою використання ЗМІ.

Завдяки широким можливостям впливу на свою аудиторію представники ЗМІ можуть замовчувати одні факти, наголошувати на винятковому значенні інших; сприяти появі в аудиторії бажаних емоцій за допомогою словесних прийомів та образів тощо. Тому окремо варто відзначити можливості використання маніпулятивних методик та технік мас-медіа. Враховуючи те, що комунікація між політичними силами та електоратом багато в чому проходить саме через ЗМІ, їхній маніпулятивний потенціал вимагає подальшого розгляду та детального вивчення, адже саме у дискурсі мас-медіа можна чітко прослідкувати нові закономірності й тенденції у розвитку політичної мови та комунікації.

Важливим завданням ЗМІ є здійснення впливу на аудиторію за допомогою коментування подій ідеологічного, політичного або економічного характеру. Вони можуть впливати на думки, реакції, поведінку та оцінки громадян, забезпечуючи тим самим контроль над масами.

Вплив інформаційного простору на індивідуальну свідомість може зумовити зміни психіки та психічного здоров'я людини. Можна говорити про деградацію особистості, якщо форми відображення дійсності спрощуються, реакції грубішають і здійснюється перехід від вищих потреб до нижчих (фізіологічних, побутових); зміни в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни спричиняють антисоціальні вчинки й становлять небезпеку для усього суспільства¹³.

С. Кара-Мурза наводить наступні головні методичні прийоми, які підвищують ефективність преси в маніпуляції свідомістю:

- Фабрикація фактів (пряма неправда).
- Відбір подій реальності для повідомлень.
- Сіра (така, що не ідентифікує спеціально своє джерело) й чорна пропаганда (видається за таку, що виходить з іншого джерела, ніж справжнє).
- Великі психози.

---

¹³ Половинчак Ю. Мобілізаційний та маніпулятивний потенціал дискурсу соціальних медіа в умовах перехідного суспільства. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1083 (дата звернення: 24.10.2020).

- Спрощення, стереотипізація.
- Повторення і затвердження.
- Терміновість та фрагментування.
- Сенсаційність¹⁴.

Саме за допомогою цих прийомів інформація може подаватися у такий спосіб, щоб спричиняти найбільш ефективний вплив на вибір громадян загалом та молоді, зокрема.

ЗМІ користуються двома основними способами поширення інформації – послідовним і фрагментарним. Перший спосіб частіше використовує преса, послідовно й різнобічно висвітлюючи в статтях та інших публікаціях ту або іншу політичну проблему. Другий спосіб (фрагментарна подача інформації) особливо розповсюджений на телебаченні. Він створює для слухачів ряд труднощів. Дроблення інформації, надаючи видимість її різнобічності й оперативності подачі, перешкоджає непрофесіоналам – переважній більшості громадян – сформувати цілісну картину політичних явищ або подій, дезорієнтує їх. Воно дає комунікаторам додаткові можливості маніпулювати аудиторією, акцентуючи її увагу на одних сторонах події й замовчуючи інші¹⁵.

Отже, можна констатувати, що існує достатньо багато методів, прийомів та технік, які через використання мовних засобів, безпосередньо впливають на подання певної інформації у потрібному ракурсі, відповідно до інтересів суб'єктів подання цієї інформації.

Автор має намір дати характеристику декільком прийомам лінгвістичного маніпулювання, наводячи приклади концептів, що активно розглядаються ЗМІ сучасної України:

1. Прийом плавної зміни смислового значення виразу, який реалізується за допомогою застосування евфемізмів та дисфемізмів. Евфемізми покликані відволікати увагу реципієнта від забороненого поняття, приховують справжню сутність явища. Наприклад: «знешкодити – вбити», «обман – спотворення істини», «АТО (антитерористична операція) – війна».

---

¹⁴ Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Киев, 2000. URL: <http://lib.ru/POLITOLOG/karamurza.txt> (дата звернення: 23.09.2020).

¹⁵ Пугачев В. П. Средства массовой коммуникации в современном политическом процессе. Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки, 1995. № 5. С. 7–8.

Дисфемізми містять негативну оцінку явища. Це стосується, насамперед, мовлення російських телевізійних каналів, які інтерпретують явища української дійсності та маніпулюють свідомістю аудиторії за допомогою мовних виразів: патріотизм як фашизм, націоналістичний як шовіністичний, АТО – «каральна операція», терористи – «ополченці», Майдан – «державний переворот», військова підтримка Росією терористів – «громадянська війна в Україні»¹⁶.

2. Прийом розмивання смислового значення виразу для створення переконливості ідеологічного тексту. Він реалізується за допомогою застосування «лозунгових слів», що являють собою ідеологічно, соціально чи політично значимі тексти, оформлені як короткі оціночні вирази, метою яких є зміна поведінки чи цінностей адресата. Наприклад, у передвиборчій програмі П. Порошенка можна було зустріти наступні концепти: «перезавантаження влади», «жити по-новому», «європейські стандарти», «суспільство заможних людей», «національна ідея» тощо¹⁷.
3. Обігрування власних імен. Наприклад: «Ілловайський котел», «Дебальцівське кільце», «візитівка Яроша»¹⁸.
4. Неологізми із образливим для супротивника відтінком, у яких відображається ворожість та агресивність сприйняття частини однієї групи іншою: «майдани», «майдануті», «карателі», «жидобандерівці», «правосеки», «націонал-зрадники», «хунта»¹⁹.
5. Вживання архаїзмів (наприклад, «Новоросія»).
6. Використання абстрагування від вищої влади, не розділення їх думок чи підкреслення некомпетентності – один із засобів наближення до народу та створення іміджу «своєї» людини²⁰.

---

¹⁶ Чік Л. Засоби мовного маніпулювання у сучасних ЗМІ. Наукове видання Київського університету ім. Бориса Грінченка «Літературний процес: методологія, імена, тенденції», 2015. Вип. № 5. URL: <http://litp.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/143#WUBVFmjjyIV> (дата звернення: 14.10.2020).

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Бойко А. Мовна сугестія як інструмент маніпулювання під час політичного виступу. Український інформаційний простір : наук. журн., 2013. 2 ч. Ч. 2. Київ, С. 279–283.

²⁰ Там само. С. 281.

7. Тактика лестоців також є переконливою та провокує електорат піддатися на маніпуляцію²¹. Сюди можуть бути віднесені репліки політиків про важливість, унікальність та винятковість кожного виборця або соціальної групи.
8. Метафори. Популярні та ефективні засоби мовної виразності, які можуть бути тактичними прийомами прихованої маніпуляції та потужним прийомом переконання (метафора спорідненості – «Ми – велика родина і не можемо тримати зло один на одного»; ігрова метафора – «Кандидат N є аутсайдером на цих виборчих перегонах» тощо).
9. Архетипи. Зашифровані у політичній мові вони характерні для тієї чи іншої політичної культури. Архетипи можуть активізуватися за допомогою слів, фраз, образів. Звернення до них дозволяє вирішити проблеми різного сприйняття слів різними соціальними шарами. Успішним прикладом політичної маніпуляції в українському суспільстві стало застосування архетипу серця, що утілює ідею кохання, щирої турботи та небайдужості (рекламна стратегія «БЮТ»)²².

Прийоми мовного маніпулювання, яким надана характеристика вище, активно використовуються у візуальних та аудіовізуальних ЗМІ в сучасній Україні, а також у засобах масової комунікації в мережі Інтернет.

Маніпулятивний вплив у друкованих ЗМІ, на відміну від маніпулятивного впливу в міжособистісному спілкуванні, спрямований не на індивідуального адресата, але й не на масового. Говорячи про друковані ЗМІ, учені виділяють індивідуально-масового адресата, коли мас-медіа спрямовані на велику кількість споживачів інформації. Однак, у випадку друкованих ЗМІ кожен такий споживач є індивідуальним. Маніпулятивний вплив у мас-медіа не може врахувати індивідуальні властивості реципієнта. Отже, може йтися лише про можливого адресата й більш універсальні мовні засоби, розраховані на різнорівневу аудиторію²³. Варто зауважити, що серед представників молодого покоління друковані ЗМІ не є найбільш популярними.

---

²¹ Там само. С. 282.

²² Там само. С. 282.

²³ Подшивайлова Г. Мовні засоби маніпулятивного впливу в політичному дискурсі (на матеріалах друкованих російськомовних ЗМІ) : Автореф. дис. ... к.філол.наук: 10.02.01. Київ, 2009. С. 10–12.

Проте натомість вагому роль у маніпулятивних технологіях відіграє технологія поширення чуток. Г. Подшивайлова зазначає, що відображення чуток у мас-медіа пов'язано з поняттям сенсаційності. Чутка є повідомленням із невідомим ступенем достовірності. Чутки, що не відповідають дійсності або виражають припущення, які не дістають утілення в реальності, використовуються як спосіб дискредитації, особливо коли джерелом інформації вказано сам об'єкт дискредитації. Ілюзія достовірності створюється шляхом посилення на «деякі джерела» без їх уточнення чи конкретизації²⁴. Варто зауважити, що сьогодні чутки активно використовуються з маніпулятивною метою і в Інтернет-ЗМІ та у соціальних мережах, що окремо актуалізує це питання щодо молодого покоління.

В. Грачев зазначає, що в мережі Інтернет активно використовують такі пропагандистські та маніпулятивні засоби як блискучі узагальнення, навішування ярликів, перенос й «трансфер», посилення на авторитети, підтасовка фактів, гра у простонародність тощо²⁵. Окремо серед достатньо потужних маніпулятивних методів можна відмітити занадто швидкий темп подання інформації, фрагментування її за допомогою рекламних блоків, мультиплікаційність та анімованість тощо.

Непрофесійний характер масових комунікацій у соціальних медіа може призводити до профанації обговорюваних проблем (як умисної, так і неумисної), результатом чого стає викривлення інформації та некоректне формування громадської думки. Тобто прийом створення паніки може використовуватись для відволікання уваги від однієї події за допомогою чіткого висвітлення іншої. Таким чином, Інтернет можна розглядати як ефективний засіб, який у завуальованій формі забезпечує контроль та управління свідомістю²⁶. Прикладами застосу-

---

²⁴ Там само. С. 15–16.

²⁵ Грачев Г. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. Москва: Алгоритм, 2002. С. 150.

²⁶ Лісовський П. Феномен Інтернету як засіб маніпуляції свідомістю в українському сучасному соціумі. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка, 2005. № 3 (15). URL: http://novyn.kpi.ua/2005-3-1/04_Lisovskii.pdf (дата звернення: 17.09.2020).

вання прийомів створення паніки на практиці можуть бути повідомлення про різні хвороби, епідемії, небезпека та поширення яких, може істотно перевищуватися (наприклад, повідомлення про «коров'ячий сказ», ящур, інформація про поширення «нетипової пневмонії» під час ескалації військових дій США в Іраку тощо).

Передумови для посилення девіантної комунікативної поведінки створює також віддаленість та анонімність спілкування в Інтернет-мережі. Свобода висловлювати думки вільно й без побоювання перед можливими наслідками призводить до зниження відповідальності за поведінку, а таким чином і до розповсюдження деструктивних моделей комунікації. Серед таких моделей, характерних для дискурсу соціальних медіа, які застосовуються як професіоналами, так і окремими індивідами, можна назвати створення надмірних інформаційних шумів (так званий «спам» чи «флуд»); дискредитація й провокації, для яких учасники інтернет-дискурсу використовують терміни «тролінг» і «флейм»; відверта агресія, використання «мови ненависті» (негативна оцінна лексика, що викликає в опонента образу, зачіпає самолюбство, гідність; залякування)²⁷.

Таким чином, сьогодні мережа Інтернет є одним із найбільш доступних і найчастіше використовуваних ЗМІ та комунікації, особливо для молоді. Специфікою дискурсу інтернет-медіа є наявність зворотнього зв'язку, діалогічність, наявність нових комунікативних форматів. В інтернет-ЗМІ застосовують методи маніпулювання, подібні до класичних ЗМІ: лінгвістичне маніпулювання, маніпулювання образами, звуками, послідовністю та способами подачі матеріалів. Крім цього, в мережі Інтернет важливу роль відіграють зображення, інфографіки, рейтинги, соціологічні опитування, спілкування на форумах, а також – соціальні мережі та ін.

За результатами соціологічного опитування Інституту Горшеніна, більшість молодих українців (72,3%) в якості основного джерела інформації про події бачать Інтернет. Тоді як

---

²⁷ Половинчак Ю. Мобілізаційний та маніпулятивний потенціал дискурсу соціальних медіа в умовах перехідного суспільства. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1083 (дата звернення: 24.10.2020).

радіо віддають перевагу лише 5,8% опитаних²⁸. Тим не менше, для багатьох українців радіо і до сих пір залишається важливим каналом отримання інформації про події в державі та світі.

Прикладне створення і використання міфів, сьогодні досить активне. Міфи покликані трансформувати модель світу. В підсумку такий трансформований світ може виявитися сильнішим за реальний. Перекручування історії мовного питання, замовчування й міфотворчність, що сформувалися в попередню політичну епоху, і дотепер формують погляди й думки частини українського суспільства щодо мовної ситуації в Україні²⁹. Наприклад, свого часу був поширений міф про майже суцільну російськомовність України. Щодо таких міст, як Луганськ, Харків, Донецьк та інших, стереотип про російськомовність подолати надзвичайно важко, особливо якщо він підтримується високопосадовцями. «Надо понимать, что Одесса – это русскоязычный город, и наша культура, она русскоязычна. Если у Одессы отобрать русский язык, Одесса потеряет самобытность, она перестанет быть Одессой», – переконував слухачів радіо «Эхо Москвы» у 2011 р. колишній мер Одеси О. Костусєв³⁰.

Сучасні дослідники відмічають особливу роль кінематографу, який має значні переваги перед іншими ЗМІ у подачі інформації, а відтак і в можливостях маніпулювання. Сьогодні поняття кінематографу та політичної комунікації є надзвичайно тісно взаємопов'язаними. Особливо чітко цю тенденцію можна прослідкувати на прикладі США, де кіноіндустрія відіграє важливу роль абсолютно в усіх сферах суспільного життя і до того ж впливає на суспільне та політичне життя багатьох інших країн світу.

На думку Р. Дзюби, фільм стає поступово не просто формою мистецтва, а й формою управління масовою свідомістю й

²⁸ Інтернет є основним джерелом інформації для 72,3% української молоді. URL: <http://vnz.org.ua/novyny/suspilstvo/3554-internet-e-osnovnym-dzherelom-informatsiyidlja-723-ukrayinskoyi-molodi> (дата звернення: 07.08.2020).

²⁹ Руда О. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі. Київ: НАН України, Ін-т укр. мови, 2012. С. 66

³⁰ Там само. С. 67–68.

ідеологічною пропагандою³¹. Яскравими прикладами можуть стати сучасні кінострічки російського кінематографа, присвячені спробам надати бажану інтерпретацію певним історичним подіям та ролі Російської Федерації в їхньому перебігу: фільм «Серпень. Восьмого» Дж. Файзієва (2012 р.), який присвячений висвітленню конфлікту у Південній Осетії, ініційованому російською стороною у серпні 2008 року; кінострічка «Крим» О. Піманова (2017 р.), яка покликана формувати бажане для російської сторони пояснення анексії Кримського півострова у березні 2014 року.

Можна констатувати, що найбільшим потенціалом впливу на електорат, зокрема, на молоде покоління, володіють аудіовізуальні та електронні ЗМІ, оскільки вони мають найширші можливості впливу як вербального, так і невербального характеру. Саме поєднання двох каналів сприйняття – аудіального та візуального – дозволяє телебаченню протягом останніх десятиліть залишатися основним джерелом отримання інформації для українських громадян.

Проведені опитування громадської думки показують, що більшість громадян України вважають телебачення найбільш достовірним джерелом інформації. Це пов'язано з т. зв. «парасоціальним характером» телебачення. Він полягає у створенні ілюзії «присутності» при тому, що показане на телеекрані. Відповідно до цього у свідомості глядача формується стійка ілюзія «об'єктивності» й достовірності телебачення³².

Тому, говорячи про лінгвістичне маніпулювання варто приділити окрему увагу телебаченню, адже на сьогодні воно залишається одним з найбільш рейтингових ЗМІ для сучасного українського суспільства. А. Цуладзе на прикладі політичного маніпулювання наголошує на тому, що імідж політика багато в чому залежить від ставлення до нього журналістів, які готують матеріал. Перерахуємо ряд факторів, які дозволяють журналістам маніпулювати політиком або його висловлюваннями.

---

³¹ Дзюба Р., Черкаських І. Використання кінематографу як засобу політичної комунікації. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць, 2011. Випуск 50. С. 675–677.

³² Кулик К. Вплив ЗМІ на громадську думку як загроза національній безпеці держави. Актуальні проблеми міжнародних відносин, 2010. Вип. № 90, Ч. 2. С. 150–151.

1. Ситуація, в якій береться інтерв'ю (стандартна, випадкова, екстренна).

2. Характер передач (прямий ефір, передача в запису, загальна атмосфера інтерв'ю)³³.

Професор Г. Почепцов вважає, що сьогоdnішній конфлікт між Україною та Росією уявляє собою «першу смислову війну в світі»³⁴. У цій війні саме образ та візуалізація апелюють до світу емоціональних переживань, де не знаходиться місця раціональним осмисленням. Саме тому телебачення за рахунок своєї візуалізації стає потужним засобом інформаційно-психологічної війни.

Використання у цьому новому типі ведення військових операцій маніпулятивних технологій підтверджується, зокрема, такими лінгвістичними структурами інформаційно-психологічного (а в цьому сенсі «смислового») впливу: нівелювання ознак воєнних: «зелені» та «ввічливі чоловічки»; прибирання ознак нелегітимності: «народна республіка», «народний мер», «народна самооборона»; гіперболізація негативної характеристики супротивника: «хунта», «карателі», «радикали», «каральна операція», «самопроголошена влада», «кривава влада».

Фабрикування й перекручування фактів часто використовується досить часто медійними каналами. Наприклад, 2012 року кореспондент державного Першого каналу Росії в новинному матеріалі під назвою «Язык завел Киев в тупик» зауважив, що в російськомовному Севастополі люди з нетерпінням чекають на мовний закон і сподіваються, що тепер не доведеться розбирати, що написано в рецептах ліків, і зі словником у руках писати звернення в усі держустанови. На підтвердження цих слів канал показав відео, на якому мешканка м. Севастополя розповідає: «Вот моя старенькая свекровь пошла в аптеку, надо было купить ей перекись водорода. А так как названия «перекись», «аммиак» довольно сложные в переводе с украинского,

---

³³ Цуладзе А. М. Політичні маніпуляції чи підкорення натовпу. Москва: Книжковий дім «Університет», 1999. С. 23–24.

³⁴ Почепцов Г. Информационно-психологическая война, Восточный фронт. Аргумент, 2014. URL: <http://argumentua.com/stati/informatsionno-psikhologicheskaya-voina-vostochnyi-front> (дата звернення: 07.09.2020).

то она купила не то что надо и использовала, на рану положив аммиак»³⁵.

Характеризуючи маніпулятивну діяльність ЗМІ сучасної України, слід звернути увагу і на інструменти політичного маніпулювання за допомогою поширеного, популярного та впливового медіа-продукту: шоу скандалів, інтриг та розслідувань; різноманітні «зіркові шоу»; шоу, що демонструють «правду життя»³⁶. Важливою метою їх застосування є вкорінення в суспільну свідомість прагнення «бути як інші», за умов висвітлення не найкращих якостей, вчинків та поглядів «інших». Важливою складовою маніпулятивного впливу системи вітчизняних ЗМІ є «поширенням жажів». Його наявність прослідковується в тому, що переважна більшість українських ЗМІ є справжніми довідниками нещасних випадків, людських трагедій, кримінального життя³⁷.

Таким чином, на телебаченні, окрім словесної інформації, маніпулятивну функцію виконує ще й зображення. Телебачення використовує ті ж методи маніпулювання, що й інші канали ЗМІ. У мас-медіа застосовуються мовні кліше; часті повтори для закріплення установки; іронія та висміювання одних політичних сил іншими, їх дискредитація; фабрикування і перекривання фактів; розповсюдження чуток; підбір опитувань і рейтингів; створюються псевдоподії, скандали і шоу; інформація подається неповністю (метод дозування), певна її частина – неправдива і т. д. Сьогодні телебачення поряд з Інтернетом є найчастіше використовуваними джерелами отримання інформації. Тому арсенал маніпулятивних технік у політичному дискурсі мас-медіа настільки багатий і різноманітний. Телебачення є потужним засобом політичного впливу на свідомість та поведінку людей.

---

³⁵ Руда О. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі. Київ, НАН України, Ін-т укр. мови, 2012. С. 170.

³⁶ Михалева О. Политический дискурс как сфера реализации манипулятивного воздействия: дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Иркутск, 2004. С. 49.

³⁷ Гудков Л. Идеологема «врага». Техника пропаганды и мобилизации. Составляющие риторики врага в советском тоталитарном искусстве и литературе, 2008. URL: <http://psyfactor.org/lib/gudkov5.htm> (дата звернення: 27.08.2020).

Підводячи підсумки, варто наголосити на тому, що Інтернет-джерела, телебачення, радіо та кіномистецтво є важливими ЗМІ на сьогоднішній день. За їх допомогою здійснюється вплив на індивідуальну та масову свідомість суспільства. На телебаченні та в мережі Інтернет, окрім словесної інформації, маніпулятивну функцію виконує ще й зображення. Такі характеристики кіно, як розважальний характер, фотографічний реалізм та універсальна привабливість, надають значну перевагу перед іншими ЗМІ у подачі інформації. Через зазначені засоби інформації здійснюється вплив на свідомість і поведінку людей досить багатьма методами. Серед основних технік можна назвати такі, як підтасовування фактів та дозування інформації, маніпулювання кількісними даними, вербальне перебільшення, «згущення фарб», часті повтори для закріплення установки, іронія та висміювання одних політичних сил іншими, їх дискредитація, заміна нейтральних слів на стійкі вислови з негативним забарвленням, використання кліше та негативних «негативного змісту» словосполучень тощо.

Можемо підсумувати, що сучасні ЗМІ використовують такі засоби мовного маніпулювання як використання абстрактних гасел, вживання евфемізмів та дисфемізмів, високий ступінь метафоризації промов політиків. Окремо варто відзначити утворення значної кількості новотворів та неологізмів, які можуть отримувати маніпулятивний потенціал завдяки своєму оціночному та інтерпретаційному навантаженню.

Отже, ЗМІ та комунікації у політичному житті сучасної України можуть ставати ефективним та потужним каналом для маніпулювання масовою свідомістю. Цей аспект тільки посилюється тим фактом, що майже всі ЗМІ у сучасній Україні є достатньо заангажованими через свою належність конкретним представникам політичної еліти.

Якщо не виробити ефективні шляхи протидії маніпулюванню в цілому та лінгвістичному маніпулюванню зокрема, воно може стати основною функцією засобів масової комунікації та інформації, важливим засобом соціального та політичного управління, забезпечуючи представникам політичної еліти абсолютне панування та тотальний контроль.

Оскільки держава є соціально-політичним утворенням, то й процеси її функціонування обумовлюються станом індивідуальної та колективної свідомості. Зважаючи на це, стабільність та захищеність психічного стану її громадян, і, зокрема, представників молодого покоління, є пріоритетним у процесі забезпечення не тільки вузько інформаційної, але й національної безпеки країни загалом.

Негативний інформаційно-психологічний вплив розглядають як різновид впливу на індивідуальну, групову та масову свідомість, який викликає психоемоційну та соціально-психологічну напруженість, трансформує моральні норми і критерії, вносить морально-політичну дезорієнтацію та сприяє формуванню неадекватної поведінки. Спираючись на дослідження у галузі політичної психології можна зробити висновок, що «мішенями» негативного інформаційно-психологічного впливу є: збуджувачі активності (інтереси, потреби, ідеали), пізнавальні структури (знання про навколишній світ, людей, те, що обумовлює їхні дії), регулятори активності (самооцінка, групові норми, мораль, світогляд, переконання, вірування та ін.); операційний склад діяльності (спосіб мислення, звички, стиль поведінки), психічні стани (емоційні, функціональні) суб'єктів інформаційних відносин³⁸.

Здійснюючи на індивідуальну, групову та масову свідомість негативний інформаційно-психологічний вплив, маніпулятор досягає таких цілей: викликає зміни у психічному і фізіологічному стані особи, формує стан напруженості, тривожності; порушує механізми соціалізації, забезпечує готовність особи діяти за вказівкою, сприяє створенню груп із проектованою поведінкою і керованим стилем життя; змінює моральні орієнтири, правову свідомість, реалізовує комплексні латентні, тривалі, багаторівневі поетапні інформаційно-психологічні програми впливу, спрямовані на збудження конфліктів між етнічними та релігійними групами, країнами.

У сучасному суспільстві жодну виборчу кампанію, навіть у так званих демократичних державах, не можна уявити без активного використання маніпулятивних прийомів у виборчій

---

³⁸ Скулиш Є. Д. Сугестивні технології маніпулятивного впливу: навчальний посібник. (2-ге вид.). Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. С. 12.

агітації та політичній рекламі. Як результат, уявлення виборців про політичний продукт або кандидата часто бувають надзвичайно далекими від реальності. Це перетворює вибір громадян на умовність, оскільки він стає інспірованим зовні і не завжди співпадає з інтересами самих громадян.

Наскільки ефективним може бути політичне маніпулювання у конкретному суспільстві залежить від низки факторів. З-поміж основних можна назвати: особливості формування та розвитку масової політичної свідомості, стереотипи, погляди та очікування, поширені в конкретному суспільстві, а також менталітет, ідентичність та існуючі уявлення населення. На перешкоді маніпулятивному впливу можуть ставати системи комунікацій (лідери думки, сім'я і родичі, друзі і знайомі), а також особистий досвід особи. Проте ефективне політичне маніпулювання, особливо при відсутності альтернативних джерел інформації, може нівелювати ці перешкоди та обходити бар'єри.

Для особистості завжди важливим є її власний психологічний рівень захисту. На індивідуально-особистісному рівні психологічна безпека особистості забезпечується механізмами індивідуально психологічного захисту (комплекс захисних механізмів та способів поведінки окремої особистості). На цьому рівні, захист від психологічного маніпулювання може бути як свідомим, так і неусвідомлюваним. Несвідомий (напівсвідомий) захист від маніпулювання ґрунтується на використанні захисних механізмів психіки, тобто механізмів, що забезпечують усунення або мінімізацію негативних переживань, які травмують особу, стабільність її самооцінки, образу власного «Я»³⁹. Захисні механізми психіки працюють латентно на підсвідомому рівні, тому людина не усвідомлює причин, мотивів, цілей та особливостей захисної поведінки відносно об'єкту або явища. Крім того, вони завжди спотворюють, фальсифікують або підмінюють реальність.

Окремо варто виділити особливі ризики маніпулятивного впливу на молодь, які пов'язані з тим, що у молодому віці механізми індивідуально психологічного захисту ще перебувають

---

³⁹ Колеснікова Р. В. Механізм протидії особистістю маніпуляційному впливу. «ПСИХОЛОГІС»: енциклопедія практичної психології. URL: <http://psychologis.com.ua/-1-438.htm>.

на стадії становлення та формування. Від так більшою є вірогідність підпадання під вплив деструктивних технологій, що здатні спричинити значну травмуючу шкоду як для окремої особи, так і для молодого покоління держави в цілому.

Варто відмітити, що найважче населенню протидіяти маніпулюванню у сфері такої проблематики, стосовно якої громадська думка остаточно ще не склалася.

Деструктивні наслідки маніпулювання з боку засобів масової інформації можуть бути обмежені наступними чинниками: плюралізм ЗМІ та влади загалом; незалежність та непідконтрольність ЗМІ основним політичним та економічним панівним групам, громадська організація засобів масової інформації; протидія концентрації та монополізації ЗМІ шляхом збереження їх місцевих та дрібних представництв; створення спеціальних органів загального контролю за діяльністю ЗМІ, а також за дотриманням ними правових та етичних норм (наприклад, Вища рада з аудіовізуальної комунікації у Франції, спеціальна комісія з самоконтролю за дотриманням пресою етичних норм у Великій Британії тощо).

Широкі можливості впливу ЗМІ у сучасному світі тільки підтверджують факт, що інформаційна влада, так само як і політична та економічна, мають контролюватися суспільством і громадськістю. Цю функцію можуть виконувати спеціальні органи громадського чи державного контролю а також підвищення загального рівня освіченості населення та комунікативне виховання молоді.

Під комунікативним вихованням автор пропонує розуміти вивчення ряду дисциплін, які допоможуть молодим людям усвідомити важливість ЗМІ у політичному процесі, окреслити їх можливий конструктивний та деструктивний вплив, навчити орієнтуватися в сучасному інформаційному світі, ідентифікувати інформаційні шуми та вміти протидіяти негативному впливу, в тому числі і лінгвістичного характеру.

Особливо важливим це є для сучасної України та ще ряду так званих пострадянських держав, в яких обізнаність громадян у сфері масових комунікацій та політичної культури є достатньо низькою.

Враховуючи широкі можливості застосування технологій маніпулювання, слід підкреслити, що однією з основних рис

глобалізації є її інформаційна складова, яка безумовно є необхідною складовою сучасного світового устрою. Інформаційна епоха є реальністю, а не припущенням, саме у ньому знаходиться людство, і тому саме концепція інформаційного суспільства має носити стратегічний характер у питаннях міжнародної безпеки, збереження глобальної рівноваги та запобігання конфліктам. Натомість світ стикається з новими викликами, що прийшли разом з інформаційною епохою – тотальне маніпулювання, створення спотвореної картини світу, вплив на психіку людей за допомогою сучасних технологій, що швидко розвиваються й оновлюються. До глобальних проблем сьогочасного світу відносять такі явища, як кіберзлочинність; гарантування сталої роботи інформаційної інфраструктури та захист її від різного роду атак; забезпечення особистісної інформаційної та психологічної безпеки користувача інтернету, телеглядачів, недоторканість приватного життя та унеможливлення несанкціонованого збору інформації; безпека транзакцій та інше⁴⁰.

Отже, сприяючи перебігові позитивних тенденцій глобалізації та інформаційної відкритості, сучасна держава у той самий час має рішуче протистояти деструктивним процесам втрати суверенітету в культурно-інформаційній сфері, а саме експансії іноземних країн, транснаціональних корпорацій у внутрішній інформаційний простір, що робить можливим призведення до втрати національної ідентичності, а також руйнації духовно-моральних устоїв суспільного життя⁴¹. В умовах поширення світової мережі Інтернет-зв'язку військові конфлікти набувають нових характеристик, адже доповнюються сферою віртуального протистояння. Україна значно програє у веденні інформаційних протистоянь, оскільки ані досвіду такої діяльності, ані значних наробок у цій сфері до останнього часу не було.

Небезпечною є тенденція у деяких світових, зокрема у російських та проросійських закордонних мас-медіа насаджувати спотворений імідж України як неісторичної держави, «failed

---

⁴⁰ Добржанська О. Л. Маніпуляція свідомістю людини як деструкція політичної ідентичності суспільства. Актуальні проблеми міжнародних відносин : збірник наукових праць, 2008. Вип. 75. Ч. 2. С. 209–214.

⁴¹ Ставицька О. Медіакратія. Політична енциклопедія / за заг. ред. Ю. Левенець. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 435.

state» – держави-невдахи⁴². Однак, звертаючись до міжнародних рейтингів, слід зазначити, що Фонд миру (Fund for peace) складає щорічний рейтинг «невдалості» держав (Failed States Index) за дванадцятьма соціальними, економічними і політичними критеріями. Виходячи з цієї методики оцінки, Україна не є Failed state та має на 2019 рік значно кращі позиції, ніж Російська Федерація (Росія – 73 місце з 178 країн, Україна – 91, найгірше становище у африканських країнах Демократична Республіка Конго, Сирія, Південний Судан, Сомалі та азіатському Йємені, що посідають перші місця рейтингу слабких держав)⁴³. Також щодо світового іміджу України, який визначає міжнародне сприйняття та бажання співпрацювати та допомагати, слід підкреслити постійну презентацію країни корумпованої та криміналізованої, де масово поширені тяжкі захворювання, наркоманія, відбувається обіг зброї, поширюється екстремізм та тероризм.

При цьому вітчизняні ЗМІ підхоплюють більшість негативних сюжетів, а також самі підкидають подібні сюжети за кордон, що аж ніяк не сприяє зміцненню національної безпеки. Що ж до системи контрпропаганди та протидії маніпулятивним впливам, то вона практично відсутня. Цілком констатується неоперативність, непрофесійність, упередженість у поданні тих чи інших проблем в українських медіа, що призводить до широкого розповсюдження на закордонному ринку саме російського медійного продукту. У сучасній ситуації слід вживати заходів щодо активнішого та професійнішого державно-правового регулювання інформаційної сфери і протистояння загрозам у ній, за умов своєчасного та обов'язкового захисту національних інтересів у інформаційній сфері⁴⁴.

Отже, протягом т. зв. «гібридного» протистояння 2014–2019 рр. до інформаційного простору України були запускані масштабні проекти маніпулювання масовою свідомістю. ЗМІ

---

⁴² Задорожний А. В. Оправдать любой ценой. Агрессивная война Российской Федерации против Украины и трансформации российского видения международного права. Киев: К.И.С., 2016. С. 48.

⁴³ Fragile States Index presented by The Fund for Peace. URL: <https://fundforpeace.org/2019/04/10/fragile-states-index-2019/> (last accessed: 23.09.2020).

⁴⁴ Кононенко К. А. Міжнародне безпекове середовище: виклики і загрози національній безпеці України. Київ: НІСД, 2013. С. 30.

були використані технології «зомбування», введення в оману, навіювання, створення альтернативної реальності, при цьому гасла були завуальовані під пропаганду взаємодопомоги, єдності, захисту.

Сучасний інформаційний простір є настільки всеосяжним, інтенсивним та малоконтрольованим, що здатен впливати на нинішні події на різних рівнях організації людей – від окремої родини до співдружності держав та блоків – змінювати поточний стан речей у економічній, суспільній, державницькій, безпековій сферах. Динаміка інформаційних потоків змушує замислитися про необхідність зміни сталих підходів до функціонування засобів масової комунікації.

Поруч з традиційними ЗМІ, такі як преса, телебачення та радіо, з початку XXI сторіччя провідне значення в еволюції інформаційного простору отримують великі інтернет-компанії (Google, Facebook).

Цікаву характеристику значенню Інтернету дали голова ради директорів міжнародного конгломерату компаній Alphabet Inc. Ерік Шмідт та засновник і директор наукового центру Jigsaw (раніше – Google Ideas) Дж. Коен: «Інтернет є одним із небагатьох винаходів, що їх людина не до кінця розуміє. Це джерело колосального добра і страхітливого зла, і ми щойно тепер бачимо перші наслідки його впливу на світ». Інтернет за їхнім тлумаченням є втіленням керованої анархії⁴⁵.

В останні роки деякі науковці, державні та громадські діячі все більше підкреслюють здатність соціальних мереж впливати на суспільні процеси. Як зазначила Е. Белл, директор Центру цифрової журналістики при Колумбійському університеті, «соцмережі не просто проковтнули журналістику, вони поглинули абсолютно все: політичні кампанії, банківські системи, особисті історії, індустрію дозвілля, роздрібний ринок, навіть уряд та безпеку»⁴⁶.

Після Brexit (референдум щодо виходу Великобританії з ЄС) та перемоги Д. Трампа у президентських виборах у США

⁴⁵ Шмідт Е., Коен Д. Новий цифровий світ. Як технології змінюють державу, бізнес і наше життя. Львів: Літопис, 2015. С 9.

⁴⁶ Bell E. Facebook is eating the world. Columbia Journalism Review, 2016. URL: https://www.cjr.org/analysis/facebook_and_media.php (last accessed: 20.09.2020).

до ужитку ввійшов термін *post-truth*⁴⁷. Ствержується, що нині ми живемо в епоху постправди, тобто стану суспільства, коли факти менш важливі, ніж почуття, переконання, емоції. Коли поданий факт є схожим на те, що відчувається (апеляція до підсвідомості) як правда, стає дуже важко відрізнити факти, які є істинними, від «фактів», які правдивими не є, а виявляються лише «точкою зору» на події.

У кіберепоху легко опублікувати неправдиву інформацію, яка швидко пошириться за допомогою соціальних мереж і буде сприйматися як істинна.

У соцмережах поширюються великі обсяги недостовірної інформації: неперевірені «фотофакти», «відео очевидців», «коментарі учасників» тощо. Російські ЗМК та проросійські громади в соціальних мережах маніпулюють інформацією, фотографіями і відео. Найчастіше вони беруть одіозні, криваві або емоційні знімки з інших країн і подій, видаючи їх за українські⁴⁸.

У мережі Інтернет активно розкручувались штучно створені концепти («*forced meme*») за допомогою відповідних піар-технологій, наприклад, через рекламні віруси. Зокрема, проект «Новоросія» штучно і нав'язливо поширювався серед інтернет-користувачів. Це робилося з метою забезпечити фальшиву самоідентифікацію жителів Південного Сходу України, виправдати ідею регіональної ворожнечі і створити нову національну ідентичність, альтернативну українській⁴⁹.

Знання та розуміння можливостей та механізмів впливу на свідомість через кіберпростір, створення схем протидії таким маніпуляціям повинні бути в центрі уваги служб безпеки.

Тривалий час законодавство України оминало проблему співіснування віртуального світу та реальної держави. Не було

---

⁴⁷ Піддубний О. Що таке постправда? URL: <http://piddubny.com/scho-take-postpravda> (дата звернення: 07.09.2020).

⁴⁸ Фальшивки російської пропаганди проти України. Антикор. URL: <http://antikor.com.ua/articles/7586-falshivki-rosijskoji-propagandi-proti-ukrajini> (дата звернення: 07.09.2020).

⁴⁹ Кметь С. Что такое Новороссия и как с ней быть. Украинская правда, 2014 URL: http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2014/08/15/7034916/view_print (дата звернення: 16.09.2020).

поняття кіберпростору та кібербезпеки, а лише йшла мова про злочини, які скоєні за допомогою комп'ютерних систем. Проте вироблення шляхів протидії лінгвістичному маніпулюванню стає особливо важливим з урахуванням підвищення ролі Інтернет-простору та Інтернет-комунікацій в житті сучасної людини. Зокрема, діяльність країни-агресора у всесвітній мережі Інтернет стає справжнім викликом для України. Усвідомлення необхідності своєчасного реагування на загрози безпеці окремих інститутів держави та країни в цілому, важливості постійного моніторингу кіберпростору тощо стали невід'ємними складовими для мінімізації негативного впливу маніпулятивних та пропагандистських технологій. Окремо варто відмітити удосконалення законодавчої бази України у цьому напрямку:

- Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р.⁵⁰ окреслював такі загрози безпеці стабільності в суспільстві як комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;
- Указ Президента України від 24 вересня 2014 року № 744/2014 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності»⁵¹ передбачав створення національного центру кіберзахисту і протидії кіберзагрозам;
- Стратегія національної безпеки України, затверджена 26 травня 2015 року⁵², визначала загрози кіберпростору, інформаційних ресурсів, визначала пріоритетне значення їх захисту; було звернено увагу на безпеку критичної інфраструктури;

---

⁵⁰ Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.03.2003 р. № 964-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата звернення: 07.09.2020).

⁵¹ Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності: Указ Президента України від 24.09.2014 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/744/2014> (дата звернення: 07.09.2020).

⁵² Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 26.05.2015 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення: 07.09.2020).

- Стратегія кібербезпеки України, затверджена у 2016 році, деталізувала кіберзагрози⁵³, давала характеристику системі кібербезпеки та визначала її суб'єктів: Міністерство оборони України, Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України, Службу безпеки України, Національну поліцію України, Національний банк України;
- Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» був прийнятий восени 2017 року⁵⁴ та набув чинності у травні 2018 року. В ньому визначені правові засади, принципи та модель функціонування системи кібербезпеки України, визначені об'єкти та суб'єкти кіберзахисту, підкреслюється необхідність приведення національної системи захисту кіберпростору до міжнародних стандартів, широке залучення іноземного досвіду та проведення навчань.

Окрім прийняття необхідних нормативно-правових актів важливим є їхнє ефективне впровадження в життя, а для цього необхідна політична воля та компетентність відповідних фахівців з кібербезпеки. Глобальність, децентралізованість, неконтрольованість мережі Інтернет змушують замислитися уряди багатьох країн про загрози національній й глобальній безпеці.

Тому одним з важливих кроків щодо протидії політичному маніпулюванню у мережі Інтернет є обмеження доступу до ресурсів відверто провокативного характеру з ворожою агресивною риторикою. Зіткнувшись з викликами «гібридної війни» Україна змушена була також ввести обмеження на доступ до деяких ресурсів. У травні 2017 р. Президент України П. Порошенко своїм черговим указом про санкції проти Росії увів у дію рішення РНБО, згідно якого до санкційного списку терміном на три роки серед багатьох російських компаній потрапили популярні соцмережі «Однокласники» та «ВКонтакте», інтернет-сервіси

---

⁵³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 15.03.2016 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/96/2016> (дата звернення: 14.09.2020).

⁵⁴ Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> (дата звернення: 07.09.2020).

«Яндекс» та Mail.ru⁵⁵. Де-юре санкції введені суто з економічних міркувань, призупинені фінансові та торговельні операції, заблоковані активи, анульовані дозволи та ліцензії тощо, але де-факто таке рішення стало приводом для дискусій щодо блокування свободи Інтернету в Україні. Своє занепокоєння щодо такого цензурування та обмеження плюралізму слова і думок висловив директор представництва Freedom House в Україні М. Шааф⁵⁶. Зрештою незважаючи на тривалі дискусії, обурення частини населення подібними рішеннями, зауваження західних партнерів, Україна позбавила своє інформаційне поле сайтів з відвертою антиукраїнською риторикою.

Проте варто зауважити, що одним з варіантів компромісного альтернативного рішення було зобов'язати відповідні департаменти відстежувати контент відповідних груп або користувачів соціальних мереж та блокувати їх у разі наявності незаконних закликів та провокування агресії.

Для того, щоб отримати можливість ефективно протистояти маніпулятивним технікам, варто чітко розпізнати сам факт маніпулювання. У процесі з'ясування механізму маніпулятивного втручання дослідники вважають важливими наступні кроки:

- розпізнання симптомів маніпулятивного впливу (відчуття дискомфорту, внутрішньої боротьби, приреченості, фаталізму);
- виявлення «мішеней» (точки вразливості, використовуючи які маніпулятор збудить емоційний стан та виведе зі стану сталої рівноваги);
- визначення об'єктів впливу (потреби, установки, емоційні стани, які визначатимуть подальшу поведінку особи)⁵⁷;

---

⁵⁵ Про рішення РНБО «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 28.04.2017 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/1332017-21850> (дата звернення: 07.10.2020).

⁵⁶ Реплянчук Д. Блокування сайтів може обмежити доступ українців до інформації. Громадське телебачення, 2017. URL: <https://hromadske.ua/posts/blokuvannia-saitiv-mozhe-obmezhyty-dostup-ukraintsiv-do-informatsii-freedom-house> (дата звернення: 13.09.2020).

⁵⁷ Бойко О. Д. Анатомія політичного маніпулювання. Ніжин: Міланік, 2007. С. 158.

- з'ясування моделі маніпулятивного впливу: перевантаження інформацією; створення розумової напруги; обмеження часу для обміркування повідомлень та активне відволікання від цього; активне стимулювання емоційного відклику;
- ідентифікація та аналіз прийомів латентного впливу, які використовує маніпулятор та визначення соціотипу маніпулятора та ролі, якої він для себе обрав⁵⁸.

Якщо ми визначилися з наявністю спроби психологічної маніпуляції, то варто подбати про способи психологічного захисту від неї. Такого роду захист ми можемо представити як комплексну систему індивідуально-психологічних, соціальних та психологічних механізмів та форм поведінки й діяльності, що покликані гарантувати психологічну й інформаційну безпеку особи у соціумі та її захищеність від впливу різних інформаційних чинників під час різних форм комунікації.

Колектив українських дослідників на чолі з В. Горовим у монографії «Соціокультурні механізми формування ментального імунітету проти зовнішніх маніпуляцій свідомістю населення України» виокремили цілий ряд деструктивних моментів, які можуть ставати результатом маніпуляційного втручання: викривлення інформації щодо реального стану світу, подій, фактів; створення надуманих авторитетів та «лжепророків»; поширення ознак фанатизму, екстремізму, ненависті до інших; пропаганда сепаратизму за етнічною, мовною, конфесійною та іншими ознаками; поширення форм міфологічної свідомості; формування негативного іміджу окремих осіб, організацій, держав та їх блоків, цілеспрямована дискредитація органів державного управління, правоохоронних органів; створення конфронтації між політичними, релігійними та етнічними угрупованнями; культивуванні деструктивних намірів та агресивних вчинків, насильницького насадження чужих інтересів; руйнування суспільних відносин⁵⁹.

---

⁵⁸ Бойко О. Д. Комплексна діагностика факту політичного маніпулювання як органічна частина психологічного захисту, 2011. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/sociology/2011/156-144-11.pdf> (дата звернення: 27.09.2020).

⁵⁹ Горовий В. Соціокультурні механізми формування ментального імунітету проти зовнішніх маніпуляцій свідомістю населення України. Київ, НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2015. С. 53.

Оптимальним варіантом протидії психологічним маніпуляціям можна вважати розвиток у молодії особи навичок критичного мислення, вироблення основ гнучкої та толерантної поведінки, що може виявляється в наступних складових: здатність людини не підпадати під вплив чужих думок, об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти явища або факту; прагнення перевіряти інформацію; вміння адекватно та об'єктивно оцінювати події та свою діяльність; вміння ставити себе на місце опонента або партнера; вміння свідомо приймати вимоги інших без невпевненості, напруги, іронії; використання при вирішенні конфліктних ситуацій принципу співробітництва тощо.

Попереджена особа, що володіє знаннями, може самостійно створити первинний, відносно простий, але достатньо ефективний механізм психологічного захисту у вигляді психологічного бар'єру недовіри до тих потоків рекламно-пропагандистської інформації, за допомогою яких здійснюється масована обробка населення, а також сформувані настанови на необхідність використання відповідних способів аналізу інформації, що надходить⁶⁰.

Дієвим у процесі захисту є відсторонення від емоцій, адже маніпулятивні технології найдієвіше спрямувати на емоційну сферу людини. Науковці радять сприймати інформацію відсторонено, а вже потім, без участі інших осіб, обмірковувати її. С. Кара-Мурза пропонує й інші способи власного захисту. Таким, наприклад, є діалогічність мислення, адже маніпулятори намагаються перетворити нас на споживачів ідей, позбавити нас будь-якого відкритого діалогу. Діалог руйнує маніпуляцію⁶¹. Тому рекомендується виховувати у себе діалогічність мислення, ставлячи питання та даючи на них відповіді у різних життєвих ситуаціях; піддавати сумніву відомі факти та критично оцінюючи різні альтернативи.

---

⁶⁰ Грачев Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. Москва: Изд-во РАГС, 1998. 125 с. URL: <http://licman.narod.ru/books/psychology/01/gratchov.htm> (дата звернення: 07.10.2020).

⁶¹ Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Киев, 2000. URL: <http://lib.ru/POLITOLOG/karamurza.txt> (дата звернення: 23.09.2020).

Проблеми маніпулювання та захисту свідомості людини досліджували багато дослідників. Дослідник В. Брижко вважає, що узагальнення їх думок щодо захисту від впливу можна сформулювати так – основою боротьби з маніпуляцією є порядність та критичне ставлення до висловів, особливо до тих, які позбавлені наукової достовірності та аргументації. На превеликий жаль, зазначене мало допомагає, бо безпосередньо пов'язано з такими абстрактними поняттями як «порядність» та «відповідальність» за пошук приросту наукових знань та боротьби з маніпулятивними фразеологізмом (псевдонауковими висловлюваннями). Процес сприйняття, пізнання і переконань носить суперечливий характер інтерпретацій, обумовлених мораллю соціального оточення, де не кожен в змозі дозволити собі жити під «конвоем» власної совісті⁶².

Окрім діяльності органів державної влади у напрямку протистояння лінгвістичному маніпулюванню, до цієї боротьби повинні активно долучатися волонтерські проекти, молодіжні об'єднання та громадські організації, слід активно вивчати досвід роботи відповідальних органів інших країн та міжнародних структур щодо протистояння подібного роду втручанням у сферу безпеки життя суспільства.

Таким чином, серед основних напрямків щодо протидії маніпулюванню свідомістю молоді, зокрема лінгвістичному, можна виокремити наступні:

- підвищення комп'ютерної грамотності молодих людей та виховання культури безпечного поведіння у кіберпросторі, що дозволить не тільки обмежити або нівелювати дію ворожої пропаганди, але й убереже від численних мережових шахраїв;
- утворення та функціонування спеціальної системи стабілізації особистості, яка має на меті мінімізацію тривожності, яка виникає на основі усвідомлення конфлікту – системи психологічного захисту, яка функціонуватиме на трьох рівнях (соціум, група, індивід;

---

⁶² Брижко В. М. Маніпулювання свідомістю людини у проблемі упорядкування інформаційних відносин. Правова інформатика, 2015. № 1. С. 19–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pinform_2015_1_6. С. 19 (дата звернення: 07.10.2020).

- цілеспрямоване проведення спеціальних тренінгів, занять, ділових ігор, які б мали на меті створення психологічної стійкості до зовнішнього впливу;
- впровадження в навчальних закладах курсів, практичних занять/воркшопів з основ факт-чекінгу, метою яких буде навчити, показати способи перевірки інформації, фактів, що дозволить не тільки надати поштовх розвитку критичного мислення, логіки, але й значно розширити світогляд, сприяти інтелектуальному розвитку, вдосконалити знання мов, навчити ставити чіткі пошукові запити, користуватися урядовими сайтами, сторінками різних організацій тощо;
- оптимізація процесів соціалізації, вирішення проблеми самоізоляції, культивування цінностей взаємоповаги, виховання почуття патріотизму та поваги до Батьківщини;
- дотримання наступних важливих рекомендацій:
- відкритість до пізнання альтернативної точки зору, вміння чітко надавати аргументувати щодо власної позиції;
- критично сприймати та аналізувати усю отриману інформацію, зважено та раціонально реагувати на емоційні заклики та повідомлення;
- переключення на види діяльності, яка не пов'язана з отриманням негативної інформації;
- відмовитись від негайного реагування на інформацію щодо дій та поведінки, до яких вона закликає, уникати поспішних висновків, необхідними є обмірковування та перевірка отриманих даних.

Варто наголосити, що негативний маніпулятивний вплив складно розпізнати і відобразити. Насамперед, це пов'язано з тим, що форми, способи, технології і методики впливу на психіку людини набувають випереджувального характеру порівняно із заходами протидії негативним, деструктивним наслідкам. Також варто зазначити, що в сучасних умовах лінгвістичний маніпулятивний вплив характеризується високим рівнем професіоналізму та прихованим характером.

Підсумовуючи вищезазначене, автор робить висновок, що лінгвістичний вплив з боку маніпуляторів свідомістю має серйозні негативні наслідки як для молоді, так і соціуму в цілому, а отже становить загрозу для національної безпеки і потребує ефективних шляхів протидії.

Варто зауважити, що, враховуючи сучасну перенасиченість життя інформацією, умовою для створення психологічного захисту кожної людини стає її інтелектуальний розвиток та розвиток критичного мислення, адже інформаційно-психологічні виклики сучасності стають усе більш агресивними та жорсткими, одночасно вони набувають всеохоплюючого характеру.

Можна підсумувати, що для запобігання негативному впливу засобів масової комунікації, крім системи спеціальних органів державного або суспільного контролю (які часто переслідують власні цілі в рамках масових комунікацій), украй необхідною в сучасних умовах вважається система комунікаційного виховання молоді. Головною метою подібного виховання є наступна: навчити громадян критично ставитися до мас-медіа, компетентно й відповідально їх використовувати. Насамперед, необхідно ознайомити молодих людей із центральною роллю ЗМІ в демократичній державі й у сучасній політиці в цілому, з їх позитивним і негативним впливом на реципієнтів, сформувати в них здатність орієнтуватися в складному потоці інформації й виробити імунітет до маніпулювання й низькопробної друкованої, відео- та іншої продукції. Лише за умов існування грамотного громадянина, який не хоче йти шляхом найменшого супротиву та ставати або залишатися об'єктом маніпуляцій, ми зможемо зменшити або й знівелювати маніпулятивний вплив ЗМІ на масову політичну свідомість.

Варто зазначити, що, на переконання автора, найбільш важливим та реальним для втілення протидії лінгвістичному маніпулюванню є саме просвітницький напрямок. Тому важливим та логічним завершенням дослідження є вироблення практичних рекомендацій, які можуть бути адресовані як державним установам і політичним суб'єктам, так і інститутам громадянського суспільства:

- підвищення грамотності населення (як загальної, так і інформаційної) та виховання культури безпечного поведіння у кіберпросторі з метою виховання відкритості до пізнання альтернативної точки зору, вміння чітко надавати аргументувати щодо власної позиції, критичного сприйняття та аналізу отриманої інформації;
- цілеспрямоване проведення спеціальних тренінгів, занять, ділових ігор, які б мали на меті створення психологічної

стійкості до зовнішнього впливу (наприклад, заходи для учнівської та студентської молоді: круглий стіл «Протидія політичному маніпулюванню: важливий крок до свідомого вибору», тренінг для учнів та студентів «Я мислю, отже критично обмірковую» та майстер-клас «Мій вибір – дійсно мій»;

- впровадження в навчальних закладах курсів, практичних занять/воркшопів з основ факт-чекінгу, розвитку критичного мислення, логіки;
- оптимізація процесів соціалізації, вирішення проблеми самоізоляції, культивування цінностей взаємоповаги, виховання почуття патріотизму та поваги до Батьківщини.

Реальне втілення в життя подібного роду рекомендацій, за переконанням автора, дасть змогу істотно мінімізувати негативний вплив лінгвістичних засобів маніпулювання свідомістю та змінити якість участі громадян у політичних процесах.

1.3 Участь молоді у розвитку локальної демократії в Україні

Тетяна Лушагіна

Реформа місцевого самоврядування в Україні передбачає децентралізацію владних повноважень, надання органам місцевого самоврядування можливості фінансової самостійності, укрупнення адміністративно-територіальних одиниць шляхом об'єднання територіальних громад. Всі ці заходи передбачають, що місцевим громадам зрозуміліше, які проблеми потребують негайного вирішення, в які проекти краще вкладати кошти, при чому самі громадяни мають активно брати участь у вирішенні питань місцевого значення. Проте, виникає питання залучення громадян до прийняття управлінських рішень, до реалізації права на місцеве самоврядування. Саме реалізація реформи децентралізації в Україні може стати своєрідним іспитом для громадян щодо застосування свого права на народовладдя та здійснення локальної демократії. Рушійною силою в зазначеному питанні виступає молодь. В цьому контексті, необхідним є дослідження питання як активізувати участь

молоді у здійсненні локальної демократії: застосовувати активне і пасивне виборче право, відстоювати інтереси своєї об'єднаної територіальної громади, контролювати діяльність місцевої влади і вміти проявляти стійку волю у питаннях притягнення до відповідальності осіб, що зловживають своїми службовими повноваженнями чи мають неправомірну вигоду у результаті своєї службової діяльності.

Питання локальної демократії набуває особливої актуальності наприкінці ХХ століття, коли здійснюється спроба перенесення загальнодержавних демократичних прагнень на місця. Примітним є те, що не існує єдиної «правильної» моделі локальної демократії, як і не існує єдиної загальноприйнятої форми місцевого самоврядування. Локальна демократія – це унікальний для кожної держави інститут і цілком залежить від особливостей її історичного розвитку, організації політичної системи та особливостей функціонування політичного режиму. С. Була та В. Гнатюк зазначають, що локальний рівень демократії – «мініатюрно-тривіальна копія світової демократії на місцевому рівні у своїй специфіці. В локальному середовищі розгортається екзистенційно-функціональна інституційна (неінституційна також, але вона становить предмет дослідження) форма суспільного життя через специфічні групові й диференційовані позитивні конкретно інтенціонарні способи буття суб'єктів локального рівня».⁶³

В українській політичній науці часто вживається поняття «муніципальна демократія» як тотожне локальній демократії. Так, наприклад, О. Лощихін та М. Мартинюк визначають «муніципальну (місцеву, локальну) демократію як місцевий рівень демократії, форму організації територіальної громади, у якій місцева громада є джерелом місцевої влади, зокрема, громада формує органи місцевого самоврядування, має право та засоби керування й контролю за їхньою діяльністю, у тому числі за участю інститутів громадянського суспільства, і безпосередньо

---

⁶³ Була С. Локальна демократія як фундаментальна категорія в актуалізації проявів інституціонально-правових модусів місцевого самоврядування: кореляція, формалізація та схематизація основних понять. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії, 2015. Випуск 6. С. 76–77.

бере участь у прийнятті рішень, несе відповідальність за їх виконання».⁶⁴

Локальна демократія передбачає врахування інтересів різноманітних місцевих груп, не залежно від статі, віку, орієнтацій тощо. Врахування місцевих потреб означає різні рівні та моделі обслуговування в різних сферах. Радам потрібні реальні стратегії вирішення місцевих проблем. Труднощі, які виникають щодо питання залучення молоді можуть особливо загострюватися навіть в межах ОТГ, коли для молоді різних адміністративно-територіальних одиниць (місто, село, селище) відсутня можливість отримання однакових послуг та задоволення відповідних потреб.

Проблема залучення молоді до локальної демократії зводиться до простого питання: як зберегти молодіжний потенціал та активізувати громадянську позицію молодого покоління? Реальність така, що більшість громад – лише спільноти, і питання для політиків полягає в тому, як залучити всі свої голоси до локальної демократичної системи. Так, С. Снісаренко зазначає, що в країнах Європейського Союзу, в межах питання локальної демократії, цивільне законодавство вказує на те, що матеріальну основу розвитку територіальної громади становить економічний комплекс. Велику роль відіграє й ресурсний підкомплекс, тобто власність і ті права на неї, які залучили для вирішення місцевих завдань територіальні громади і комунальні органи. Поряд з економічним комплексом у країнах ЄС розвивається соціальний комплекс, головним призначенням якого законодавство організації визнає забезпечення доброти. Соціально-побутове забезпечення у країнах ЄС, курс яких спрямований на розбудову держави «загального добробуту», включає житло, комунальне господарство, торгівлю, побутове обслуговування і благоустрій населених пунктів⁶⁵. Тому, одним із шляхів вирішення проблеми, можна зазначити соціально-економічний базис молоді в процесі формування локальної демократії.

---

⁶⁴ Лощихін О. Теоретичні підходи до визначення поняття та особливостей муніципальної демократії. Право.ua, 2017. № 3. С. 8.

⁶⁵ Снісаренко С. Принципи муніципального господарювання в країнах Європейського Союзу: досвід для України. Науковий вісник, 2012. Вип. 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2012_9_14 (дата звернення: 17.09.2020).

Проект «Голод» (некомерційна благодійна організація, діяльність якої зосереджена в сфері протидії голоду в усьому світі) визначає певні фундаментальні виміри локальної демократії:

- 1) Активне громадянство – громадяни повинні, по-перше, мати можливість обирати місцевих лідерів на періодичних вільних і чесних виборах, а також мати право брати участь у місцевому самоврядуванні.
- 2) Політичний мандат – повинна існувати правова система, яка передбачає місцеве самоврядування, яке має конкретні повноваження, ролі та обов'язки та повинне створити основу для безпосередньої участі громадян.
- 3) Адміністративна децентралізація – де кадровий персонал максимально відкритий до людей.
- 4) Фіскальна децентралізація – там, де органи місцевого самоврядування мають можливість самостійно фінансувати послуги, які вони надають;
- 5) Багатостороннє планування – де громадяни беруть участь як у довгостроковому, так і в короткостроковому плануванні для своєї місцевості⁶⁶.

Тобто, децентралізація надає можливість територіальним громадам якнайкраще реалізувати своє право на місцеве самоврядування. Проте, надане Конституцією право має бути забезпечене не тільки нормативно та інституційно, але й самі громадяни повинні бути готовими реалізувати це право.

- К. Буря називає основні компоненти локальної демократії:
- інститути репрезентації населення;
  - колегіальне колективне управління;
  - прозорість та публічність ухвалення рішень;
  - цілісність політичного порядку локальної спільноти⁶⁷.

Міжнародний інститут демократії та сприяння виборам визначив фундаментальні стовпи (основи) формування локальної демократії:

---

⁶⁶ Local democracy today and tomorrow-learning from good practice / A background paper for a workshop on local democracy held at International IDEA offices in Stockholm, November, 2014. P. 9.

⁶⁷ Буря К. Локальна демократія: специфіка трансформації у період посткомунізму. Вісник Львівського університету, 2017. Випуск 14. С. 111.

- громадянство, рівні права та справедливість – включаючи громадянство на місцевому рівні, громадянські та політичні права, економічні, соціальні та культурні права, а також верховенство права та доступ до правосуддя;
- представницькі та підзвітні установи та процеси – вибори та механізми прямої демократії на місцевому рівні, місцевий законодавчий орган, політичний партії, місцеві органи виконавчої влади, звичаєві та традиційні установи.
- громадянська ініціатива та участь – активне залучення громадян та засоби масової інформації⁶⁸.

Актуалізація питання локальної демократії протягом останніх десятиліть тісно пов'язана з новими умовами розвитку регіонів держави, коли територіальні громади отримали можливість самостійно приймати адміністративні та фінансові рішення, незалежно від впливу інших владних структур. Якщо говорити, про європейський підхід до розуміння локальної демократії, в даному випадку локальний рівень найбільш наближений до населення і тому проблеми місцевого характеру варто вирішувати саме знизу і тільки у випадку неможливості вирішення питання на низовому рівні до процесу залучається держава. На думку М. Воронова, сучасні форми безпосередньої демократії на місцевому рівні дозволяють, по-перше, самостійно вирішувати актуальні питання місцевого значення, по-друге, ініціювати розгляд окремих питань відповідними органами і посадовими особами місцевого самоврядування, по-третє, здійснювати контроль за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування, комунальних підприємств⁶⁹.

Говорячи про розбудову локальної демократії в Україні та локального громадянського суспільства, варто охарактеризувати головні фундаментальні принципи функціонування локальної демократії. Так, у 2005 р. Члени CLGF (The Commonwealth Local Government Forum) прийняли Абердінську програму:

---

⁶⁸ Local democracy today and tomorrow-learning from good practice / A background paper for a workshop on local democracy held at International IDEA offices in Stockholm, November, 2014. P. 8.

⁶⁹ Воронов М. Форми локальної демократії: загальна характеристика і актуальні проблеми вдосконалення законодавства. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право», 2016. Вип. 21. С. 37.

«Принципи Співдружності щодо належної практики локальної демократії та належного управління» – дванадцять принципів фундаментальних політичних цінностей локальної демократії та належного управління:

1. *Конституційно-правове визнання локальної демократії* – локальна демократія повинна мати конституційно-правове закріплення. Місцеве самоврядування слід визнати сферою управління. Юридичне та конституційне визнання мають важливе значення для захисту основного принципу локальної демократії. Повага до цього захисту забезпечує інституційну безпеку місцевої демократії;
2. *Можливість обирати місцевих представників* – громадяни повинні мати можливість обирати своїх місцевих представників в умовах політичної свободи. Місцевим представникам важливо відображати погляди та потреби громади, якій вони служать. Цього найкраще досягти шляхом регулярних / своєчасних місцевих виборів, які є одночасно відкритими. Незалежно від засобів чи процесів локальної демократії, результати повинні відображати побажання електорату⁷⁰;
3. *Партнерство між сферами управління* – передбачає співпрацю та партнерство між місцевими, регіональними / провінційними та національними сферами управління. Ефективна демократія вимагає поваги між різними сферами управління та визнає визначену роль, яку вони відіграють у служінні своїм громадянам. Важливо забезпечити регулярний діалог та співпрацю між різними сферами. Міцні міжурядові відносини сприятимуть більшому узгодженню національних, регіональних та місцевих пріоритетів. Значна децентралізація вимагає співпраці та посиленої координації між різними сферами управління;
4. *Визначена законодавча база* – місцева демократія повинна забезпечити місцевому самоврядуванню відповідні повноваження відповідно до принципу субсидіарності.

---

⁷⁰ The Aberdeen Agenda: Commonwealth principles on good practice for local democracy & good governance / Endorsed by Commonwealth Heads of Government at their meeting in Malta in 2005 and reaffirmed at their meeting in Kampala in 2007. URL: http://www.clgf.org.uk/default/assets/File/CLGF_statements/Aberdeen-agenda.pdf (last accessed: 02.08.2020).

Демократичне місцеве самоврядування з чітко визначеними повноваженнями служить засобом, за допомогою якого громада може формувати засоби до існування. Ефективна передача повноважень дає змогу висловлювати погляди місцевої громади та враховувати їх погляди в рішеннях, що приймаються для покращення якості життя всіх членів громади;

5. *Можливість брати участь у прийнятті рішень на місцях* – усі громадяни повинні мати можливість брати активну участь у місцевому демократичному процесі. Локальна демократія надає громадянам свободу брати участь у прийнятті рішень, які відповідають місцевому середовищу та відповідають потребам місцевої громади. Ефективні консультації є ключовими для участі громади у процесі формування місцевої політики. Однак вирішальним для цього є активне громадянське суспільство та чітко визначені відносини між ним та місцевою владою. Місцевій владі важливо бути ініціативною та зв'язуватися зі своїми громадами, щоб забезпечити максимальну участь громадськості. Політичну волю щодо розвитку таких відносин зі своїм електоратом потрібно виховувати в самій місцевій раді. Побудова міцних відносин між місцевою владою та громадянським суспільством є ключовою для місцевої демократії та розвитку стійких громад;
6. *Відкрите місцеве самоврядування* – місцеве самоврядування повинне бути підзвітним громаді, якій воно служить. Потрібні надійні, незалежні регуляторні органи для захисту від корупції, безгосподарного та неналежного використання ресурсів місцевими органами влади, політиками та чиновниками. Громадянське суспільство має зміцнюватися як аналог у цьому процесі. Бюджетування участі – це інструмент підвищення підзвітності, який також є ефективним у навчанні локального громадянського суспільства щодо їх взаємодії з місцевими радами;
7. *Відкрита місцева влада – прозорість* – місцевий процес прийняття рішень повинен бути відкритим та прозорим. Те, як місцева влада приймає рішення, має бути чітким та відкритим для громади. Місцеві ради повинні прийняти стратегію публічної інформації з використанням різних засобів масової інформації та охоплення всього суспільства;

8. *Відкритість для контролю* – робота виконавчої влади повинна бути предметом контролю. Політика, визначена виконавчою / місцевою владою, повинна бути відкритою для перевірки іншими обраними членами та відповідними організаціями громадянського суспільства / громадами. Ефективне керівництво передбачає перевірку місцевої влади широкою громадою. Для цього потрібні кваліфіковані радники та особи громадянського суспільства, здатні ефективно вивчати політику, аналізувати та конструктивно висловлювати зауваження;
9. *Інклюзивність* – процес прийняття рішень на місцевому рівні повинен відображати соціальні, економічні, екологічні та культурні потреби в цілому громада. Рішення повинні прийматися на рівні найближчому до громади. Консультації є надзвичайно важливими, щоб забезпечити задоволення потреб усієї громади, особливо з неблагополучними групами, включаючи жінок, молодь, групи меншин та людей з інвалідністю, чиїми голосами часто нехтують. Планування за участю – це інструмент забезпечення всебічного та справедливого планування⁷¹;
10. *Адекватний та справедливий розподіл ресурсів* – з метою задоволення потреб місцевої громади. Місцеве самоврядування повинно мати достатні фінансові ресурси, щоб виконати свій мандат та забезпечити значну автономію у розподілі ресурсів. Незалежна та безпечна база доходів є ключовим фактором для правильного управління ресурсами, і до цього входить передбачуваність та адекватність фінансових трансфертів від центрального до місцевого самоврядування з точки зору своєчасності та сум. Такі перекази повинні бути позбавленими політичної упередженості, а угода про місцеве самоврядування чи законодавча база, що регулює такі передачі, повинна мати вирішальне значення. При розподілі ресурсів місцеве самоврядування слід розглядати як невід'ємну частину загального державного сектору, залученого до надання ключових державних послуг;
11. *Рівне надання послуг* – розподіл послуг повинен відображати різноманітні потреби місцевої громади. Послуги місцевого самоврядування повинні бути доступними для всіх.

---

⁷¹ Там само.

Бідні та маргіналізовані, за певних обставин, можуть вимагати від місцевого самоврядування прийняття активних заходів щодо задоволення їхніх особливих потреб. Необхідно досягти рівноваги між національно встановленими стандартами та місцевими пріоритетами. Місцева влада повинна мати простір для реагування на потреби своєї місцевості.

12. *Побудова міцної локальної демократії та належного врядування* – прихильність до постійного розвитку спроможності демократичного місцевого самоврядування. Ефективне керівництво є ключовим для сильних місцевих органів влади. Важливо зміцнити та розбудувати потенціал радників, органів місцевого самоврядування, щоб локальна демократія могла дати можливість місцевим органам влади надавати якісні послуги місцевій громаді. Існує також потреба у сприянні громадянській освіті та розбудові спроможності організацій громадянського суспільства, щоб вони могли брати участь у локальному демократичному процесі⁷².

Для України зазначені дванадцять фундаментальних основ локальної демократії є тим вектором розвитку, що може сприяти формуванню спроможних об'єднаних територіальних громад. Крім того, зазначені дванадцять принципів говорять про те, що успіх громад залежить не лише від влади, а й самих громадян (в тому числі і молоді). Реалізація окреслених принципів в українському муніципальному управлінні має вирішити питання збереження молодіжного потенціалу громади, активізації його політико-управлінської участі. Як зазначає Т. Майко, що важливим фактором для прийняття управлінських рішень в межах локальної демократії є громадський контроль, який можна розглядати через призму виконання органами влади їхніх завдань. Громадський контроль має свої особливості, а саме: по-перше, сам контроль здійснюється громадськістю (організованою чи неорганізованою), і по-друге, що у процесі здійснення контролю, саме громадськість, контролює виконання владою її соціальних обов'язків перед громадою⁷³. Такий формат громадської участі сприяє врахуванню місцевою владою в першу чергу інтересів громади, а не своїх власних.

---

⁷² Там само.

⁷³ Майко Т. С. Механізми взаємодії органів місцевої влади і громади. Сучасне суспільство, 2017. Вип. 1. С. 124.

Серед сучасних причин слабкої взаємодії місцевої влади та громади варто визначити:

- небажання місцевих рад залучати громаду до прийняття рішень;
- небажання громади брати участь у прийнятті рішень через зневіру в тому, що вона може щось змінити;
- імітування локальної демократії в регіоні;
- відсутність у представників публічної влади чіткого бачення розвитку ОТГ;
- переважання власних інтересів місцевої влади над інтересами та потребами громади.

Запровадження принципів локальної демократії має змінити і усвідомлення громадськістю важливості своєї участі, адже як вказує в своєму дослідженні Т. Майко, негативною тенденцією діяльності сучасних органів місцевого самоврядування є те, що «в окремих місцевих радах існує небажання долучати громадськість до спільного прийняття рішень. В переважній більшості міст реалізація громадської ініціативи зводиться лише до імітування врахування громадської думки через організацію обговорень, громадських слухань, засідань консультативно-дорадчих органів, результати яких не впливають на прийняття місцевими радами рішень. У всіх регіонах країни існує практика фальсифікації громадських слухань з питань забудови території міста, підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги тощо»⁷⁴. Тому, низка визначених проблем, потребує негайного вирішення із залученням сучасних стандартів локальної демократії.

В сучасній міжнародній системі нормативно-правове забезпечення стандартів локальної демократії включає наступні документи:

- Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво територіальних громадам або влад 1980 р.
- Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 р.
- Всесвітня декларація місцевого самоврядування 1985 р.
- Європейська хартія регіональних мов або мов меншин 1992 р.
- Європейська конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні 1992 р.

---

⁷⁴ Там само. С. 190–191.

- Європейська Декларація міських прав 1992 р.
- Європейська Хартія урбанізму 1993 р.
- Європейської Хартії про участь молоді в муніципальному та регіональному житті, 1994 р.
- Європейська конвенція про регіональне самоврядування 1999 р.
- Європейська конвенція про ландшафти 2000 р.
- Європейська стратегія інновацій та доброго врядування на місцевому рівні 2008 р.
- Хартія Європейського Союзу про основні права 2001 р.

Аналізуючи українську нормативно правову базу щодо питання локальної демократії, зазначимо, що найголовнішим документом є Конституція України, зокрема розділ XI – «Місьцеве самоврядування». В Конституції прописані основні способи реалізації народом свого права на владу – обирати і бути обраним, брати участь у місцевих референдумах, громадських слуханнях, робити запити, направляти петиції та колективні письмові звернення до органів місцевого самоврядування тощо; проводити мітинги, демонстрації, збори; мати право на свободу слова, віросповідання, об'єднання в політичні партії та громадські організації. Основний Закон гарантує реалізацію політичних, економічних, соціальних прав людини і громадянина як на загальнодержавному рівні, так і на локальному.

Крім Конституції України, визначальним нормативно-правовим документом, що регулює реалізацію локальної демократії є Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 1997 року. Зокрема, в даному Законі зазначається, що первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста⁷⁵. Члени територіальної громади можуть брати участь у таких формах реалізації локальної демократії:

- місцевий референдум – спосіб вирішення територіальною громадою питань місцевого значення шляхом прямого волевиявлення;
- загальні збори громадян – форма безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення, порядок

---

⁷⁵ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997. № 24. С. 170.

проведення регулюється відповідними законами та статутом територіальної громади;

- місцеві ініціативи – право членів територіальної громади ініціювати розгляд у раді (в порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування;
- бути обраним до органів місцевого самоврядування – право бути обраним до місцевої ради чи на посаду голови відповідної місцевої ради, старости, на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування в порядку, визначеному законом;
- громадські слухання – певного формату зустрічі членів територіальної громади із депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, з метою заслуховування звітів, порушення питань та внесення пропозицій щодо проблемних аспектів місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування;
- органи самоорганізації населення – форма виявлення локальної демократії, що передбачає створення будинкових, вуличних, квартальних та інших органів самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Ще одним важливим документом в сфері реалізації територіальною громадою права на місцеве самоврядування є Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 2001 року. Відповідно до даного Закону, основними завданнями органів самоорганізації населення є:

- 1) створення умов для участі жителів у вирішенні питань місцевого значення в межах Конституції і законів України;
- 2) задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб жителів шляхом сприяння у наданні їм відповідних послуг;
- 3) участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку відповідної території, інших місцевих програм⁷⁶.

Органи самоорганізації населення передбачають участь певної частини територіальної громади відповідно до потреб

---

⁷⁶ Про органи самоорганізації населення: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001. № 48. С. 254.

локальної територіальної одиниці (вулиці, кварталу, мікрорайону, району в місті). Зокрема, в Законі передбачені такі види самоорганізації населення:

- а) сільський, селищний комітет – в межах території села, селища, якщо його межі не співпадають з межами діяльності сільської, селищної ради;
- б) вуличний, квартальний комітет – в межах території кварталу, кількох, однієї або частини вулиці з прилеглими провулками в місцях індивідуальної забудови;
- в) комітет мікрорайону – в межах території окремого мікрорайону, житлово-експлуатаційної організації в містах;
- г) будинковий комітет – в межах будинку (кількох будинків) в державному і громадському житловому фонді та фонді житлово-будівельних кооперативів;
- г) комітету району в місті – в межах одного або кількох районів у місті, якщо його межі не співпадають з межами діяльності районної у місті ради⁷⁷.

Також варто визначити ряд законів України щодо прямого волевиявлення громадян – Закон України «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів», «Про місцеві вибори» тощо.

Фактично всі зазначені форми залучення громадян до місцевого адміністрування передбачають активну участь молоді як суб'єкта та об'єкта управління. При цьому слід відрізнити різні форми участі в молоді в локальному управлінні. Це може бути одноосібна участь (наприклад, балотування на посаду голови об'єднаної територіальної громади чи то старости) чи то групова (локальні співтовариства). Як зазначає Т. Панченко, «в умовах сучасної територіальної організації суспільного життя локальні співтовариства співіснують з іншими територіальними. Невипадково для виокремлення спільнот на місцевому рівні використовують категорії «територіальний публічний колектив», «територіальний колектив громадян», «територіальна громада», для яких показник чисельності населення стає другорядним. Хоча кожна з цих категорій характеризується різними підходами та кваліфікуючими ознаками, їх об'єднує право членів на реалізацію публічної влади безпосередньо або через

---

⁷⁷ Там само.

обраних представників, що реалізується через систему місцевого самоврядування».⁷⁸ Проте, варто зазначити, що повноправним учасником політичних відносин є власне територіальна громада, тому коли мова йде про здійснення локального самоврядування найчастіше розуміють саме рівень територіальної громади. Діяльність територіальних громад в Україні регулюється зокрема Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 2015 року.

К. Плоский наводить декілька факторів важливості участі молоді в розвитку місцевої демократії:

- молодь здатна вносити інноваційні, нестандартні підходи до вирішення проблем місцевих громад, сприяти запровадженню новітніх інформаційних, управлінських технологій у місцевому самоврядуванні;
- молодь є доволі великою групою громадян... Тому важливим є врахування її потреб, бачення проблем місцевого розвитку, що може значною мірою здійснюватися через різні форми її активної участі;
- майбутнє місцевої демократії та сталий розвиток громад значною мірою залежить від того, наскільки сьогодні молоді фахівці будуть спроможні сприйняти накопичений управлінський досвід та, враховуючи європейські стандарти, здійснювати управління процесами місцевого розвитку⁷⁹.

Найбільшою проблемою сучасних територіальних громад в Україні є залучення молоді до управлінських процесів, особливо, проблематичним завданням для місцевої влади є залишити молодь у сільських чи селищних територіальних громадах, створити відповідні умови для реалізації молодіжного потенціалу та спонукати молодь брати участь в розвитку цих громад.

Варто визначити основні фактори, що перешкоджають молоді брати участь у виробленні місцевої політики в Україні:

---

⁷⁸ Панченко Т. Регіональна і локальна ідентичності як складові культури субсидіарної демократії. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, 2010. Вип. 4. С. 75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2010_4_15 (дата звернення: 25.09.2020).

⁷⁹ Плоский К. В. Участь молоді в розвитку місцевої демократії в Україні: проблеми та перспективи. Український соціум, 2005. № 1 (6). С. 101–102.

- нехтування органами місцевого самоврядування та органами державної влади можливістю зацікавити молодь у своїй діяльності;
- відсутність законодавчих обов'язків та відповідальності (не тільки можливості) для органів місцевого самоврядування залучати саме молодь до процесів прийняття рішень;
- занепокоєння органів місцевого самоврядування тим, що молодь своєю участю може затримати процес прийняття рішень;
- відсутність знань та навичок, необхідних для активної участі молоді в процесах прийняття рішень;
- незацікавленість молоді в роботі органів публічної влади.

Активність молоді у політичних процесах – одна із ознак розвитку демократичного суспільства. Питання активної участі молоді в прийнятті політичних рішень має загальнодержавний характер. Адже, великі міграційні потоки молодіжного потенціалу за кордон матимуть деструктивний характер для держави в майбутньому. Аналогічною є і ситуація і для громад. З огляду на все вищезазначене та враховуючи актуальність дослідження, необхідним є визначення основних понять – «молодь», «молодіжний потенціал», «участь молоді», «локальна демократія».

Так, відповідно до Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», молодь – громадяни України віком від 14 до 35 років⁸⁰. На думку Ю. Грицай, молодь «по-перше, є специфічним суб'єктом правовідносин, особливою категорією населення, характеризується фізіологічними та психологічними особливостями, вимагаючи окремого підходу до регулювання праці, по-друге, об'єктом державної молодіжної політики».⁸¹ Тобто, молодь одночасно виступає і суб'єктом політичного життя територіальної громади і об'єктом, на який направлена програма розвитку молодіжної політики в державі.

---

⁸⁰ Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993. № 16. С. 167.

⁸¹ Грицай Ю. В. Складові, що визначають сутність поняття «молодь»: сучасні підходи. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція, 2015. № 15. Том 1. С. 133.

Оскільки поняття «молодь» охоплює в Україні вікову групу від 14 до 35 років, то прийнято виділяти дві підгрупи молоді:

- 14–18 років – особи, які мають неповну цивільну правоздатність – це здебільшого гомогенна група учнівської молоді, яка переважно знаходиться на етапі здобуття середньої освіти, що в більшості випадків супроводжується фінансовою підтримкою батьків. Відповідальність щодо забезпечення здорового способу життя законодавчо покладено на батьків (опікунів), медичні, соціальні та освітні державні установи.
- 18–35 років – особи з повним обсягом правоздатності – має гетерогенний склад: студентська молодь; молодь, що навчається і працює; робітники, підприємці, молоді батьки. Серед них є особи з різним рівнем освіти та сімейного стану і відповідно значними відмінностями у способі життя⁸².

В контексті впливу молоді на розвиток місцевого самоврядування в Україні, у цьому дослідженні розглядається друга підгрупа молоді, оскільки вона вже володіє активним і пасивним виборчим правом та може активно брати участь у прийнятті управлінських рішень. Проте, до молодіжного потенціалу регіону відносимо і першу і другу підгрупи, адже молодіжний потенціал – це здатність різновікових молодіжних груп брати активну участь в політичному, економічному, культурному, науковому, спортивному розвитку громади. О. Кулініч зазначає, що молодіжний потенціал – є системною властивістю великої соціальної групи населення, який виникає на базі індивідуально-особистісних, колективно-корпоративних і загальнолюдських якостей. Він лежить в основі як актуальних, так і прихованих, але не реалізованих можливостей і здібностей молодих людей по здійсненню своєї статусної ролі в певних межах внутрішніх і зовнішніх умов⁸³. Отже, молодіжний потенціал молоді можна визначити як можливість реалізації всієї сукупності соціально-професійних якостей та функцій різних підгруп молоді в межах її територіальної громади.

---

⁸² Шиян О. Молодь як цільова група державної освітньої політики з питань забезпечення здорового способу життя. Вісник національної академії державного управління, 2009. № 1. С. 226.

⁸³ Кулініч О. Особливості формування і реалізації публічної молодіжної політики на сучасному етапі суспільного розвитку. Молодіжна політика та молодіжна робота: матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції (23 груд. 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 42.

Оскільки молодь виступає головним джерелом змін в державі, одним із основних векторів молодіжної політики сучасної держави має стати стратегія створення базових умов для реалізації політичного, економічного потенціалу молоді як основи адміністративного управління, здатності приймати ефективні рішення. Тому, варто зазначити, що «потенціал» – це прихований, не використаний ресурс, тобто гіпотетична здатність людини при взаємодії із соціумом виконувати максимально свої функції, що передбачає ініціативність, просування нових ідей, технологій, активність, відповідальність. Важливим аспектом стабільного розвитку держави є створення сприятливих умов для реалізації соціального молодіжного потенціалу, що дозволить молоді проявляти високий рівень соціально-політичної активності. Адже, за відсутності державної підтримки, коли немає можливостей для розвитку та реалізації молоді, така держава або взагалі втрачає молодь, яка може продукувати креативні ідеї, робити нові відкриття та винаходи, або нереалізований молодіжний потенціал за відсутності поля для реалізації може мати деструктивний характер. Оскільки, дуже часто діяльність молоді носить максималістський характер, якому притаманні безстрашність та динамічність і в той же час нестабільність, молодь може стати об'єктом маніпулятивних технологій різних груп, діяльність яких носить руйнівний характер. Тобто, стратегія розвитку молодіжного потенціалу молоді має і безпековий фактор. Отже, саме молодіжний потенціал має стати рушійною складовою розвитку громадянського суспільства в Україні, зокрема щодо питання розвитку локальної демократії.

Залучення молодого покоління до процесу управління державою та регіонами є показником розвитку самої держави. Це може проявлятися в таких напрямках:

- участь молоді в реалізації активного виборчого права – в контексті локального управління передбачає високий показник явки молоді на виборах місцевого значення та безпосередня участь в організації самих виборів (спостерігачі, члени комісії);
- молодіжний потенціал щодо пасивного виборчого права – участь молоді у виборчому процесі в якості кандидатів у депутати місцевої ради, голови відповідної ради, а також

старости. Крім того, участь у виборчому процесі як членів місцевих осередків політичних партій;

- молодіжний потенціал територіальної громади – може проявлятися у створенні, участі та розвитку певних інститутів громадянського суспільства (громадські організації різних напрямків, професійні спілки, творчі спілки, благодійні організації, недержавні засоби масової інформації тощо);
- розвиток молодіжних аналогів органів місцевого самоврядування та співпраця з ними у вирішенні питань місцевого значення (молодіжні парламенти, молодіжні муніципалітети, молодіжні ради тощо).

В результаті реформи децентралізації в Україні, об'єднанням територіальним громадам були надані досить широкі повноваження в адміністративній та фінансовій сферах. Але активність громадян в діяльності територіальних громад залишається досить низькою. Навіть якщо в статуті об'єднаної територіальної громади прописати всі можливі варіанти участі громадян, зокрема молоді (яка є достатньо пасивною), у прийнятті рішень – це ще не означає високу активність самих громадян.

Говорячи про залученість молоді до реалізації локального управління, варто зазначити щодо конструктивної участі молоді в цьому процесі. Для повноцінної реалізації молоддю локальної демократії виявляється недостатньо лише нормативно-правових актів. Мають створюватися певні стратегії щодо розвитку молодіжного потенціалу регіону, що передбачатимуть підвищення політичної культури та освіти молоді (за допомогою певних курсів, тренінгів, конкурсів, семінарів тощо) регіону.

В загальнодержавному масштабі діє Стратегія розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 року, що затверджена Указом Президента України від 27 вересня 2013 року. В даній Стратегії визначені основні пріоритетні напрямки реалізації молодіжної політики на загальнодержавному рівні:

- забезпечення доступної освіти;
- формування здорового способу життя молоді;
- забезпечення зайнятості молоді на ринку праці;
- забезпечення молоді житлом (за допомогою пільг, іпотек тощо);

- активізація участі молоді у суспільно-політичному житті;
- сприяння інтеграції української молоді в європейське молодіжне співтовариство⁸⁴.

Розробка даної Стратегії ґрунтувалася на таких нормативно-правових актах – Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993 р.), Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001 р.), Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1999 р.).

Проте, створення лише нормативно-правового забезпечення на державному рівні виявляється недостатнім для активного залучення молоді до політичного життя. Основне завдання молоді – висловлення власних очікувань щодо розвитку громади та можливості своєї реалізації на користь своєї громади. Молодіжні органи самоуправління мають стати опорою для органів публічної влади. Навіть якщо територіальна громада має достатні фінансові ресурси, але не має молодіжного потенціалу, така громада не має перспектив розвитку. Молодь в свою чергу має усвідомлювати необхідність політики поступовості та планування розвитку свого регіону і не вимагати все «сьогодні» і «зараз». Тобто, мова йде про співпрацю молоді із органами місцевого самоврядування та органами державної влади на партнерській та консенсусній основі, де не має місця для конструкцій «хто кому і що винен».

Як зазначають автори посібника «Участь молоді в управлінні громадами», створення належних умов для участі молоді має враховувати такі основні принципи:

- участь молоді в житті громади уможлиблює самостійний вибір;
- завдяки участі молоді політика загалом краще враховує її потреби;
- якщо проблеми молоді громада сприймає серйозно, то й молодь усвідомлює свою частку відповідальності в житті громади;

---

⁸⁴ Стратегія розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 року: Указ Президента України від 27.09.2013 р. № 532/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/532/2013#Text> (дата звернення: 07.09.2020).

- молоді люди мають самі визначити, яку саме участь у житті громади вони можуть брати, а не виконувати вказівки дорослих⁸⁵.

Для реалізації основних принципів локального управління як основи локальної демократії, необхідно створити простір для ініціативності молоді, можливості реалізації своїх молодіжних проектів. Тобто надати можливість молоді безпосередньо і ефективно реалізувати принципи та механізми організації політичного життя своєї територіальної громади на загальнодемократичних засадах.

Розрізняють такі рівні демократичної участі молоді:

- участь у житті родини – розвиток почуття соціальної відповідальності;
- участь у житті навчального закладу – досвід у діяльності місцевого самоврядування ВНЗ;
- участь у житті громади – ініціативність молоді в питаннях молодіжної політики, розвитку молодіжної самореалізації та відпочинку;
- участь у житті держави – реалізація виборчого права громадянина, участь в обговоренні законопроектів, ініціювання конференцій, семінарів та інших заходів із обговорення різних аспектів державної молодіжної політики;
- участь у житті міжнародної спільноти – участь в міжнародних програмах та проектах щодо розвитку громадянського суспільства, реалізації молодіжного потенціалу⁸⁶.

Кожен із рівнів участі молоді передбачає формування ціннісних орієнтацій щодо важливості прийняття рішень та відповідальності за них. Проте, участь молоді у розвитку локальної демократії не може бути чимось спонтанним чи виникати з нічого. Для розвитку молодіжного потенціалу мають бути створені певні умови, що для кожної територіальної громади мають свій унікальний характер. Загалом можна виділити наступні умови, що сприяють участі молоді:

- здатність конструктивно вирішувати конфліктну ситуацію;

---

⁸⁵ Участь молоді в управлінні громадами / авт.-уклад. О. В. Кулініч, Д. С. Барінова, В. В. Нестеренко. Х. : Харківський відокремлений підрозділ Центру розвитку місцевого самоврядування, 2018. С. 5.

⁸⁶ Там само. С. 8–9.

- доступ до участі тих, хто не є членом будь-яких структур;
- доступ до інформації;
- доступ до технологій;
- активна молодіжна сфера;
- розуміння цінності участі;
- задоволення основних потреб (в їжі, питті, одязі, умовах проживання тощо);
- рівність (думки дорослих та молодих людей мають рівну вагу);
- наявне партнерство: молодь – дорослі;
- фінансові ресурси;
- наявність вибору найбільш відповідної або цікавої сфери або форми участі;
- визначення місцевих потреб;
- залучення різних учасників;
- знання про становище молодих людей, їх індивідуальності, спосіб життя в громаді тощо;
- правові підстави;
- мінімальний рівень освіти;
- бажання вчитися, у тому числі й на чужих помилках;
- інфраструктура участі;
- політика, що сприяє участі;
- фізична та емоційна безпека;
- представництво інтересів молоді з особливими життєвими потребами;
- право брати участь;
- навички й компетентність в організації та спільній діяльності;
- розуміння того, що є ефективною участю (у порівнянні з символічною);
- готовність брати участь або робити спільну роботу;
- готовність розділити повноваження та контроль⁸⁷.

---

⁸⁷ Скажи своє слово! Посібник з Переглянутої Європейської хартії про участь молодих людей у місцевому та регіональному житті. Біла Церква : Час Змін Інформ ; Страсбург : Вид-во Ради Європи, 2016. С. 24.

Тобто, ідеальною формулою участі молоді у реалізації принципів локальної демократії є виконання всіх вищезазначених умов. В процесі дослідження з'ясовано, що пасивна участь молоді в політичних процесах зумовлена не байдужістю до проблем місцевої політики, а не бажанням брати участь в застарілих формах реалізації свого права на місцеве самоврядування. Сучасній молоді досить важко реалізувати себе у громадах, що не встигають за розвитком науково-технічного прогресу. Адже, сучасна молодь прагне сучасних комунікацій, але не всі територіальні громади (особливо сільські чи селищні) можуть собі це дозволити. У цьому контексті європейські країни запровадили електронну демократію – форма суспільних відносин, що передбачає широке застосування інформаційно-комунікаційних технологій. Тобто мова йде про можливість реалізації демократичних прав через новітні інформаційні технології: е-голосування, е-петиції, е-консультації, е-журналістика тощо. Для українських територіальних громад дане питання залишається відкритим.

Органи публічної влади мають активно комунікувати із молоддю не лише шляхом інформування, а це мають бути консультації, діалог та партнерство. Важливими є і канали комунікації. Якщо молодь основний масив інформації черпає із інтернет-джерел, соціальних мереж, то органи публічної влади мають активно використовувати ці канали для комунікації: розміщувати інформацію, читати коментарі, запускати марафони та флешмоби, різного роду творчі конкурси та стартапи. Крім того, в процесі комунікації з молоддю доречно використовувати мобільні застосунки, які можуть містити основну необхідну інформацію щодо життєдіяльності громади. Отже, якщо органи публічної влади зацікавлені в збереженні молодіжного потенціалу громади, його активного залучення до процесу прийняття рішень щодо розвитку ОТГ, має бути розроблена і комунікативна стратегія взаємодії із молоддю.

О. Лиска пропонує п'ять рівнів взаємодії молоді з органами місцевого самоврядування:

- на першому рівні (забезпечення інформацією) більшою мірою реалізується прямий зв'язок – передавання інформації від депутатів, органів та посадових осіб місцевого самоврядування до молодіжних верств населення. Налагодження цього зв'язку дозволяє забезпечити ознайомлення молоді зі

- станом справ у населеному пункті (інформування); певною мірою формує ціннісні орієнтації, громадську думку (виховання, просвітництво); створює передумови для організації суб'єктів місцевого самоврядування, підвищує почуття відповідальності в посадових осіб та депутатів за їхню діяльність (організація); спонукає молодих членів територіальної громади до певних дій (мобілізація); сприяє створенню відносин довіри між населенням та органами влади; підвищує стійкість та цілісність системи місцевого самоврядування;
- на другому рівні взаємодії (обмін інформацією) налагоджується зворотний зв'язок між органами місцевого самоврядування влади і молоддю. Зворотний зв'язок сприяє не тільки виявленню владою проблем, що найбільше турбують молоде покоління. Урахування органами влади поглядів молоді є фактором, що сприяє вдосконаленню управлінських рішень, найповнішому відбиттю в них інтересів і потреб молодих жителів, умовою підвищення активності мешканців населеного пункту. Ця інформація може слугувати основою розроблення рішень, що приймаються місцевими органами влади, дає їм можливість відстежувати та оцінювати реакцію населення на їхні дії;
  - третій рівень взаємодії (консультування) характеризує ситуацію, коли молоді активні жителі пропонують органам влади власні шляхи вирішення певної проблеми. Водночас міра врахування цих поглядів в управлінському рішенні визначається органами та посадовими особами місцевого самоврядування;
  - на четвертому рівні взаємодії (участь у прийнятті рішень) рішення ухвалюються органами влади спільно з молодими мешканцями. Тобто зауваження і пропозиції молоді обов'язково враховуються органами місцевого самоврядування в їхній діяльності. Молодь починає усвідомлювати свою відповідальність за сам процес управління та його наслідки. Крім того, коли погляди молодого покоління відбиваються в офіційних рішеннях, самі молоді мешканці з більшим завзяттям беруть участь у втіленні цих рішень у життя;
  - п'ятий рівень – найвищий рівень взаємодії (безпосереднє ухвалення рішень) відбиває ситуацію, коли молодь спроможна безпосередньо приймати рішення, що стосуються питань місцевого значення, у т. ч. як депутата місцевої ради,

посадової особи місцевого самоврядування, сільського, селищного, міського голови⁸⁸.

В свою чергу, М. Левчук пропонує конкретні механізми взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями (в тому числі молодіжними):

- «соціальне партнерство» / «міжсекторне партнерство» – партнерська участь громадян в прийнятті рішень місцевого значення;
- соціальний контракт – делегування органами місцевого самоврядування частини своїх повноважень у сфері надання адміністративних послуг відповідним громадським організаціям. Органи місцевого самоврядування виступають як ініціатори соціального замовлення, а громадські організації, що за результатами конкурсу уклали відповідні контракти, є виконавцями;
- соціальне проектування – участь громадськості в прийнятті концептуальних управлінських рішень через створення та функціонування консультативно-дорадчих органів при органах місцевого самоврядування⁸⁹.

Запропоновані вище механізми є основою для здійснення локальної демократії в громадах на найвищому рівні. Але механізми стануть дієвими тільки в тому випадку, коли існуватиме і зворотня зацікавленість громадян у розвитку своєї громади. Для цього необхідно підвищувати рівень громадянської освіти в регіонах починаючи ще з шкільного віку, виховувати почуття любові та патріотизму до рідного краю та сприяти локальній ідентичності.

Отже, провідним напрямком в розвитку регіону є розбудова локальної демократії, що є неможливим без залучення молодіжного потенціалу – гіпотетичної здатності молоді реалізувати свої інтелектуальні, творчі, соціальні, управлінські здатності на користь своєї територіальної громади. У результаті

---

⁸⁸ Лиска О. Г. Взаємодія молоді з органами місцевого самоврядування. Теорія та практика державного управління, 2016. Вип. 3. С. 187–189.

⁸⁹ Левчук М. Взаємодія органів місцевого самоврядування та громадських об'єднань в умовах децентралізації державно-управлінських послуг. Державне управління: теорія і практика, 2008. № 1 (7). URL: www.academy.gov.ua/ej7/doc_pdf/levchuk.pdf (дата звернення: 24.10.2020).

реформи децентралізації в Україні особливо гостро постає питання залучення молоді до прийняття політичних рішень, адже все більшою проблемою для малочисельних територіальних громад стає міграція молоді до економічно розвинених регіонів чи інших держав. Тому створення сприятливих умов для розвитку молодіжного потенціалу в Україні має відбуватися на загальнодержавному рівні та на муніципальному рівні. Система залучення молоді до управління на місцях має формувати на добровільній основі, без примусу зверху чи вказівок старших поколінь. Діяльність таких молодіжних організацій буде ефективною тільки за умови самостійності, створення поля для ініціативності та реалізації плану щодо розвитку своєї громади. Молодь має бути повноправним, а не номінальним учасником політичного процесу та розуміти всю відповідальність за прийняті рішення. Участь молоді в прийнятті управлінських рішень на місцях може бути реалізована через різного роду громадські організації, молодіжні ради чи муніципальні парламенти, молодіжних омбудсменів і т.д. Проте, щоб така участь мала позитивний результат, має бути розроблена чітка стратегія розвитку політичної культури та освіти молоді, виховання почуття територіального патріотизму та прагнення до реалізації своїх прав та обов'язків.

1.4 Роль волонтерства у сприянні демократичним процесам в Україні

Віра Ярошенко, Анна Сухорукова

У даному дослідженні студентське волонтерство визначається одним з компонентів інституту демократичної громадянськості. Важлива роль діяльнісного механізму формування громадянськості студентів-волонтерів підтверджується у процесі залучення їх до вирішення загальнонаціональних проблем. Ефективність комплексної діялісно-корекційної освітньої системи авторського проекту «Демократична освіта» для сприяння його громадсько – компетентнісним практикам підтверджується за результатами участі у реалізації проекту з попередження бездоглядності підлітків командою студентського волонтерства.

Залучення до волонтерської діяльності студентів визначено потужним стимулом для формування в молодому поколінні майбутніх громадян активної і відповідальної продержавницької позиції. **Пропонуються рекомендації щодо ефективності подальшого розвитку партнерської співпраці у політичній взаємодії держави і суспільства**

Студенти-волонтери – агенти становлення інституту демократичної громадянськості. За останні роки (2014–2020 рр) в Україні виразно проявилися за діяльнісним принципом (конкретними діями) громадяни, яких можна вважати агентами інституціоналізації демократичної громадянськості – свідомою активною частиною громадянського суспільства. Це добровільні громадські організації, об'єднання, а також окремі громадяни-активісти, серед яких *студенти-волонтери*. Студентів-волонтерів ми визначили агентами становлення інституту демократичної громадянськості та суб'єктами вивчення у нашому дослідженні.

Збільшення та загострення соціальних проблем в Україні в умовах збройного конфлікту на сході, соціальна ізоляція в умовах пандемії COVID-19 та недостатня спроможність влади вирішити ці проблеми, зокрема у частині забезпечення прав дітей, актуалізують наукові дослідження інноваційних практик партнерської співпраці волонтерів з владою у попередженні бездоглядності підлітків, які здебільшого ігнорують режим самоізоляції та попередження захворювання небезпечним вірусом і стають тому джерелом його розповсюдження. Інноваційна практика партнерської співпраці студентів-волонтерів з владою у попередженні зростання числа бездоглядних підлітків сприяє, по-перше, підвищенню ефективності соціальної політики в галузі забезпечення прав дітей, а, по-друге, визначає студентське волонтерство одним із суб'єктів інституту демократичної громадянськості.

Згідно інституційного підходу, волонтерство є компонентом інституту демократичної громадянськості і має всі ознаки функціонального інституту – базується на принципах цілісності, органічної солідарності, поєднанні об'єктивного і суб'єктивного і включає в свою структуру волонтерські спільності різних організаційних форм, волонтерські практики як

соціальну взаємодію з метою досягнення конструктивного результату. В. О. Сухомлинський під «громадянськістю» розумів «складне соціально-психологічне явище, в якому органічно поєднуються інтелектуальний, емоційний, вольовий та практичний аспекти життєдіяльності людини як творця матеріальних і духовних цінностей суспільства»⁹⁰.

Авторка визначає «Інститут демократичної громадянськості» як конструктивну якісну частину громадянського суспільства, яка організована на об'єднанні свідомих активних компетентних національно-патріотичних громадян з високим рівнем політичної культури у політико – відповідальній співпраці з державною владою»⁹¹. Тобто, ми аналізуємо студентське волонтерство в контексті соціального виховання, як форму самоорганізації студентів, основна мета якої – у співпраці з владою попередити зростання бездоглядності підлітків.

Громадянськість є тією характеристикою ціннісного ядра українства, яка стає рушієм суспільного розвитку і виразно проявляється у відповідальні випробувальні часи історичного розвитку. Відповідальні випробувальні часи для України в останні роки позначилися значним переліком серйозних проблем, серед яких – зростання бездоглядності підлітків.

Методи дослідження. Використання міждисциплінарного, нормативного, статистичного, порівняльного методів дослідження, інституційного та діяльнісного підходів, анкетування і узагальнення власного досвіду реалізації проекту «Діти нашого двору» забезпечили виконання мети даної роботи: виявити роль діяльнісних механізмів у формуванні громадянськості студентської молоді у процесі інноваційної практики волонтерської співпраці з владою по попередженню бездоглядності підлітків.

Аналіз наукової літератури теми волонтерського руху. Волонтерство як інститут громадянського суспільства

---

⁹⁰ Сухомлинский В. А. Рождение гражданина. Москва: Мол. гвардия, 1971. 336 с.

⁹¹ Ярошенко В. М. Вплив мережевої комунікації на становлення інституту демократичної громадянськості в Україні. Наукові праці: Чорноморського нац. ун-ту ім. Петра Могили. Сер. Політологія, 2019. Т. 297. Вип. 285. С. 58–64.

є предметом наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних учених, таких як М. Бітман, О. Гордилова, М. Кабелкова, Т. Керц, Д. Уілкінсон та ін. Питання щодо волонтерської діяльності та окремих аспектів державної політики у цій сфері розглядали українські та зарубіжні дослідники, такі як І. Білич, Я. Буздуган, Н. Гарфлетт, Н. Івченко, Т. Лях, Н. Оккенден, К. Сидоренко, Р. Хатчісон та ін. Багаторічний досвід волонтерства проаналізовано у роботах науковців З. Бондаренко, Р. Вайноли, А. Капської, О. Караман, Н. Комарової, В. Кратінової, Н. Ларіонової, А. Пауела, Д. Сміта, О. Песоцької, С. Харченко та ін.

Розвиток волонтерського руху розглядається в контексті розвитку громадського суспільства в Україні, змін у матриці політичної культури та моделі політичної поведінки українців.

Визнаючи важливість та наукову цінність наявних досліджень, необхідно констатувати, що аналіз наукової літератури засвідчив відсутність цілісних теоретико-методичних уявлень щодо волонтерської діяльності як інституту демократичної громадянськості, який відображає місце в системі відносин держави та суспільства. Це обумовило вибір теми даного дослідження.

Ознаки волонтерства. Слово «волонтер» почало використовуватися у французькій мові з 1606 р. і означало людей, які добровільно стали солдатами, та тих, хто служив у різних підрозділах⁹². Можна припустити його давніше походження з латинської. Волонтер (від лат. «voluntarius» – воля, бажання, від англ. «voluntary» – добровільний, доброволець, йти добровільно) – це особа, яка за власним бажанням допомагає іншим. Найголовнішою ознакою волонтерства є те, що волонтер частину свого вільного (особистого) часу, сил, енергії, знань, досвіду добровільно (без примусу та вказівок «згори») витрачає на здійснення діяльності, яка є корисною людям і суспільству загалом. У Законі України «Про волонтерську діяльність», визначено поняття «волонтер» наступним чином: волонтери – це фізичні особи – найактивніші представники різних груп населення, які на добровільних засадах здійснюють благодійну, неприбуткову і вмотивовану діяльність шляхом надання

---

⁹² Lexis. P. Dictionnaire de la langue française. Larousse, 1993. P. 2027.

волонтерської допомоги, яка має корисний характер для суспільства та держави⁹³.

Визнання державою важливості та потреби у волонтерській праці в Україні. Визнання державою важливості та потреби у волонтерській праці в Україні підтвердилось у законодавчих документах: Закони України «Про волонтерський рух» (2006 р.), «Про соціальні послуги» (2003 р.), «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2001 р.), «Про загальну державну програму підтримки молоді на 2004–2008 роки» (2003 р.), «Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг» (2003 р.) та ін. Державою задекларовано, що підтримка і сприяння розвитку волонтерства є одним із основних напрямів державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми і молоддю. Закон України від 21.06.2001 року № 2558 III «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю». В 2003 році Кабінетом Міністрів України утворено Координаційну раду з питань розвитку та підтримки волонтерського руху (розпорядження Кабінету Міністру України від 23.04.2003 року № 225-р. «Про утворення Координаційної ради з питань розвитку та підтримки волонтерського руху»). Визначення терміну «волонтер», легітимізованого права волонтерів на їх залучення до надання соціальних послуг відображено у положенні, затвердженому Кабінетом Міністрів України, що регулює цю діяльність і передбачає право суб'єктів, які надають соціальні послуги, залучати волонтерів на договірних засадах для виконання цієї роботи (Закон України від 19.06.2003 року № 966 IV «Про соціальні послуги»).

Принципи волонтерської діяльності

Волонтерська діяльність базується на відповідних принципах, основоположними з яких є конституційні. Принципи волонтерської діяльності поділяються на:

- а) ті, що визначені в міжнародних нормативно-правових актах та прийняті міжнародною спільнотою;
- б) ті, що закріплені в Конституції України;
- в) ті, що є головними в цій сфері;

---

⁹³ Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 р. № 3236-IV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17_11 (дата звернення: 07.10.2020).

г) ті, що визначають спрямованість напрямів волонтерської діяльності.

Відповідно до положень Загальної декларації прав людини 1948 р. та Міжнародної конвенції про права дитини 1989 р. було прийнято **Всесвітню декларацію волонтерів**, яка визначила **основоположні міжнародні принципи діяльності волонтерів та волонтерських організацій, зокрема:**

- визнання права на об'єднання всіх людей: чоловіків, жінок, дітей, незалежно від їх расової та релігійної приналежності, фізичних особливостей, соціального та матеріального становища;
- надання взаємної допомоги, безкорисливих послуг особисто чи організовано;
- визнання рівності колективних та індивідуальних потреб;
- ставлення собі за мету перетворити волонтерство в засіб набуття нових знань та навичок, удосконалення здібностей, стимулюючи для цього ініціативу й творчість людей, надаючи можливість кожному бути творцем, а не користувачем;
- стимулювання почуття відповідальності, заохочення колективної та міжнародної солідарності.

Другу групу принципів волонтерської діяльності становлять принципи, що визначені нормами Конституції України. Так, до **конституційних принципів волонтерської діяльності** варто віднести такі: верховенство права; законність; рівність усіх людей у своїх правах; гуманізм; демократизм; пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; доступність для кожного громадянина всіх форм і типів послуг, що надає держава; захист прав людини; повага до особистості; забезпечення прав і свобод людини і громадянина, зокрема, права на повагу до гідності, особисте життя та ін.

Ці конституційні принципи загальновизнані та відомі, закріплені в Законі, який має найвищу юридичну силу, – Конституції України.

Третьою групою принципів волонтерської діяльності є **галузеві принципи**, тобто основоположні ідеї та закономірності, що визначають діяльність волонтерів і волонтерських організацій безпосередньо у всій сфері волонтерської діяльності. Головним галузевим нормативно-правовим актом у зазначеній

галузі є Закон України «Про волонтерську діяльність», яким визначено такі принципи волонтерської діяльності: 1) законність; 2) гуманність; 3) рівність; 4) добровільність; 5) безоплатність; 6) безкорисливість; 7) неприбутковість.

Звичайно, система галузових принципів може і повинна бути доповнена такими принципами:

- а) адресність та індивідуальність підходу;
- б) доступність та відкритість;
- в) добровільність вибору отримання чи відмови від надання волонтерських послуг;
- г) комплексність;
- д) соціальна справедливість;
- е) забезпечення конфіденційності суб'єктами, що надають волонтерські послуги;
- є) дотримання суб'єктами, що надають волонтерські послуги, етичних норм і правил.

Останню групу принципів волонтерської діяльності становлять принципи, що визначають спрямованість волонтерської діяльності. До цієї групи інституційних принципів належать такі:

- 1) самоврядування (автономне функціонування волонтерської організації);
- 2) повага і неупереджене ставлення до осіб, які потребують волонтерської допомоги;
- 3) сприяння діяльності груп взаємодопомоги за принципом «рівний-рівному»;
- 4) територіальність (надання допомоги за територіальним принципом);
- 5) партнерство органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства;
- 6) свобода договору;
- 7) сумлінність волонтера;
- 8) професіоналізм у вирішенні соціальних завдань;
- 9) спрямованість на ефективний результат діяльності;
- 10) альтруїзм;
- 11) милосердя;
- 12) самовідданість.

Отже, принципи волонтерської діяльності – це основні вихідні положення (головні ідеї) та закономірності, закладені в основу виду діяльності, які визначають засади надання та/чи здійснення безкорисливих, соціально спрямованих робіт/послуг волонтерами та/чи волонтерськими організаціями.

Сприяння волонтерській діяльності та іншим формам громадської активності визначено стратегічним пріоритетом державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні відповідно до Указу Президента України «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» від 24 березня 2012 року № 212/2012 та Конституції України.

Відносини, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності в Україні, що регулюються Законом України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 року № 3236-VI містять ряд обмежень для розвитку волонтерської діяльності в Україні, в тому числі в частині набуття статусу «волонтерська організація», визначення повноважного центрального органу виконавчої влади у сфері волонтерської діяльності, обмеження за віком щодо участі фізичних осіб у волонтерській діяльності, покладення зобов'язань щодо обов'язкового страхування волонтерів та інші обмеження.

Згідно з законом, волонтерською діяльністю визнається будь-яка соціально, суспільно корисна, неприбуткова та вмотивована діяльність, що здійснюється шляхом виконання робіт, надання послуг фізичним, юридичним особам та суспільству в цілому. Не є волонтерською соціально, суспільно корисна, неприбуткова діяльність, що має одноразовий чи випадковий характер або здійснюється на підставі родинних чи дружніх стосунків.

Також закон дає змогу визначити організаційні та правові засади здійснення волонтерської діяльності та розвитку волонтерського руху в Україні. Зокрема – основні напрями волонтерської діяльності, особливості правового статусу волонтерів та джерела фінансування волонтерських організацій.

Законом передбачається визначення форм державної підтримки волонтерської діяльності – надання правової, організа-

ційної, методичної, інформаційної допомоги волонтерам та волонтерським організаціям. Водночас забороняється втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб у діяльність волонтерів та волонтерських організацій.

Співпраця волонтерів та волонтерських організацій з соціальними службами, громадськими організаціями

Волонтерські організації (об'єднання), волонтери, які бажають провадити діяльність з метою надання допомоги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах, звертаються до соціальної служби з відповідною пропозицією.

У разі отримання згоди на співпрацю з соціальною службою волонтерська організація (об'єднання), волонтер і керівник соціальної служби укладають відповідний договір.

Договір про співпрацю з надання соціальних послуг укладається не менш як на три місяці. У договорі визначаються права, обов'язки та відповідальність сторін, перелік соціальних послуг, які надаватимуться.

Договір про співпрацю з надання соціальних послуг може бути розірвано в односторонньому порядку у разі, якщо:

- волонтерська організація (об'єднання), волонтер відмовилися провадити волонтерську діяльність;
- соціальна служба отримала скарги від осіб, яким волонтери надають допомогу.

Соціальна служба:

- надає волонтерській організації (об'єднанню), волонтерів необхідну інформацію щодо можливої співпраці у сфері надання соціальних послуг;
- за потреби забезпечує волонтерські організації (об'єднання), волонтерів роботою, що буде відповідати їх бажанням та можливостям;
- надає волонтерській організації (об'єднанню), волонтерам всебічну допомогу і підтримку у провадженні їх діяльності;
- контролює діяльність волонтерських організацій (об'єднань), волонтерів у сфері надання соціальних послуг.

Соціальна служба може застосовувати заходи щодо заохочення діяльності волонтерських організацій (об'єднань), волонтерів.

Волонтерські організації (об'єднання), волонтери під час провадження своєї діяльності можуть залучатися до здійснення заходів, розроблених і затверджених **Координаційною радою з питань розвитку та підтримки волонтерського руху**.

Волонтерські організації (об'єднання), волонтери під час провадження своєї діяльності співпрацюють із підприємствами, установами, громадськими, благодійними та релігійними організаціями.

Координацію волонтерської діяльності здійснює Міністерство соціальної політики.

Волонтерська діяльність в Україні на сучасному етапі. Молодіжне волонтерство в Україні

В Україні існує давня традиція суспільної праці, взаємодопомоги, піклування про ближнього. Осіб, які працювали у цій сфері, називали громадськими діячами, альтруїстами, доброчинцями, добровольцями тощо. Настали нові часи і по-іншому стали називати таких людей – волонтери. Волонтерський рух є одним із ефективних засобів соціальної роботи з населенням в Україні. Нині у системі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді волонтерів у чотири рази більше, ніж власне соціальних працівників, що дозволяє державі тільки на роботі соціальних волонтерів щороку економити близько 200 мільйонів гривень.

В Україні перші волонтери з'явилися в 1992 р. Це були представники Корпусу миру США, котрі працювали у двох напрямках: економічний розвиток та навчання англійській мові. Згодом українці подібну діяльність підтримали і вона набула статусу національної. Так, в Україні було зареєстровано перший Всеукраїнський суспільний центр «Волонтер», найактивнішими учасниками якого стали студенти та старшокласники. Одна з українських волонтерських організацій «Альтернатива В», була заснована ще 1992 року. Основними напрямками діяльності є: організація та проведення міжнародних волонтерських таборів на території України, координація міжнародних волонтерських обмінів.

Найпопулярніші види діяльності – надання соціальної допомоги дітям та молоді (соціально малозахищеним і тим, хто має обмежені фізичні можливості). А ще – просвітницька робо-

та серед усіх верств населення (за здоровий спосіб життя, щодо захисту навколишнього середовища та прав людини, за гендерну рівність), організація культурних, спортивних та розважальних заходів. Волонтери чергують на «телефонах довіри», проводять рейди «Діти вулиці», допомагають розв'язувати проблеми кризових сімей.

Волонтерський рух допомоги українським військовикам. В Україні існує давня традиція суспільної праці, взаємодопомоги, піклування про ближнього. Осіб, які працювали у цій сфері, називали громадськими діячами, альтруїстами, доброчинцями, добровольцями тощо, а з кінця ХХ століття – волонтерами.

Перший потужний сплеск волонтерства в Україні був пов'язаний із чемпіонатом Європи з футболу 2012 року. Наступний сплеск, спричинений подіями Євромайдану та війною на сході України, мав безпрецедентний масштаб і сягнув максимуму 2014 року. Крім того, українські волонтери займаються просвітництвом, профілактикою шкідливих звичок та негативних соціальних явищ, організацією дозвілля дітей та молоді, соціально-правовим захистом нужденних та різноманітною іншою роботою.

Роль волонтерства у соціальній сфері визнана на державному рівні, що знаходить підтвердження в окремих законодавчих документах, зокрема у законах України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про соціальні послуги», в яких добровільна праця волонтерів визнається як необхідна та суспільно корисна.

Останнім часом волонтерський рух в Україні виходить на іншу ланку. Волонтерські та благодійні організації професійно розвинулися в напрямку роботи з волонтерами та пропонують програми в яких передбачені різні етапи роботи з кожним волонтером індивідуально, починаючи з прийому волонтерів, визначення ролі та діяльності, формулювання цілі, завдання та критеріїв успіху діяльності, підготовки та супервізії волонтерів. Варто зазначити, що тепер волонтерство не розглядається, як виключно альтруїстичний намір волевиявлення, все частіше волонтерство розглядається, як засіб для розвитку, соціалізації, позиціонування, впливу та отримання нових знань, знайомств та навичок.

З початком військового конфлікту в різних регіонах України та антитерористичної операції на сході України у 2014 році в Україні виник волонтерський рух, який має на меті:

- допомогу українським бійцям в отриманні сучасного обмундирування, амуніції, технічних засобів, транспорту тощо;
- допомогу внутрішньо переміщеним особам, які вимушено залишили свої домівки у Криму та на Донбасі, у пошуку житла, допомогу речами першої необхідності, їжею та одягом.

Серед волонтерських організацій, які допомагають українським військовим, найвідомішими та найпотужнішими є «Народний проект», «Народний тил», «Повернись живим», «Армія SOS», «Крила Фенікса», «Combat-UA», Волонтерська сотня «Україна – Світ», «Сестри перемоги», Центр «Миротворець», «Волонтерська група Романа Доніка» та низка інших.

До найвідоміших волонтерських організацій, які допомагають переселенцям, належить «Станція Харків» (м. Харків).

Волонтерський рух, пов'язаний із війною на сході України, отримав велике суспільне та державне визнання, яке проявилось в високих рейтингах довіри, державних та недержавних нагородах, перейменуваннях вулиць тощо. Деякі волонтери увійшли у владні структури.

Рух також має потужне крило на всій території України, яке допомагає вимушеним переселенцям із Криму та Донбасу.

Основними напрямками роботи даного волонтерського руху є:

- збір і доставка в зону АТО різноманітних ресурсів (харчі, ліки, одяг, амуніція, автотранспорт, військові прилади), ремонт та вдосконалення техніки тощо;
- медична допомога постраждалим від бойових дій, оснащення госпіталей та лікарень;
- допомога переселенцям із Криму та зони АТО (юридична, психологічна та гуманітарна допомога, пошук житла та роботи, адаптація в новому місці та соціумі);
- пошук зниклих безвісти та робота з визволення полонених.

Ведеться й діяльність в інших напрямках – зокрема різноманітна допомога сім'ям учасників АТО.

Отже, волонтерська діяльність з давніх-давен була притаманна українському народу. Історія доброчинства в Україні

налічує більше ніж 100 років. На українських теренах завжди були люди, які безкоштовно давали допомогу хворим та нужденним.

Рівень уваги волонтерству в країні засвідчує рівень розвитку в ній громадянського суспільства як сфери соціальних відносин та громадської участі людей в житті суспільства на проти-вагу діям держави чи економіки.

Сприяння волонтерській діяльності та іншим формам громадської активності визначено стратегічним пріоритетом державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні.

Волонтерські організації та волонтери можуть під час про-вадження своєї діяльності співпрацювати із соціальними служ-бами, підприємствами, установами, громадськими, благодійни-ми та релігійними організаціями.

Саме приклад такої співпраці наводимо в даному дослі-дженні.

Студентське волонтерство у проекті «Діти нашого дво-ву». У нашому дослідженні студентське волонтерство визна-чається поєднанням навчання з волонтерською діяльністю. Характерною відмінністю студентського волонтерства є мож-ливість студентської молоді за допомогою теоретичних знань визначити попередньо важливість проблеми, яка потребує їх волонтерської участі та розробити методику найбільш кон-структивного її вирішення.

Етапи дослідження Етапи нашого дослідження розділи-лися на чотири: Перший етап – здобуття теоретичних знань і на їх основі визначення соціальних проблем, які вирішуються у межах реалізації соціальної політики державою, терміни: пер-ший семестр 2015–2016, 2016–2017, 2017–2018 і 2018–2019 рр. Другий етап – визначення соціальних проблем, які потребують інноваційних технологій для їх якнайшвидшого вирішення, терміни: другий семестр 2015–2016, 2016–2017, 2017–2018 і 2018–2019 рр. Третій етап – розробка соціальних проектів та узгодження з місцевою владою щодо їх спільної партнерської реалізації, термін: другий семестр 2015–2016, 2016–2017, 2017–2018 і 2018–2019 рр.

Четвертий етап – реалізація інноваційних проектів та оцін-ка їх ефективності, термін: літні канікули між навчальними

роками: 2015–2016, 2016–2017, 2017–2018 і 2018–2019 рр. Учасниками дослідження визначилися 76 студентів спеціальностей «Політологія» та «Соціальна робота» 1, 2, 3 і 4 курсів МНУ ім. В. О. Сухомлинського, які протягом першого семестру 2015–2016 року, вивчаючи курси навчальних дисциплін «Волонтерство у соціальній роботі», «Соціальна політика», «Історія соціальної роботи», «Теорії соціальної роботи», «Практикум у соціальній роботі», «Демократична освіта», «Методика наукових досліджень», «Соціальні технології», «Інноваційні технології соціальної роботи», «Технології соціальної експертизи», «Технології соціального проектування», «Мас Медіа і політика» засвоюючи навчальний матеріал, у розділах «Самостійна робота» опрацьовували завдання прикладного змісту – аналізу реалізації соціальної політики, використовуючи методи аналізу матеріалів у засобах масової інформації, офіційних сайтах соціальних служб, соціальних мережах, методом опитування мешканців міста Миколаєва, а також аналізом графіті на різних об'єктах споруд міста.

За результатами першого етапу здобуття теоретичних знань і на їх основі визначення соціальних проблем, які вирішуються у межах реалізації соціальної політики державою виявилися соціальні проблеми переміщених осіб із зони збройного конфлікту на сході країни, проблеми зайнятості населення, проблеми наркоманії, сімейне насильство та збільшення кількості дітей без батьківського піклування. Другий етап дослідження був присвячений визначенню соціальних проблем, які потребують інноваційних технологій для їх якнайшвидшого вирішення.

Такими проблемами були визначені проблеми порушення прав дітей в частині бездоглядності та збільшення кількості дітей без батьківського піклування, утримання та виховання яких здійснюється в інтернатних закладах. Детальний аналіз цієї проблеми і перспективу виховання дітей в інтернатних закладах був обговорений на спільному засіданні студентського активу волонтерів.

Зокрема, в Україні налічується понад 700 інтернатних закладів для дітей. Ці інституції належать до відання трьох міністерств: Міністерства охорони здоров'я (38 закладів),

Міністерства освіти і науки (563 заклади) та Міністерства соціальної політики (117 закладів).

У системі МОЗ живуть і виховуються найменші дітки, у системі Мінсоцполітики – діти з інвалідністю. Найбільша кількість інтернатних закладів та дітей в них – у системі Міністерства освіти і науки. За останніми даними, в Україні 1,4% дитячого населення перебувають в інтернатах. В одному закладі, як правило, живуть та виховуються від 100 до 300 дітей. 17,2% дітей, які перебувають в інтернатах, мешкають більше як по 9 осіб у кімнаті. В Австрії, Норвегії – 0,1% дітей в інтернатах, у Польщі, Болгарії, Румунії, Молдові – 0,5% дітей в інституціях.

В одному закладі мешкає 6–12 дітей. В різних областях України співвідношення дітей в інституціях різні. Якщо у Київській області лише 0,66% дітей живуть і виховуються в інтернатних закладах, то в Житомирській – вже 1,3%, а в деяких областях цей показник перевищує 2%. Ці дані свідчать: є інтернатні заклади – будуть у них діти. Якщо на території громади є інтернат для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, – знайдеться багато дітей з такими порушеннями. Якщо є санаторна школа-інтернат для дітей з легеневиими захворюваннями – знайдуться й діти з такими захворюваннями. Держава витрачає на інтернатні заклади мільярди гривень.

Проте абсолютна більшість цих коштів йде не на речі чи продукти для дітей – а на утримання будівель та оплату роботи персоналу. У 2016 році на інтернатні заклади було виділено 7 мільярдів гривень, у 2017 – 8 мільярдів гривень. Ще 250 мільйонів у 2016 році і 234 мільйонів у 2017 році надійшло від благодійників. З цієї суми 80% було витрачено на оплату комунальних послуг величезних споруд та заробітної плати співробітникам інтернатів. В інтернатах працюють переважно 46% – технічний і адміністративний персонал, 54% – вихователі та вчителі.

Є діти, які перебувають в інтернатних закладах понад 10 років. За цей час їхні особистісні зв'язки з батьками руйнуються. Часто діти-вихованці інтернатів виростають непідготовленими до самостійного життя, не мають необхідних соціальних умінь та навичок. Успішно реалізуються в житті менше 10% випускників інтернатних закладів. Адже середовище інтернатного

закладу не сприяє формуванню в дитини здатності вибудувати стосунки протягом життя – і це становить пряму загрозу при створенні власної сім'ї. Дослідження свідчать, що діти матерів, які у дитинстві виховувались в інтернаті, ризикують також опинитися в інституційному закладі: інтернатна модель виховання є звичною моделлю для таких батьків.

Одне з досліджень показало, що:

- близько 20% випускників інтернатів мають судимість;
- 14% займаються проституцією;
- 10% протягом двох років після випуску чинять самогубство;
- лише 10% випускників повністю інтегруються у суспільство.

Вихованці інтернатів мають труднощі у спілкуванні, відстають у когнітивному, емоційному розвитку від своїх однолітків, які зростають в сім'ях. Ось як впливають інтернати та дитбудинки на дітей раннього віку:

- 55% мають затримку загальних моторних навичок;
- 40% – затримку розвитку дрібної моторики;
- 32% – затримку розумового розвитку;
- 43% – затримку мовного розвитку;
- 28% – затримку емоційного розвитку;
- 44% дітей мають затримку одразу за трьома і більше показниками.

Більшість інституцій є закритими системами, усередині яких часто відбувається насильство. Сім'я – це природне захисне середовище для дитини, у родині кожна дитина – особистість. В інституції особистість втрачається, розчиняється в колективі⁹⁴.

Отже, студенти проблему бездоглядності підлітків визначили пріоритетною для можливої їх волонтерської участі у виробленні стратегії її звуження шляхом створення і реалізації ними соціального проекту попередження потрапляння дітей до інтернатних закладів.

Третій етап дослідження – розробка соціальних проектів та узгодження з місцевою владою щодо їх спільної партнерської реалізації. Із 76 студентів 34 студенти проявили ініціативу

---

⁹⁴ Реформа інтернатних закладів (деінституціалізація). URL: https://www.adm-km.gov.ua/?page_id=40310 (дата звернення: 07.09.2020).

добровільної участі на волонтерських засадах у період літніх канікул здійснювати реалізацію розробленого студентами за керівництвом авторки даної роботи проекту «Діти нашого двору».

Проект «Діти нашого двору». Проект «Діти нашого двору» є компонентом комплексної діяльнісно-корекційної освітньої системи авторського проекту «Демократична освіта». Наводимо зміст проекту «Діти нашого двору». Мета проекту: – організація змістовного дозвілля підлітків за місцем проживання та попередження бездоглядності підлітків.

Завдання проекту: *Корекційні:* – спрямування дозвільної енергії підлітків без догляду батьків у конструктивне русло; – формування у дітей навичок безпечної поведінки; – попередження правопорушень і жорстокого поводження підлітків; – попередження правопорушень і жорстокого поводження дорослих з дітьми; – виховання громадянської і патріотичної відповідальності; – попередження шкідливих звичок у дітей; – формування мотивацій здорового способу життя
Діагностичні: виявлення та попередження ризикованих та протиправних моделей поведінки у сім'ях підлітків (інформування та сприяння соціальному консультуванню підлітків та членів їх сімей у разі потреби).

Четвертий етап – реалізація інноваційних проектів та оцінка їх ефективності, термін: літні канікули між навчальними роками: 2015–2016, 2016–2017, 2017–2018 і 2018–2019 рр. Соціальна корисність проекту: Через *волонтерську інноваційну практику* студентів-соціальних працівників МНУ ім. В. О. Сухомлинського з організації конструктивного дозвілля підлітків у дворах за місцем проживання *сприяння* процесам соціалізації і зменшенню бездоглядності підлітків та *зниженню ризикованої поведінкової моделі* в їх сім'ях, що буде сприяти зменшенню числа дітей у інтернатних закладах.

Аудиторія, до якої апелює проект: Студенти-соціальні працівники МНУ ім. В. О. Сухомлинського, підлітки за місцем проживання. Концепція проекту «Організація студентською молоддю змістовного дозвілля підлітків за місцем проживання» Враховуючи майнове розшарування в суспільстві та морально-ціннісні полярності громадян, проектом передбачені корекційні та діагностичні програми, організовані студентами

спеціальності «Соціальна робота» з підлітками та їх батьками з метою попередження бездоглядності дітей та потрапляння їх до інтернатних закладів.

Студенти – соціальні працівники в межах набуття практичних навичок з попереднього вивчення навчальних курсів «Практикум соціальної роботи», «Соціальна психологія», «Соціальна робота з різними групами клієнтів», «Соціальна педагогіка» апробують теоретичні знання в організації управління гіперактивною діяльністю підлітків, спрямовуючи її у конструктивне русло. Таким чином, студенти виявляли і сприяли тим дітям, які потребували соціальної допомоги, попереджали прояви щодо них насильства чи потребували притулку, співпрацюючи з владою – представниками державних служб соціального захисту населення.

Оскільки студенти за віком є ближчі до підлітків, вони змогли стати наставниками, старшими товаришами дітям підліткового віку, разом були учасниками рухливих ігор, спортивних змагань, мініконцертів, імпровізованого лялькового театру, патріотичних заходів «Україна і ми». Також просто допомагали порадами, організовували зустрічі зі спеціалістами з прав людини, патріотичного виховання, профілактики наркоманії, СНІДу, ставевого виховання, правил дорожнього руху тощо.

Разом з тим, студенти отримали змогу набутти авторитет і прихильність дітей, змогли відчувати особисту значимість і соціальну реалізацію та набутти відповідних компетенцій: здатність застосовувати професійні знання у практичних ситуаціях соціально-педагогічної діяльності, до самоосвіти, постійного підвищення кваліфікації, здатність спілкуватися, наявність навичок для налагоджування взаєморозуміння різних спеціалістів та їхнього ефективного співробітництва, комунікативної взаємодії, володіння культурою міжособистісного спілкування;

- здатність використовувати інформаційні та комунікаційні технології в процесі навчання та під час збору, обробки та аналізу інформації з різних джерел, знаходження творчих шляхів вирішення проблем; здатність виявляти, ставити та професійно вирішувати проблеми дітей, молоді, дорослих шляхом їхнього залучення до спеціально-організованої соціально-педагогічної діяльності; здатність дотримуватися вимог дисципліни, планувати та управляти часом;

- здатність структурувати та розподіляти види професійної діяльності, координувати роботу з різними соціальними інститутами та представниками споріднених професій, приймати обґрунтовані управлінські рішення та спроможність забезпечувати їх законність; здатність використовувати професійно-профільовані знання у професійній діяльності відповідно до стандартів якості, а також володіти засобами їх впровадження; здатність усвідомлювати межі своєї компетентності та дотримуватися етичних норм і обов'язків соціального працівника, етичних принципів і стандартів соціально-педагогічної роботи, дбати про вдосконалення професійної майстерності;
- здатність враховувати психологічні особливості професійно-педагогічної та навчальної діяльності суб'єктів освітнього процесу у закладах вищої освіти; здатність створювати ефективні технології навчання фахових дисциплін соціальної роботи у закладах вищої освіти відповідно до сучасних вимог та особливостей розвитку суспільства; здатність визначати зміст та завдання підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери, розробляти дидактичні матеріали для викладання і контролю знань студентів; здатність до генерування нових ідей та прийняття інноваційних рішень для ефективної професійно-педагогічної діяльності.

У студентів-волонтерів проявилися цінності праці, мотивації до праці через активну громадську/волонтерську діяльність – одна із форм швидкого реагування на зростаюче безробіття і недостатність навичок праці серед молоді.

Результативність проекту *Результативність проекту* визначилася малозатратністю матеріальних ресурсів, підвищенням рівня громадянської свідомої активності (громадянськості) 34-х студентів-волонтерів, попередженням ризикованої поведінки підлітків та членів їх сімей (загальна чисельність – 432 підлітка і 706 членів їх родини), тенденцією до зниження кількості бездоглядних дітей, підвищенням безпечного соціального середовища та партнерською співпрацею ВУЗу з владою та місцевою громадою.

Проект затверджено Координаційною радою з питань сім'ї, дітей та молоді Миколаївської ОДА 16.05.2015 року.

Реалізація проекту здійснювалась протягом останніх чотирьох років у весняно-літній період на території міста Миколаєва вибірково у дворах багатонаселених мікрорайонів Інгульського, Заводського, Корабельного та Центрального районів.

Наводимо вибірково зміст звітів студентів за результатами проведеної практики волонтерської діяльності у межах проекту «Діти нашого двору»: приклади аналізу графіті нао об'єктах міста. На одному із фото – реклама телеграфканалу продажу наркотиків (вул. Південна та вул. Миру).

Вона розповсюджена у всіх районах міста і поновлюється після замалювання. Здебільшого зустрічається у багатолюдних місцях та районах проживання менш заможної частини мешканців міста. Справляє враження, що пропаганда наркотиків має значні кошти для фінансування реклами і має значну кількість узалежнених від наркотиків людей, які витрачають усі кошти на придбання цієї отрути. Дії влади по виявленню і знешкодженню наркоторговців виразно недосконалі і неефективні.

Потенційна шкода для підліткового віку цієї реклами ґрунтується на природній допитливості дитячої зацікавленості і високого ризику для підлітка стати жертвою. Тому програму волонтерської діяльності з попередження наркоманії серед підлітків слід готувати особливо виважено. На іншому фото – напис «BRUD» – назви агресивної групи з нецензурними піснями. Автор цього напису, напевно, переживає складний період свого життя і у такий спосіб намагається висловити свої почуття. Виявити та допомогти таким авторам написів вчасно не потрапити до числа груп ризику – одне із важливих завдань учасників проекту.

Звіти щодо спілкування з дітьми. Звіти щодо спілкування з дітьми: «діти визначають, що їх батьки переважно зайняті або на роботі або своїми справами і спілкуються з ними приблизно півгодини на добу. За словами однієї з дівчаток, Юля, 8 років: «Мама або свариться або купує морозиво. Коли влітку хотілось би поїхати разом з батьками відпочивати, то це неможливо, бо не вистачає грошей на це і ми не ображаємось, бо розуміємо батьків», діти підліткового віку не знають, чим себе зайняти – тому починають, у кращому випадку – займатись фізичними вправами, футболом, у гіршому – починають пиячити, курити,

влаштовувати бійки, організовуються в маленькі угруповання і займаються крадіжками у людних місцях (діти з бідних сімей окрема проблема із рівнем світогляду звичайних миколаївських дітей – діти не можуть згадати віршика, але з легкістю виконати щось із шансону, поп-музики і т.п. Це свідчить, головним чином, про естетичні прихильності їх батьків; слід відзначити, що діти легко йшли на контакт, хоча й деякі з них розвертались і йшли, відмовляючись грати у «дитячі ігри», деякі діти навіть у малюнку не можуть висловити своє ставлення до України, можливо через сором'язливість, а можливо через відсутність цього ставлення; малюнки дівчат здебільшого наповнені кольорами і барвами і превалює тема дружби та радості, натомість малюнки хлопців зазвичай не мають широкого спектру кольорів, і головна тематика це захист, мури, кораблі; приємно вразило те, як працювали дві дівчинки сестрички, одна зовсім маленька, а друга – старша і як вони разом малювали; також більшість отримало знання про Україну не вдома, а в дитячому садочку чи школі, вдома ці питання не піднімаються; діти почали активно дивитись новини, у пріоритеті сучасних дітей телепрограма «АБЗАЦ!»; новини, в більшості, дивляться дівчата, а не хлопці; рівень політичної соціалізації миколаївських дітей знаходиться на достатньому рівні – це можна пояснити рівнем політизованості українського суспільства загалом; діти загалом патріотично налаштовані, що не дивно для сучасної популярності «патріотизму»; діти не є консолідованими, і грають, керуючись прийнятим стереотипом «дівчата з дівчатами, хлопчата з хлопчатами». Така тенденція є радянським пережитком, якого слід позбуватись; для дітей, які взяли участь у проєкті, характерна відсутність лідера чи авторитета, на який би вони орієнтувались; для більшості дітей пріоритетними є матеріальні цінності».

Успішність діяльнісного механізму формування громадянськості у студентів-волонтерів можна визначити фрагментом звіту одного із студентів: «Програму «Діти нашого двору» варто застосовувати не лише у Миколаєві, але й в області, адже двори і діти всюди наші!».

Корисністю проєкту «Діти нашого двору» є також і участь в реалізації державних ініціатив у межах соціальної політики – проведення реформи інтернатних закладів для дітей в Україні

згідно прийнятої 09.08.2017 року Національної стратегії реформування інституційного догляду і виховання дітей в Україні на 2017–2026 роки, виконання якої розраховане протягом трьох етапів⁹⁵.

Суттєвим змістом Стратегії буде визначення програми, в якій буде відображено оцінку потреб кожної дитини та її сім'ї, з'ясовано причини потрапляння дитини до інституції та виявлено, що потрібно зробити, аби дитина росла з рідними, в іншій сім'ї, або ж в умовах, максимально наближених до сімейних. Після цієї оцінки стане зрозуміло, які послуги потрібно ще створити і розвинути в громаді, щоб діти не потрапляли в інституції.

Отже, інноваційні практики останніх чотирьох років студентського волонтерства є прикладом партнерської співпраці волонтерів з владою у сфері забезпечення прав дітей та попередження бездоглядності підлітків. При тому не менш важливим є набуття досвіду студентами та визначення вирішальної ролі діяльнісного механізму формування громадянськості студентів-волонтерів залученням їх до вирішення загальнонаціональних проблем.

За результатами участі у реалізації проекту з попередження бездоглядності підлітків команда студентського волонтерства проявила себе агентами становлення інституту демократичної громадянськості в Україні та підтвердила ефективність комплексної діялісно-корекційної освітньої системи авторського проекту «Демократична освіта» для сприяння його громадсько – компетентнісним практикам. Також визначила одну з основних функцій, яка лежить саме у площині політичної взаємодії держави і суспільства.

Відомо, що однією з головних проблем взаємодії громадянського суспільства з органами державної влади в Україні є питання дефіциту довіри. Сьогодні волонтери – соціальна група з найвищим рейтингом довіри населення. Це визначає її високу роль і значення у питанні політичного визнання, довіри і надійності. Підтвердженням тому є готовність влади до юридичного закріплення волонтерам статусу громадських радників у своїх громадах.

---

⁹⁵ Національна стратегія реформування інституційного догляду і виховання дітей в Україні на 2017-2026 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80> (дата звернення: 07.10.2020).

Висновки.

Аналіз громадянської активності студентства, залученого до активної волонтерської діяльності, дозволяє зробити наступні висновки:

- студентське волонтерство є одним з компонентів інституту демократичної громадянськості, оскільки, згідно інституційного підходу, має всі ознаки функціонального інституту – базується на принципах цілісності, органічної солідарності, поєднанні об'єктивного і суб'єктивного і включає в свою структуру волонтерські спільності різних організаційних форм, волонтерські практики як соціальну взаємодію з метою досягнення конструктивного результату;
- за результатами участі у реалізації проекту з попередження бездоглядності підлітків команда студентського волонтерства проявила себе агентами, динамічними чинниками становлення інституту демократичної громадянськості в Україні;
- за результатами участі у реалізації проекту з попередження бездоглядності підлітків команда студентського волонтерства підтвердила ефективність комплексної діяльно-корекційної освітньої системи авторського проекту «Демократична освіта» для сприяння його громадсько – компетентнісним практикам;
- залучення до волонтерської діяльності студентів є потужним стимулом для формування в молодому поколінні майбутніх громадян активної і відповідальної продержавницької позиції;
- інноваційні практики останніх чотирьох років студентського волонтерства є прикладом партнерської співпраці волонтерів з владою у сфері забезпечення прав дітей та попередження бездоглядності підлітків;
- важливим є набуття досвіду студентами у вирішенні соціальних проблем;
- за результатами участі у реалізації проекту з попередження бездоглядності підлітків команда студентського волонтерства визначила одну з основних функцій, яка лежить саме у площині політичної взаємодії держави і суспільства – високу роль і значення у питанні політичного визнання, довіри і надійності.

У якості рекомендацій пропонуємо поширювати подальшу партнерську співпрацю інституцій демократичної громадянськості з владою у вирішенні загальнонаціональних проблем та національного розвитку, залучаючи молоду генерацію українських патріотів. Особливим інноваційним компонентом є креативні пропозиції студентів волонтерів у частині спілкування з підлітками у соціальних мережах, враховуючи режим соціальної ізоляції під час пандемії COVID-19.

1.5 Громадянська активність студентської молоді у прискоренні розвитку громадянського суспільства: усвідомлення та дія

Наталя Малиновська

Постановка проблеми у загальному вигляді. Декларація переваг громадянського суспільства відбувається на різних рівнях та різними засобами. Але щодо розвитку громадянського суспільства в Україні з боку молодих громадян, то більше негативних або стриманих оцінок, ніж позитивних. Намагання змінити щось частково, а щось залишити у старому вигляді, призводить до втрати у молоді віри та сподівань на краще. Емоційний настрій визначається, як «куди втекти?». З іншого боку, сподіватись, що хтось має для тебе змінити світ, також є хибним, споживацьким і досить руйнівним, як для себе, так і для суспільства. Брак довіри між людьми заважає тому, щоб спільно вирішувати проблеми, які кожен окремий громадянин не здатний вирішити самостійно. Існує думка, що справді радикальні зміни можливі на рівні моралі та суспільних норм поведінки. А для цього варто перевизначити проблему і подивитись більш реально, що можна зробити і яким чином консолідувати розрізнені групи суспільства, перенести теоретичні розробки у практичну площину. Спробуємо розглянути громадянську активність студентської молоді як інструмент прискорення розвитку громадянського суспільства через усвідомлення його переваг та готовності до реальних дій.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання громадянського суспільства та громадянської активності молоді викликають інтерес з багатьох причин та з різних аспектів. Методологічні проблеми розвитку відносин органів державної влади та громадянського суспільства у контексті існуючої державно-управлінської парадигми розглядають В. Бакуменко, В. Князев, В. Мартиненко, Н. Нижник, Ю. Сурмин, Н. Дубас; форми та методи співпраці органів державної влади та органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства – О. Бабінова, Т. Бутирська, О. Скрипнюк; стан розвитку громадянського суспільства в Україні – А. Колодій, М. Требіна, А. Кваша; нормативно-правове забезпечення взаємодії органів влади з громадськістю у сфері освіти – С. Крушинська; місце та роль молоді у становленні громадянського суспільства в Україні – С. Бульбенюк; питання громадянської освіти – Н. Ісхакова, І. Галактіонова, Т. Ладиченко, О. Мальцева, педагогічні засади формування громадянської позиції студентської молоді – О. Кафарська, О. Кирилович; педагогічні умови громадянського виховання особистості – В. Астахова, Є. Берднікова, І. Бех, І. Молодцова; громадянську позицію – Н. Корпач, Н. Курилюк, Т. Мірошина, М. Чельцов; виховання громадянина як провідну умову становлення громадянського суспільства – О. Алексєєва, Г. Дмитренко, П. Ігнатенко, С. Рябов.

З різних аспектів питання молоді та громадянського суспільства піднімалися на науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, молодіжних форумах, круглих столах тощо.

Але розвиток громадянського суспільства в Україні помітний не всім, реалізація громадянських прав і свобод відбувається складно. Тому є сенс зосередитись на категорії молоді, як найбільш активному та мобільному учаснику змін, студентській молоді, яка отримує професійну підготовку і потенційно готова розвивати громадянське суспільство.

Мета дослідження проаналізувати громадянську активність молоді як складову громадянської культури, що сприятиме прискоренню розвитку громадянського суспільства в Україні через усвідомлення його переваг та готовності до реальних дій.

Формулювання цілей дослідження (постановка завдання). В процесі дослідження було поставлено наступні завдання:

- проаналізувати тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні;

- запропонувати залучення молоді до розвитку громадянського суспільства через перевизначення власних цілей та мотивів на основі демократичних цінностей.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Громадянське суспільство починається з поваги до приватної власності, визнання та дотримання прав і свобод людини. Для суспільства у цілому, найбільш важливими є соціальні дилеми навколо спільних ресурсів. Невміння або небажання користуватись спільним продуктом на чесних засадах призводить до ситуації, яку називають «трагедією спільного» (Г. Хардін, 1968). Головним чином, мається на увазі проблема надмірного використання спільного блага. Термін «трагедія спільного» введено у науковий обіг працею Вільяма Форстера Лойда про населення у 1833 році. Трагедія спільного має відношення до дилеми, яку було описано у впливовій статті Гаррета Хардіна «Трагедія громадського надбання» для наукового журналу «Science», 1968 р. В статті описано ситуацію, в якій багато індивідів, дії яких є незалежними, раціональними і стосуються лише власних інтересів, вичерпають спільні ресурси, навіть якщо кожний з них не зацікавлений в подібному сценарії⁹⁶. Погляди і висновки Г. Хардіна піддавались критиці, але є і раціональне у його роздумах. Отже, трагедія спільного стається тоді, коли група людей не може виробити правила щодо управління спільним ресурсом, і поводить себе як купка егоїстів, які нездатні між собою домовитися. Історичні дослідження показують, що країни, де відсутня довіра, де люди в групах, що складають суспільство, не здатні співпрацювати задля того, щоб отримувати взаємну довгострокову вигоду, а змушені використовувати тактику «раціонального егоїста», приречені на деградацію та занепад.

Згідно теорії еволюції, люди стали людьми не в останню чергу завдяки тому, що навчились вгамовувати жорстку конкуренцію всередині групи, навчились долати свої примхи та

---

⁹⁶ Трагедія спільного (Tragedy of the commons). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 25.09.2020).

егоїстичні інтереси. Як свідчать джерела, вижили саме ті групи, які навчилися гальмувати конкуренцію всередині себе, за допомогою соціальних норм поведінки. Тому, насправді співпраця між членами груп, що представляють суспільство – цілком природня річ. Норми поведінки (з яких потім утворюється мораль), тобто поширене між усіма знання про те, що робити обов'язково, що можна, а що заборонено – це еволюційний механізм, що дозволяє групі з такими нормами діяти успішніше, ніж конкурентам. Вважається, що більшість будь-якого суспільства складають люди, які готові співпрацювати в ситуації соціальних дилем, але якщо будуть бачити що більшість – також співпрацює. Люди здатні ефективно розрізняти і вчитися соціальним нормам поведінки – це також наслідок нашої еволюції. Часто для того щоб змінити поведінку, не вистачає всього лише сигналу від інших учасників групи, що якась поведінка є прийнятною, а якась ні.

Можливо, потрібно спочатку на рівні окремих груп, а потім і на рівні суспільства поширювати норми поведінки, що будуть сприяти успішним колективним діям, і дадуть можливість отримувати оптимальний зиск під час гри в щоденні соціальні дилеми? У нашому варіанті це студентська молодь та її громадянська активність, яка сприятиме прискоренню розвитку громадянського суспільства та стане нормою життя свідомого громадянина.

У Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р., зазначено, що «Виклики, пов'язані з формуванням активного та відповідального громадянина з високим почуттям власної гідності, стійкою громадянською позицією, готовністю до виконання громадянських обов'язків, потребують комплексного підходу до вирішення поставлених завдань в умовах модернізації вітчизняної системи освіти»⁹⁷. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні базується на необхідності створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянських компетентностей людини на всіх рівнях освіти

---

⁹⁷ Концепція розвитку громадянської освіти в Україні від 03.10. 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p> (дата звернення: 07.09.2020).

та у всіх складниках освіти, що дасть змогу громадянам краще розуміти та реалізувати свої права в умовах демократії, відповідально ставитися до своїх прав та обов'язків, брати активну участь у суспільно-політичних процесах, а також усвідомлено забезпечувати захист, утвердження та розвиток демократії.

Громадянське суспільство розглядається як один з найбільш важливих ціннісних і культурологічних феноменів сучасного суспільства. Громадянське суспільство в його загальноприйнятому розумінні, виступає як сукупність соціальних утворень (груп, колективів), об'єднаних специфічними інтересами (економічними, етнічними, культурними і так далі), що реалізовані поза сферою діяльності держави і дозволяють, в умовах демократичної системи облаштування суспільного життя, контролювати дії держави.

Партнерство між державою та громадянським суспільством є вагомим чинником повноцінної реалізації демократичних цінностей, закріплених у положеннях Конституції України, зокрема щодо свободи та особистої недоторканності громадян, свободи слова й думки, свободи вираження поглядів і переконань, свободи світогляду і віросповідання, свободи об'єднання, участі громадян у управлінні державними справами⁹⁸.

Нормативно-законодавче забезпечення розвитку громадянського суспільства в Україні є досить потужним. Це Закони України: «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»⁹⁹; «Про громадські об'єднання»¹⁰⁰; «Про молодіжні та дитячі громадські організації»¹⁰¹; «Про політичні партії в Україні»¹⁰²; «Про професійних

---

⁹⁸ Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021 – 2025 роки: проект. URL: https://docs.google.com/document/d/1ebwVQFp-SKAIPZZK3S_0ATb_A (дата звернення: 13.09.2020).

⁹⁹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. Відом. Верховної Ради, 2006. № 30. Ст. 260.

¹⁰⁰ Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. Відом. Верховної Ради, 2013. № 1. Ст. 1.

¹⁰¹ Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 01.12.1998 р. № 281-XIV. Відом. Верховної Ради, 1999. № 1. Ст. 2.

¹⁰² Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III. Відом. Верховної Ради, 2001. № 23. Ст. 118.

творчих працівників та творчі спілки»¹⁰³; «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»¹⁰⁴; «Про свободу совісті та релігійні організації»¹⁰⁵; «Про соціальні послуги»¹⁰⁶ та інші; укази Президента України: «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26 люто 2016; «Питання координаційної ради сприяння розвитку громадянського суспільства» від 4 листопада 2016 р. № 487; постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. № 976; «Про взаємодію органів виконавчої влади, Секретаріату Кабінету Міністрів України та державної установи «Урядовий контактний центр» від 12 серпня 2009 р. № 898; «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 № 996; «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених громадськими організаціями та творчими спілками, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка» від 12 жовтня 2011 № 1049; «Деякі питання реалізації в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» від 13 червня 2012 р. № 671; «Про утворення Ради голів громадських рад при органах виконавчої влади» від 20 червня 2012 р. № 658; «Про затвердження Порядку ведення реєстру громадських об'єднань» від 19 грудня 2012 № 1212; розпорядження Кабінету Міністрів України: «Про роботу центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення відкритості у своїй діяльності, зв'язків з громадськістю та взаємодії із засобами масової інформації» від 18 жовтня 2004 р. № 759; «Про проведення публічного громадського обговорення системних соціально-економічних реформ» від 15 грудня 2010 № 2311; «Про схвалення плану дій з впровадження в

---

¹⁰³ Про професійних творчих працівників та творчі спілки: Закон України від 07.10.1997 р. № 554/97 –ВР. Відом. Верховної Ради, 1997. № 52. Ст. 312.

¹⁰⁴ Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 р. № 1045-XIV. Відом. Верховної Ради, 1999. № 45. Ст. 397.

¹⁰⁵ Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII. Відом. Верховної Ради, 1991. № 25. Ст. 283.

¹⁰⁶ Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. Відом. Верховної Ради, 2019. № 18. Ст. 73.

Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» від 5 квітня 2012 р. № 220; «Про затвердження плану заходів з впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» від 18 липня 2012 № 514; «Про затвердження плану дій із впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» у 2014–2015 роках» від 26 липня 2014 р. № 1176; «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції створення Національного контактного центру» від 2 березня 2016 р. № 182; «Про затвердження плану заходів на 2016 рік з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 роки» від 2 листопада 2016 р. № 802; «Про затвердження плану заходів на 2017 рік з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 роки» від 11 травня 2017 р. № 296; «Про затвердження плану дій із впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» у 2018–2020 роках» від 18 грудня 2018 р. № 1088; «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні від 3 жовтня 2018 р. № 710-р тощо. З липня 2020 року триває розроблення нової Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Робочою групою, до роботи якої вже долучилось близько 200 представників громадськості та органів виконавчої влади, підготовлено перший д्राфт проекту документа.

Отже, українське законодавство забезпечує розвиток ініціативи та активності молоді в усіх сферах суспільного життя; розвиток молодіжного самоврядування; надає право створювати дитячі та молодіжні громадські організації; сприяє участі молоді у формуванні і реалізації державної молодіжної політики; сприяє залученню молоді до участі в роботі консультативно-дорадчих органів при органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування тощо.

Громадянське суспільство є виразником та захисником інтересів і прагнень різноманітних груп та громадян. Погляди та дії не можуть бути обмежені нічим, крім конституційних прав і свобод інших груп та громадян. Громадянське суспільство здатне зробити відчутний внесок у соціально-економічний розвиток країни – через соціальне підприємництво, збільшення кількості робочих місць та samozайнятих осіб, покращення

бізнес-середовища, надання соціальних послуг, реалізацію інших суспільно корисних проектів¹⁰⁷.

Позитивною тенденцією розвитку громадянського суспільства в Україні є поступове зростання кількості його організацій (інститутів). Так, за даними Держстату, протягом 2016–2019 років загальна кількість громадських об'єднань збільшилася на 19526 (з 71074 до 90600), благодійних організацій – на 3728 (з 15384 до 19112), релігійних організацій – на 3086 (з 23261 до 26347), творчих спілок (інших професійних організацій) – на 38 (з 279 до 317), професійних спілок та їх об'єднань – на 2165 (з 26321 до 28486), організацій роботодавців – на 125 (з 411 до 536), органів самоорганізації населення – на 199 (з 1415 до 1614).

Такі організації (інститути) на сьогодні працюють у більшості суспільних сфер: у сфері захисту прав людини та громадянина, представлення інтересів різних груп громадян, надання соціальних послуг, волонтерської діяльності, реалізації освітніх і культурних проектів, благодійництва, експертизи державної політики, моніторингу діяльності органів державної влади.

Як зазначено в документі «формування та реалізація державної політики у відповідній сфері має здійснюватися за принципом «жодних рішень для громадянського суспільства без громадянського суспільства» і передбачати співпрацю органів державної влади та організацій (інститутів) громадянського суспільства на всіх етапах – формулювання проблем, пошуку варіантів їх вирішення, розроблення проектів рішень, їх імплементації та моніторингу реалізації»¹⁰⁸.

Такий підхід забезпечено і в процесі розроблення Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2025 роки (проект). До її підготовки, зокрема через спеціальну громадсько-урядову платформу, було залучено понад 200 представників організацій (інститутів) громадянського суспільства, експертів.

Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні можемо отримати уявлення зі «Звіту про виконання плану

---

¹⁰⁷ Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021 – 2025 роки: проект. URL: https://docs.google.com/document/d/1ebwVQFp-SKAIPZZK3S_0ATb (дата звернення: 13.09.2020).

¹⁰⁸ Там само.

заходів на 2019 рік з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки»¹⁰⁹. Отже, «планом заходів на 2019 рік була передбачена реалізація заходів за стратегічними напрямками, визначеними у розділі 4 Стратегії:

- створення сприятливих умов для формування та розвитку інститутів громадянського суспільства;
- сприяння участі громадськості у формуванні та реалізації державної, регіональної політики, вирішенні питань місцевого значення;
- стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально- економічному розвитку України;
- створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці».

У рамках створення сприятливих умов для формування та розвитку інститутів громадянського суспільства здійснювалися заходи для активізації залучення представників таких інститутів до участі у конкурсах програм (проектів, заходів) для отримання фінансової підтримки з державного або місцевого бюджету відповідно до постанови Кабінету Міністрів від 12.10.2011 р. № 1049. Так Мінмолодьспортом у серпні 2019 року проведено навчання щодо підготовки конкурсних пропозицій для представників 21 дитячої громадської організації з 15 областей України та м. Києва у рамках Всеукраїнського семінару-тренінгу, спрямованого на розвиток професійних компетентностей молодіжних лідерів. Також протягом 2019 року зазначеним міністерством надавалися консультації представникам громадських організацій з питань, що стосуються участі у конкурсі.

Як зазначено у звіті «Вінницькою, Волинською, Донецькою, Запорізькою, Івано-Франківською, Луганською, Миколаївською, Одеською, Полтавською, Рівненською, Сумською, Харківською, Хмельницькою, Черкаською, Чернігівською обласними та

---

¹⁰⁹ Звіт про виконання плану заходів на 2019 рік з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_spryiannia/proekt-zvitu2019-rik.pdf (дата звернення: 17.09.2020).

Київською міською держадміністраціями було організовано і проведено навчання (семінари, тренінги), надано консультативно-методичну, інформаційну та організаційну підтримку представникам інститутів громадянського суспільства щодо організації та проведення конкурсів програм (проектів, заходів), для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка з місцевого бюджету».

Крім того, з метою запровадження прозорого конкурсу для фінансової підтримки програм (проектів, заходів), розроблених громадськими об'єднаннями осіб з інвалідністю, а також задля їх інституційної підтримки Мінсоцполітики розроблено проект постанови Кабінету Міністрів «Деякі питання надання фінансової підтримки громадським об'єднанням осіб з інвалідністю», яким передбачається, зокрема¹¹⁰:

- внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки громадських об'єднань осіб з інвалідністю, які мають статус всеукраїнських, затвердженого постановою Кабінету Міністрів від 14.03.2018 р. № 183. Змінами передбачено, що зазначений Порядок буде застосовуватися виключно протягом 2020 року для підтримки громадських об'єднань осіб з інвалідністю, які виділені окремим рядком в бюджетній програмі 2507020;
- внесення змін до Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка, затвердженого постановою Кабінету Міністрів від 12.10.2011 р. № 1049, в частині поширення його дії на громадські об'єднання осіб з інвалідністю, крім УТОГ та УТОС;
- отримання громадськими об'єднаннями осіб з інвалідністю фінансової підтримки не лише за рахунок коштів державного бюджету, а й за рахунок коштів місцевих бюджетів;
- отримання відповідними громадськими об'єднаннями коштів на адміністративні витрати, організаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності та організаційний розвиток.

---

¹¹⁰ Там само.

З метою сприяння участі громадськості у формуванні та реалізації державної, регіональної політики, вирішенні питань місцевого значення Мінрегіоном надавалася методична допомога органам місцевого самоврядування, зокрема щодо розроблення та прийняття статутів територіальних громад, у яких закріплювалися інструменти участі населення у прийнятті рішень.

За участю асоціацій органів місцевого самоврядування, фахівців і експертів у сфері місцевої демократії зазначеним міністерством розроблено рекомендації щодо статуту територіальної громади, які розміщено на його офіційному веб-сайті. Рекомендаціями запропоновано примірну структуру статуту територіальної громади, де визначено права, обов'язки, форми участі жителів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення, засади громадського контролю та звітування посадових осіб місцевого самоврядування тощо.

Постановою Кабінету Міністрів від 18.12.2019 р. № 1058 внесено зміни до Положення про державну реєстрацію статутів територіальних громад. Зміни спрямовані на спрощення процедури реєстрації статутів територіальних громад, що створить передумови для забезпечення участі громадян в управлінні місцевими справами шляхом застосування різних форм місцевої демократії, які регулюються відповідними статутами.

У напрямку стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України протягом 2019 року органи виконавчої влади проводили навчальні курси, тренінги та інформаційні кампанії з питань розвитку соціального підприємництва із залученням інститутів громадянського суспільства.

Мінекономіки спільно з благодійною організацією «Український форум благодійників» у рамках проекту технічної допомоги ЄС «Соціальне підприємництво: досягнення соціальних змін за ініціативою «знизу» проведено роботу щодо збору, систематизації та аналізу міжнародного досвіду про діяльність соціального підприємництва. Результати досліджень у сфері соціального підприємництва, звіти та анонси подій, що відбуваються у рамках реалізації Проекту, розміщені на спеціально створеному веб-порталі www.socialbusiness.in.ua.

Експертами УФБ спільно з Мінекономіки розроблено Зелену книгу соціального підприємництва в Україні, яку розміщено на веб-порталі, а також проведено чотири регіональних заходи для її публічного обговорення (у Полтаві, Харкові, Івано-Франківську та Києві).

Також у рамках зазначеного проекту протягом 2019 року здійснено заходи щодо популяризації соціального підприємництва в Україні, зокрема проведено 3-й та 4-й модулі Акселераційної програми для діючих та майбутніх соціальних підприємців; Міжнародну конференцію «SocialBusinessInUA»; «Гаражі Ідей» (у Полтаві, Харкові, Миколаєві, Одесі, Краматорську, Маріуполі, Ужгороді, Івано-Франківську, Хмельницькому, Вінниці, Сумах); хакатони (у Вінниці, Кривому Розі, Харкові, Івано-Франківську); створено 13 відеоісторій успіху соціальних підприємств в Україні, розміщено їх на веб-порталі та поширено через партнерські джерела, розроблено методичний посібник для викладачів курсу «Соціальне підприємництво» закладів вищої освіти, створено на веб-порталі безкоштовну он-лайн консультацію для соціальних підприємців, розміщено понад 350 тематичних публікацій у ЗМІ та соціальних мережах¹¹¹.

Волинська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Харківська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська обласні та Київська міська держадміністрації із залученням інститутів громадянського суспільства, міжнародних організацій організовували відповідне навчання (семінари, тренінги, інформаційні кампанії, конкурси, круглі столи, зустрічі, ярмарки, фестивалі бізнес-ідей, бізнес-екскурсії, форуми, конференції, вебінари) з питань розвитку соціального підприємництва, у тому числі для школярів (наприклад, школа свідомого підприємництва «School of ME» на Луганщині), студентської молоді (наприклад, бізнес-інкубатори при закладах вищої освіти Полтавщини, Молодіжні школи бізнесу Чернігівщини), стартаперів (наприклад, «Школа малого бізнесу (І рівень)» на Харківщині). Львівською облдержадміністрацією започатковано конкурс з визначення інститутів громадянського суспільства, яким надається фінансова підтримка за рахунок коштів обласного бюджету для створення соціальних підприємств.

---

¹¹¹ Там само.

У рамках зазначеного напрямку Стратегії також проводилася правопросвітницька робота з метою підвищення обізнаності громадян щодо гарантованих Конституцією та законами України прав у різних сферах життя, у тому числі права неприбуткових громадських об'єднань провадити відповідно до закону підприємницьку діяльність. Відповідну роботу в рамках загальнонаціонального правопросвітницького проекту «Я маю право» здійснювали Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська,

У напрямку створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці протягом 2019 року проводилося навчання державних службовців місцевих державних адміністрацій і посадових осіб місцевого самоврядування за дистанційним он-лайн курсом «Розумна Взаємодія», організованим благодійним фондом «Молода громада» та технічно супроводжуваним громадською організацією «Молодіжна корпорація». Організовано проходження навчання за зазначеним он-лайн курсом (або проведення відповідних консультацій щодо навчання з організаторами, інформування потенційних учасників про можливість проходження відповідного навчання) Волинською, Запорізькою, Івано-Франківською, Луганською, Миколаївською, Одеською, Полтавською, Сумською, Харківською, Хмельницькою, Черкаською обласними та Київською міською держадміністраціями. З вересня 2019 року за підтримки посольства Норвегії розпочалося навчання посадових осіб місцевого самоврядування за зазначеним он-лайн курсом у 8 об'єднаних територіальних громадах та органах місцевого самоврядування 7 областей України (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Львівська, Одеська).

У напрямку створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці Мінкультури проаналізовано кращі міжнародні практики і методики інтеграції української культури у цифрове середовище в рамках розроблення відповідної дорожньої карти. За участю представників громадських організацій, органів влади, об'єднаних територіальних громад та за підтримки міжнародних організацій проведено 5 стратегічних сесій з використанням методу управління, орієнтованого на

результат («result based management») за темами: міжсекторальна координація; формування сценаріїв культурного розвитку громад; децентралізація у сфері культури¹¹².

Мін'юстом проводилася роз'яснювальна робота в рамках реалізації загальнонаціонального правопросвітницького проекту «Я маю право».

У взаємодії з Асоціацією українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів напрацьовано правопросвітницьку кампанію, спрямовану на інформування населення про принципи взаємодії держави та громадянина, права та обов'язки людини і громадянина, формування державного та міського бюджетів, основні положення Конституції, функціонування виборних органів влади та ін.

Національним інститутом стратегічних досліджень було здійснено аналіз політико-правового середовища вітчизняного громадянського суспільства, успішних практик діяльності благодійних організацій, державної фінансової підтримки громадського середовища, основних тенденцій громадської активності протягом 2019 року, сучасного стану правової інституалізації місцевої демократії, різних форм громадської участі в об'єднаних територіальних громадах у контексті проведення реформи децентралізації. За результатами проведеного дослідження підготовлено аналітичну доповідь про стан розвитку громадянського суспільства в Україні за 2019 рік «Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації»¹¹³, яка оприлюднена у рубриці «Громадянське суспільство і влада» Урядового порталу та на веб-сайті Інституту.

Очевидним є те, що всі ці заходи реалізовувались у тому числі за допомогою активної молоді України. У всі часи молоді громадяни є досить активними, мобільними, такими, що мають амбіції та ресурси, і шукають можливості їх реалізації. Інтуїтивно молодь шукає найбільш раціональні форми колективного життя, до яких веде саме громадянське суспільство.

---

¹¹² Там само.

¹¹³ Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації : аналіт. доп. За заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. К. : НІСД, 2019. 112 с.

Особиста участь у реалізації соціальних проектів, власний соціальний досвід, навчання у закладах вищої освіти та познавчальна діяльність є дієвими інструментами у розширенні світогляду, у розвитку критичного мислення та готовності до позитивної колективної дії.

Аналіз нормативно-законодавчої бази, звіти урядових та неурядових організацій, аналіз наукових публікацій дають підстави приєднатися до думки С. В. Кульчицького, що «у сучасній практиці громадянське суспільство звичайно вважається антитезою держави. Поборники демократії та прав людини високо цінують громадянське суспільство за те, що воно уможлиблює певну незалежність громадян від держави. Проте слід зазначити, що саме держава захищає громадянське суспільство і робить можливим його існування. Важливі функції сучасної держави полягають у захисті приватної власності та у виробленні таких зразків очікуваної суспільної поведінки громадян, які сприяють зміцненню, громадському порядку – так, щоб окремі уряди не змогли легко змінити суспільний лад. Підтримуючи політичне, економічне і соціальне середовище, в якому можуть виникати й діяти незалежні асоціації, держава допомагає створенню і розвитку громадянського суспільства»¹¹⁴.

На нашу думку, це є моментом перевизначення, не категоричне протиставлення, а демократичне співіснування громадянського суспільства і держави.

Отже, лише декілька визначень громадянського суспільства (досить поширених) – «...це сфера життєдіяльності людей, вільна від безпосереднього впливу з боку держави та її посадових осіб, але разом з тим вона організована, внутрішньо впорядкована і взаємодіє з державою, та сфера, де люди реалізують свої приватні інтереси, об'єднуються в групи і організації»; «...суспільство громадян з високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних властивостей, яке утворює розвинені правові відносини з державою; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага»¹¹⁵.

---

¹¹⁴ Кульчицький С. В. Громадянське суспільство. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с.

¹¹⁵ Вікі Енциклопедія громадянського суспільства в Україні. URL: <http://prostir.wikia.com/wili> (дата звернення: 07.09.2020).

Важливим для нас є і поняття «громадянська культура – сукупність духовних, моральних якостей, ціннісних орієнтацій та світоглядно-психологічних характеристик особистості. Складовими громадянської культури є громадянська освіченість, компетентність, активність, зрілість, досвід громадської діяльності». Отже, громадянська активність є складовою громадянської культури.

Приєднуємось до думки колег, що «громадянська активність виникає тоді, коли є почуття громадянськості, що у свою чергу, є комплексним особистісним утворенням і об'єднує певні якості: громадянську свідомість, громадянську гідність, почуття громадянського обов'язку, почуття громадянської відповідальності, громадянську совість, громадянську мужність»¹¹⁶.

Погоджуємось з Ю. В. Ївженко, що почуття громадянськості української молоді посідає важливе місце у державотворенні і має стратегічний вплив на майбутнє країни. «Держава, що прагне прогресу, повинна сприяти участі молодого покоління у трансформації суспільства. Перехід до громадянського суспільства передбачає забезпечення громадської активності, швидкої соціалізації, соціальної стратифікації та реального включення студентської молоді у соціально-економічні, політичні, духовні та інші процеси, під час яких формується почуття громадянськості підрастаючого покоління, підвищується інтерес до об'єднання зусиль молоді для суспільного блага»¹¹⁷.

Студентська молодь відрізняється від інших молодих людей тим, що навчається у закладах вищої освіти і здобуває професійну освіту, всі інші питання і проблеми схожі. Говорячи про професійну освіту, ми маємо на увазі сукупність певних знань та відповідних практичних умінь, які знадобляться в процесі роботи в певній галузі. Якісна освіта дає змогу найкращим чином використовувати набуті під час навчання теоретичні знання на практиці в різних сферах трудової діяльності. Але для молоді

---

¹¹⁶ Ївженко Ю. В. Теоретичні аспекти формування почуття громадянськості студентської молоді. Соціально-педагогічні засади формування громадянської відповідальності у студентів Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (24–25 квітня 2018 року). Конотоп, 2018. С. 8–16.

¹¹⁷ Там само.

людини тільки професійної підготовки замало. Спостерігаючи за успіхами інших європейських країн, молодь України оцінює переваги і намагається або втілити позитивний досвід в життя українців або залишити країну в пошуках кращого життя. І тут для молоді виникають питання або академічної мобільності, або трудової міграції, або циклічної міграції, але все це пов'язано з тим, що за певною межею міграційні процеси стають загрозою цивілізаційній ідентичності країни.

Освіта в період становлення громадянського суспільства перетворюється на вагомий інструмент виховання громадянина, формування його активної громадянської позиції, стає дієвим чинником пропагування демократичних цінностей¹¹⁸.

Скористаємось декількома визначеннями «професійної освіти», які вказують на прямий зв'язок професійної освіти з громадянською позицією: 1) важливий соціально-державний інститут, який виконує функцію підготовки молодого покоління до вирішення в майбутньому професійних завдань у певній сфері діяльності та передбачає достатньо високий рівень сформованості різних умінь і навичок, а також здібності безперервного їх вдосконалення; 2) неперервний процес, обумовлений потребами особистості, суспільства й економічного розвитку держави, направлений на постійний професійно-особистісний розвиток і самовдосконалення фахівців, розширення їх можливостей в умовах якісної зміни праці як в рамках однієї професії, так і в умовах зміни сфери професійної діяльності¹¹⁹.

Як передбачено Державною національною програмою «Освіта» («Україна XXI століття»), професійна освіта спрямована на здобуття професійної самореалізації особистості, формування її кваліфікаційного рівня, створення соціально-активного, морального і фізично здорового національного виробничого потенціалу, який має посідати важливе місце у технологічному

---

¹¹⁸ Козлова О. Г. Деякі аспекти формування громадянської позиції майбутніх фахівців у процесі професійної підготовки під час навчання. Соціально-педагогічні засади формування громадянської відповідальності у студентів: Зб. матеріалів Всеукраїнськ. науково-практ. конф. (24–25 квітня 2018 року). Конотоп, 2018. С. 16–23.

¹¹⁹ Батечко Н. Г. Підготовка викладачів вищої школи в умовах магістратури: теоретико-методологічні засади: монографія. К.: ЕДЕЛЬВЕЙС, 2014. С. 138.

оновленні виробництва, впровадженні у практику досягнень науки і техніки¹²⁰.

Приєднуємось до думки Ю. В. Грищука, що головна мета професійної освіти може бути конкретизована у трьох напрямках¹²¹.

«Перший – створення умов для оволодіння людиною знаннями і навичками у сфері професійної діяльності, отримання кваліфікації чи перекваліфікація, що забезпечує участь особистості в суспільно корисній праці відповідно до її інтересів і здібностей. При цьому професійна освіта може розглядатися як засіб самореалізації особистості, оскільки саме у професійній діяльності найбільш повно розкриваються здібності людини, а також як засіб соціального самозахисту, усталеності й адаптації до умов ринкової економіки (Мета, завдання і принципи професійної освіти).

Другий напрям – виховання соціально активної особистості, яка у своєму житті керується загальнолюдськими (честь, совість, людська гідність, справедливість) та культурно-національними (працелюбність, волелюбність, толерантність тощо) цінностями і здатна до перетворення виробництва, виробничих, економічних, суспільних відносин, до участі в управлінні, несе відповідальність за результати своєї діяльності тощо.

Третій напрям – задоволення нагальних і перспективних потреб виробництва у кваліфікованих фахівцях, рівень підготовки яких відповідав би вимогам науково-технічного, соціального прогресу, які б були професійно мобільними, мали різнобічні професійні і загальноосвітні знання, уміння та навички».

Отже, професійну освіту, в першу чергу, варто розглядати як таку, що спрямована на всебічний розвиток особистості, оскільки висока кваліфікація фахівця, його професіоналізм є запорукою широкого й ефективного застосування новітніх наукомістких технологій, підвищення добробуту населення, забезпечення економічної стабільності країни на шляху становлення правової держави і громадянського суспільства. Важливими

---

¹²⁰ Державна Національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). К. : Радянська школа, 1994. 61 с.

¹²¹ Гришук Ю. В. Визначення професійної освіти і навчання: сучасні акценти. Педагогічний процес: теорія і практика, 2014. № 4. С. 16–22.

завданнями громадянського суспільства в Україні є утвердження громадянських і гуманітарних цінностей як пріоритетів розвитку особистості спеціаліста певної галузі. Все це безпосередньо стосується студентської молоді, це майже її ідеальний образ.

Студентська молодь – це та соціальна група, яка за своїми поглядами, ціннісними орієнтаціями дуже близька до інтелігенції, що відіграє провідну роль у продукуванні та розповсюдженні ціннісно-нормативних орієнтирів суспільства. Тому професійна підготовка студентів у вищому навчальному закладі спрямована не тільки на здобуття професійних знань і навичок, розвиток професійних здібностей, а й формування світоглядних і громадських якостей майбутнього фахівця, розвиток творчого потенціалу, його використання в нестандартних ситуаціях, креативність мислення тощо. Сучасна студентська молодь є найбільш активним та мобільним учасником змін, які відбуваються у суспільстві, і готова долати перешкоди, знаходити вихід зі складної ситуації з меншими зусиллями.

Залученню активної молоді спеціальності «Соціальна робота» Чорноморського національного університету імені Петра Могили до розвитку громадянського суспільства сприяють освітні програми підготовки на ступінь бакалавра та магістра соціальної сфери. У процесі підготовки майбутні соціальні працівники вивчають суспільно-гуманітарні дисципліни, тобто отримують і здобувають соціально-гуманітарні знання, які творчо втілюють під час проведення тренінгів, семінарів, проходження виробничих практик.

Під час викладання суспільних наук для майбутніх соціальних працівників підкреслюється, що суспільні науки прагнуть виявити об'єктивні закони, які виражають найбільш істотні, загальні і необхідні зв'язки явищ і процесів. Соціальні закони, на відміну від законів природи, проявляються через діяльність людини в різних умовах, і соціальні закони діють як тенденція, а не як постійні величини.

Соціальне знання як продукт суспільних наук – це перш за все, знання про відносно стійкі та систематично відтворювані відносини між соціально-демографічними і професійними групами, класами, народами, це знання про суспільство, про ті

процеси, які відбуваються, про їхні причини і наслідки. Соціальні знання мають свої особливості, що породжені специфікою соціального пізнання, і покликані забезпечувати краще порозуміння того, що відбувається у суспільстві, сприяти вирішенню завдань та запобігати виникненню соціальних конфліктів. Це можливо за рахунок вивчення історичних фактів, аналізу суспільних процесів, проведенню досліджень тощо.

Але для соціального працівника важливим є не тільки вивчення фактів, законів, залежностей суспільно-історичного процесу (соціальне знання), для нього, в першу чергу, є головним світ людини, цілі і мотиви людської діяльності, духовні цінності, особистісне світосприйняття, тобто гуманітарне знання. Скористаємось більш вузьким визначенням гуманітарного знання як знання про гуманістично-особистісне у людині. У такому розумінні суспільні науки гуманітарні тією мірою, у якій вони розглядають суб'єктивний фактор суспільного розвитку – людини, як особистості, як носія індивідуальних якостей. Оскільки немає суспільства без людини і не існує людина без суспільства, взаємозалежність та взаємообумовленість соціальних і гуманітарних знань є очевидним.

Під час навчання наголошується, що науки, які дають соціальні і гуманітарні знання, допомагають людині осмислити саму себе, знайти «людський вимір» природних і соціальних процесів, сприяють формуванню конструктивного способу мислення і дії людини, що вибудовує розумну поведінку з іншими людьми, вчиться жити у сучасному світі з його різноманіттям культур і способів життя тощо.

Історично гуманітарні науки і загальноосвітні предмети завжди сприяли розвитку освіченої особистості і ця практика не втрачає актуальності, але треба наповнювати її сучасними знаннями та адекватним змістом.

Сфера людських стосунків, взаємодії, життєдіяльності – є надзвичайно важливою і складною у плані її вивчення та осмислення. В залежності від того, на чому акцентується увага, цю сферу називають сферою соціальних або гуманітарних явищ та процесів. Коли увага до суспільних явищ та процесів, до того, що пов'язано з існуванням суспільства, суспільним порядком, суспільними інститутами, нормами, йдеться про соціальну сферу,

а коли на перший план виходить свідомість, міркування, духовні явища та процеси, йдеться про гуманітарну реальність. При такому окресленні цих сфер звертається увага на суб'єктивні прагнення, інтереси, бажання, оскільки суспільне і духовне прямо і безпосередньо стосується людини, внаслідок чого неможливий неупереджений підхід. Тут відбувається зіткнення думок, інтересів, прагнень, домагань, панує дух змагань, а то й жорсткої боротьби. За таких обставин мимоволі виникає необхідність озброєння соціально-гуманітарними знаннями для вирішення практичних завдань.

Пріоритетну роль у навчальному процесі відведено активним методам, застосування яких ґрунтується на демократичному стилі взаємодії, сприяє формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості. До таких методів відносять: соціально-проектну діяльність, ситуаційно-рольові ігри, соціограму, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони, створення проблемних ситуацій та ситуацій успіху, аналіз конфліктів та моделей стилів поведінки.

У формуванні поглядів та переконань студентів суттєвим є створення ситуацій, в яких виникає потреба у відстоюванні ними своєї думки, у процесі чого починає складатися власна думка, зміцнюється внутрішня позиція, з'являється здатність до утвердження власних адекватних переконань щодо свого народу, своєї держави та світової спільноти. Під час таких дискусій формується культура мислення й культура мовлення, логіка, виявляються інтелектуальні здібності, відбувається зміна поглядів на суспільні явища, свою життєву, громадянську позицію, переоцінка цінностей. Сьогодні студентів треба вчити не пристосовуватись до умов мінливого середовища, а знаходити нові інструменти впливу на нього, формувати проактивну мольдь. А громадська активність як раз і є складовою проактивності¹²².

Громадянська активність молоді оцінюється через її життєву позицію, погляди, справи, бажання змінити свою країну

---

¹²² Малиновська Н. Л. Розвиток громадянської активності молоді через освітній процес. Залучення патріотично активної молоді до розвитку громадянського суспільства як чинник соціальної безпеки України: тези доп. II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв 5 черв. 2019 р.). Миколаїв, 2019. С. 29–31.

тощо. Громадянська активність не виникає сама по собі, а є результатом виховання. В науковій літературі, в нормативно-законодавчих документах вживаються різні види виховання, у тому числі – патріотичне виховання, громадянське виховання тощо. Розуміючи патріотизм як громадянське почуття, змістом якого є любов до Батьківщини і готовність пожертвувати своїми інтересами заради неї, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури, емоційне переживання своєї належності до країни і свого народу тощо, ми також розглядаємо патріотизм як суспільний і моральний принцип, як оцінку особистістю елементів батьківщини тощо. Але памятаймо, що патріотизм включає в себе кілька понять тісно пов'язаних з націоналізмом, що має негативну оцінку прогресивної частини людства. Традиційним антагоністом патріотизму є космополітизм. Соціальний напрям громадянського виховання ґрунтується на вивченні норм моралі, їх дотриманні, орієнтований на усвідомлення пріоритету загальнолюдських цінностей та інтересів, виховання шанобливого ставлення до культури, історії, мови, звичаїв, традицій українського народу. Отже, допомогти розібратись в цих поняттях на теоретичному рівні можна під час лекцій, семінарів, дискусійних форм навчання.

Слушною є думка Ю. Івженко, який зазначає, що «студентська організація – один із багатьох соціальних інститутів, що дозволяє прискорити формування соціальної активності молоді. Вони (організації) виникають за ініціативи студентів та сприяють вирішенню нагальних проблем юнаків і дівчат. Своєю діяльністю студентські організації привертають увагу державних органів і громадськості до потреб студентства, спонукають до оптимізації пошуку шляхів покращення державної молодіжної політики, мотивуючи суспільство змінюватися з урахуванням запитів і потреб молоді». Функціонування молодіжних громадських організацій саме на базі закладу освіти забезпечує громадську складову позанавчальної діяльності, що особливо ефективно сприяє формуванню громадянської позиції майбутніх фахівців у процесі навчання. Адже «студентські громадські організації – соціальна група, що добровільно об'єдналася для вирішення соціальних потреб молоді і є самоврядним громадським формуванням студентів одного або декількох вищих

навчальних закладів»¹²³. Особливим чинником формування зазначеної якості студентської молоді є саме самоврядність громадських організацій, що мотивує до саморозвитку, самоосвіти, самовиховання.

Громадянська активність молоді проявляється у молодіжних ініціативах у сфері демократизації та прав людини, у впровадженні соціальних інновацій молоді, залученні молоді до волонтерської діяльності в організаціях громадянського суспільства на місцевому та національному рівнях, у підготовці молодіжних працівників з питань підвищення громадянської активності молоді тощо.

Наприклад, проект «Доступність у туристичній сфері»¹²⁴, який реалізовувався протягом 2018–2019 років на території Миколаївської області громадською організацією «Майстерня добра», Чорноморським національним університетом ім. Петра Могили за підтримки Відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні продемонстрував готовність студентської молоді брати на себе відповідальність і допомагати тим, хто цього потребує.

Актуальність та необхідність цього проекту пояснювалась тими обставинами, що існуючі практики ставлення до осіб з інвалідністю змінюються в Україні дуже повільно. Під час планування або реставрації культурно-історичних та туристичних об'єктів «забувають» про те, що їх будуть використовувати і маломобільні групи населення і люди з інвалідністю.

Місто Миколаїв та Миколаївська область не є винятком з цієї тенденції. Громадський транспорт здебільшого не пристосований до потреб людей з інвалідністю або маломобільних груп населення. Якщо у містах ситуація ще повільно змінюється, то транспортне сполучення між населеними пунктами області залишається на тому ж незадовільному рівні. Також самі туристичні локації та об'єкти не доступні, не пристосовані та

---

¹²³ Ївженко Ю. В. Особливості діяльності студентських громадських організацій як фактора формування соціальної активності особистості. Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки, 2014. № 4. С. 32–36.

¹²⁴ Доступність у туристичній сфері (від 01.02.2018). URL: <http://voznensenskiy.com.ua> (дата звернення: 07.10.2020).

не зручні у користування для всіх категорій громадян. Це унеможлиблює повноцінну участь людей з інвалідністю у соціальному та культурному житті громади, а саме доступність є одним з критеріїв, який вказує на існування недискримінаційного середовища та недискримінації людей.

Проект «Доступність у туристичній сфері» був покликаний сприяти приверненню уваги мешканців як маленьких сіл, так і середніх і великих міст до проблеми доступності туристичних та культурно-історичних об'єктів для людей з інвалідністю, а також залучення молоді до висвітлення таких локацій та об'єктів у соціальних мережах. До планування та реалізації проекту були залучені молоді люди, які мали різні фізичні можливості. Інклюзивність на етапі планування дозволила врахувати думки та потреби різних категорій учасників¹²⁵.

На підготовчому етапі були залучені викладачі кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки, а також студенти спеціальностей «Соціальна робота», «Психологія» та «Журналістика» та члени громадської організації «Майстерня добра». До співпраці долучились відділ інформаційної діяльності та комунікації з громадськістю Вознесенської міської ради, обласне радіо та телеканал ТВ-Могила ЧНУ імені Петра Могили, а також соціальні мережі.

До участі у проекті було запрошено 80 учнів загальноосвітніх шкіл Миколаєва та області 12–16 років, 25 відсотків з яких мали інвалідність (дитячий церебральний параліч, проблеми з опорно-руховим апаратом, дефіцит уваги та синдром гіперактивності, проблеми зі слухом або його відсутність, тощо). Також у проекті взяли участь 10 вчителів зі шкіл Миколаєва та області, які відвідували заняття з проектного менеджменту та фотозйомки. За кожною командою були закріплені студенти таких спеціальностей: «Соціальна робота», «Психологія» та «Журналістика», які були менторами та викладали різні предмети для дітей під час проекту¹²⁶.

---

¹²⁵ Малиновська Н. Л., Сай Д. В. Проектна діяльність як сучасний формат освітнього процесу. V Всеукраїнський педагогічний конгрес (м. Львів, 1–2 жовтня 2019 р.): збірник наукових праць. Львів: Сполом, 2020. С. 190–200.

¹²⁶ Фінальний звіт з реалізації проекту «Доступність у туристичній сфері»: програма, кошторис, звіт. За ред. Сай Д.В. Миколаїв, 2019. 10 с.

Відкрите звітування про проект сприяло поширенню кращих практик проектної діяльності серед учнівського середовища та громадськості. Більше того, презентації учнів своїх напрацювань широкому загалу мотивують їх брати активну участь у громадському житті.

Заходи проекту виявили, що учні загальноосвітніх шкіл та вчителі, мають інтерес до теми інклюзії та інклюзивної діяльності. Саме тому під час четвертого етапу проекту були організовані та проведені поїздки до сільських шкіл Миколаївської області для проведення тренінгу, присвяченого соціальній інклюзії. Під час поїздки викладачі кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки та студенти спеціальності «Соціальна робота» провели для учнів Лисогірської ЗОШ № 1 та Мигіївської ЗОШ Первомайського району презентацію на тему «Соціальна інклюзія в Україні». Під час презентації учні шкіл познайомились з поняттям інклюзії, основними правилами комунікації із людьми з інвалідністю та дізнались про відомих людей з інвалідністю. У співпраці з неурядовою організацією «Право на щастя» (м. Київ) було організовано візити до шкіл Єланця, Вознесенська, Доманівки, с. Куйбишевка, с. Антонівка, Сухий Єланець, Асканія Нова Херсонської області¹²⁷. На цьому етапі було задіяно близько 400 учасників.

Це приклад поєднання професійної підготовки та громадянської активності студентської молоді щодо зміни власного ставлення до існуючих проблем та способів їх вирішення, це застосування знань та навичок для вирішення реалістичних проблем у реальному світі, демонстрація рівня громадської відповідальності та реальний внесок у прискорення розвитку громадянського суспільства, де поважаються та реалізуються права кожного.

Цінності громадянського суспільства не очевидні, тому потребують серйознішого, глибшого усвідомлення. Говорити про громадянське суспільство в сучасному розумінні можливо лише з моменту появи громадянина як самостійного, індивідуального члена суспільства, котрий усвідомлює себе таким, для якого характерні розвинена правосвідомість і здатність обстоювати

---

¹²⁷ Презентація «Соціальна інклюзія в Україні» в рамках проекту «Доступність у туристичній сфері». URL: <http://invak.info> (дата звернення: 07.09.2020).

свої права і свободи. Як влучно помітила О. М. Волкова «Там, де демократію починали будувати (як в Україні, Росії чи Молдові), а не поверталися до неї (як у Балтійських країнах, Чехії або Польщі), громадянське суспільство не могло сформуватися так швидко, як це було потрібно, щоб служити опорою демократії. Виявилось, що на його повноцінний розвиток потрібно чекати десятиліттями»¹²⁸.

Висновки.

Розбудова громадянського суспільства є життєво потрібною в Україні з огляду на необхідність досягнення суспільної злагоди, єдності процесів підвищення рівня життя українського народу та досягнення сучасних гуманітарних стандартів розвинутих країн. Демократизація та гуманізація навчально-виховного процесу, виховання високих моральних і громадянських якостей набувають особливого значення сьогодні для України. Сучасний етап розвитку потребує від закладів освіти здійснення системних заходів, спрямованих на виховання людини-громадянина, життєво компетентної, здатної до саморозвитку та самовдосконалення.

Під час навчання у закладі вищої освіти є всі можливості для формування громадянської активності сучасного студента, як на теоретичному, так і практичному рівні. Пояснення під час лекцій, семінарів, дискусійних форм навчання щодо переваг громадянського суспільства, яке веде до створення найбільш раціональних форм колективного життя, закріплюється під час практики, волонтерської діяльності, реалізації молодіжних соціальних проектів та ініціатив. У цьому і є зв'язок між усвідомленням і дією щодо громадянської активності студентства, яка формується у молодому віці і має сприяти прискоренню розвитку громадянського суспільства та стати нормою життя свідомого громадянина.

Перспективними для подальшого вивчення можуть бути проблеми формування громадянських компетентностей студентської молоді та громадянського мислення через освітній процес.

---

¹²⁸ Волкова О. М. Громадянське суспільство: український контекст. Юридичний вісник, 2014. №3 (31). С. 24–28.

1.6 Моделі залучення дітей та молоді до прийняття рішень

Тетяна Акімова

У цьому розділі проаналізовано поняття та основні причини залучення молоді до прийняття рішень; проаналізована Концепція Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки в питаннях залучення молоді, саме окреслення головних проблем, пріоритетних завдань та очікуваних результатів; розглянуто основні моделі залучення молоді до прийняття рішень та розроблені рекомендації щодо формування організаційної прихильності, створення простору для залучення молоді та дружнього до молоді середовища.

Актуальність цього питання зростає у зв'язку з процесом децентралізації, який вимагає більш активної участі молоді та взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування. Головною проблемою на сьогодні є політична пасивність молоді, низький рівень громадянської освіти та незнання ефективних методів впливу на владу. Тому головним завданням є розробка інноваційних та дієвих механізмів участі молодих в процесі прийняття рішень органами державної влади та місцевого самоврядування. Чим більше молоді залучено за допомогою різних ресурсів до прийняття рішень, тим більша вірогідність, того, що в подальшому, вона буде обізнана в державних справах¹²⁹.

Відповідно до Європейської хартії участі молоді в місцевому та регіональному житті «участь молоді та активна громадянська позиція передбачають наявність прав, засобів, простору і можливостей, а де необхідно – підтримку для участі і впливу на рішення і участі в акціях і заходах з тим, щоб сприяти побудові кращого суспільства»¹³⁰. Участь молоді також визначають як постійний динамічний процес, в ході якого відбувається обмін інформацією між дітьми/молоддю і дорослими з метою

---

¹²⁹ Переглянута Європейська хартія участі молоді в громадському житті на місцевому і регіональному рівні. Конгрес місцевих та регіональних влад Європи, 21 трав. 2003 р. URL: http://humanrightsukraine.org.ua/wpcontent/uploads/2015/10/eu_charter_ukr.pdf. (дата звернення: 14.11.2020).

¹³⁰ Там само.

прийняття рішення, що максимально враховує найкращі інтереси дитини/молоді¹³¹. Молодь реалізує право вільно висловлювати свої погляди у питаннях, що стосуються догляду, захисту чи добробуту у сфері соціальних послуг, охорони здоров'я, освіти, безпеки тощо¹³².

Ефективна участь молоді полягає у створенні можливостей для молодих людей брати участь у розробці державної політики та розвитку послуг і програм. Ці можливості створюються шляхом впровадження ряду формальних та неформальних механізмів участі молоді: від молодіжних консультативних груп до фокус-груп, від постійної консультаційної роботи до підтримки проектів, що реалізуються молоддю.

Є багато **причин** для залучення молоді до прийняття рішень.

1. Залучення молоді до прийняття рішень – це право.

Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини в 1991 році. Відповідно до статті 12 Конвенції всі молоді люди віком до 18 років мають право брати участь у прийнятті рішень, право вільно висловлювати свої думки¹³³, а органи державної влади та місцевого самоврядування враховувати думки молоді в рішеннях, що їх стосуються, а також отримувати та надавати інформацію.

2. Залучення молоді до прийняття рішень – це ухвалення ефективніших рішень як для молоді, так і для громади вцілому.

Консультуючись з молоддю при розробці програм чи політики органи державної влади та місцевого самоврядування з більшою ймовірністю ухвалюють ефективне рішення, не витрачаючи час і гроші на послуги, якими молодь не захоче користуватися. До прикладу, за результатами всеукраїнського соціологічного дослідження «Молодь України – 2017», проведеного на

¹³¹ Kennan D. Space, Voice, Audience and Influence: The Lundy Model of Participation in Child Welfare Practice. *Social Work in Action*, 2018. p. 1–14 URL: <https://doi.org/10.1080/09503153.2018.1483494>. (last accessed: 14.11.2020).

¹³² Kennan D. Supporting Children's Participation in Decision Making :A Systematic Literature Review Exploring the Effectiveness of Participatory Processes. *British Journal of Social Work*, 2018. p. 1–18. URL: <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcx142>. (last accessed: 14.11.2020).

¹³³ Конвенція ООН про права дитини, 1989 р.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text. (дата звернення: 14.11.2020).

замовлення Міністерства молоді та спорту, майже половина молоді, що мешкають в ОТГ, зазначає відсутність змін для молоді після створення громад, а більше третини молоді вважають, що місцева влада не враховує їхню думку при ухваленні рішень¹³⁴.

3. Залучення молоді до прийняття рішень зміцнює спроможність громади.

Залучення молоді до прийняття рішень – необхідна умова для розвитку активної громадянської позиції, оскільки вона врівноважує соціальні права молодих людей та їхні обов'язки. Оскільки молодь становить значну частину населення, то її залучення у процеси прийняття рішень створить ширшу базу активних громадян і більш сильні та інклюзивні громади. За згаданим вище дослідженням майже 52% молодих людей готові особисто долучатися до ініціатив у громаді. І це вагомий показник того, що молодь хоче змінювати своє життя та життя своїх громад¹³⁵.

4. Залучення молоді до прийняття рішень сприяє позитивному розвитку молоді.

Молоді люди, яким надається залучені до прийняття рішень, більш вмотивовані та впевнені у собі, здійснюють позитивний вибір кар'єри, відповідальні за своє майбутнє.

5. Залучення молоді до прийняття рішень збільшить довіру до влади.

Залучення молоді до прийняття рішень допоможе подолати бар'єри між органами державної влади та місцевого самоврядування та молоддю, покращить ставлення до молоді та створить більшу обізнаність щодо питань молоді.

Варто зазначити, що найбільш актуальним документом державної молодіжної політики є затверджена Розпорядженням КМУ № 1669-р в грудні 2020 року Концепція Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки.

---

¹³⁴ Активізація молоді та залучення до діяльності з розвитку громад : практичний посібник для місцевої влади, 2019. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/405/Youth_Engagement_Practices.pdf (дата звернення: 14.11.2020).

¹³⁵ Там само.

Одними з головних проблем, які покликана вирішити Концепція Програми є¹³⁶:

- низький рівень участі молоді у суспільному житті, в діяльності інститутів громадянського суспільства, у тому числі молодіжних та дитячих громадських організацій, а також органах учнівського та студентського самоврядування, програмах сфери волонтерської діяльності та у процесах ухвалення рішень, що стосуються вирішення питань молоді;
- низький рівень поінформованості молоді, насамперед молоді з інвалідністю, про свої права, обов'язки та можливості для розвитку власного потенціалу і самореалізації у своїй територіальній громаді, області, в Україні загалом;
- низька активність молоді в політичному житті країни як на державному, так і на регіональному та місцевому рівні.

Пріоритетні завдання Концепції Програми здійснюватимуться шляхом¹³⁷:

- 1) сприяння створенню умов для розвитку спроможності інститутів громадянського суспільства;
- 2) забезпечення функціонування молодіжних центрів;
- 3) реалізації програм для підготовки фахівців, які працюють з молоддю, у тому числі програми «Молодіжний працівник»;
- 4) здійснення комплексу експертно-аналітичних, організаційних, впроваджувальних і підсумкових оціночних заходів;
- 5) консолідованої співпраці органів державної влади і органів місцевого самоврядування у партнерстві з інститутами громадянського суспільства, установами і закладами та фахівцями, що працюють з молоддю, молодіжними центрами, молодіжними працівниками, молодіжними консультивно-дорадчими органами, органами учнівського та студентського самоврядування, міжнародними організаціями, представниками роботодавців, бізнес сектору, та узгодженості їх дій з реалізацією міжнародних, регіональних та місцевих молодіжних програм;

---

¹³⁶ Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021-2025 роки. Розпорядження КМУ № 1669-р від 23 грудня 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 14.11.2020).

¹³⁷ Там само.

- 6) здійснення міжнародного молодіжного співробітництва, сприяння інтеграції молоді у світову та європейську молодіжну спільноту, взаємодія громадських організацій та української молоді діаспори з молодіжними громадськими організаціями України, впровадження найкращих міжнародних практик та інструментів у роботі з молоддю, співпраця із міжнародними та зарубіжними партнерами;
- 7) проведення інформаційно-просвітницьких кампаній для інформування молоді, у тому числі вразливих категорій молоді, про можливості, наявні та нові інструменти, її права та обов'язки з метою її розвитку, участі та інтеграції у суспільне життя.

Очікуваними результатами Концепції Програми є¹³⁸:

- збільшення відсотка молоді до 25% (зараз 16,7%), яка бере участь у суспільному житті;
- зменшення відсотка молоді до 25% (зараз 56%), яка не бере жодної участі в суспільному житті;
- збільшення відсотка молоді до 50% (зараз 27,3%), яка користується різними формами та знає про різні інструменти участі.

З метою ефективного залучення молоді до прийняття рішень органам державної влади та місцевого самоврядування доцільно звернути увагу на основні моделі залучення молоді до прийняття рішень, основна мета яких посилення участі молоді. Дані моделі можуть допомогти здійснювати оцінку залучення молоді до суспільного життя чи діяльності інститутів громадянського суспільства. Дані моделі можна використовувати як окремо, так і разом.

«Сходи участі громадян» Шеррі Арнштейна

Запропонована Шеррі Арнштейном у 1969 р. модель «Сходи участі громадян» є однією з найбільш поширених та впливових моделей у галузі демократичної громадянської участі. Вона розроблена для місцевих лідерів, організаторів та фасилітаторів, які хочуть зрозуміти основоположні теорії участі громадськості, а також способи, у які органи державної влади та місцевого самоврядування наділяються повноваженнями і чому відмовляють у владі громадянам.

---

¹³⁸ Там само.

Модель Арнштейна залишається такою ж актуальною сьогодні, як і в 1969 році. Основна теза, яку виділяв автор – це участь громадян у демократичних процесах вимагає перерозподілу влади. У формулюванні *Арнштейна участь громадянина – це влада громадян*. Без перерозподілу влади – наприклад, у формі грошей або повноважень щодо прийняття рішень – участь просто «дозволяє органам державної влади та місцевого самоврядування стверджувати, що всі сторони були залучені до прийняття рішень, при цьому лише деякі з цих сторін можуть отримати вигоду»¹³⁹.

Типологія участі громадян представлена у вигляді метафоричної «драбини», де кожна вища сходинка представляє зростаючі рівні свободи, контролю та влади громадян (див. табл. 1).

Таблиця 1 – Сходинки участі громадян за Шеррі Арнштейном

Назва рівня	Міра участі
8. Громадянський контроль	Фактична влада
7. Делегована влада	
6. Партнерство	
5. Розміщення	Фальшива влада
4. Консультація	
3. Інформування	
2. Терапія	Відсутність влади
1. Маніпулювання	

Джерело: Arnstein S. A ladder of citizen participation. Journal of the American Planning Association, 1969. 35(4). 216–224.

Розглянемо кожен рівень моделі Арнштейна більш детально.

1. Маніпулювання. «Ілюзорна» форма участі громадян. Виникає коли органи державної влади та місцевого самоврядування надають владу громадянам, але в процесі прийняття рішень, позбавляють їх влади. За словами

¹³⁹ Arnstein S. A ladder of citizen participation. Journal of the American Planning Association, 1969. 35(4). 216–224. URL: <https://etxtus-juh3oumw3qxdso2dhucq--www-tandfonline-com.translate.goog/doi/abs/10.1080/01944366908977225> (last accessed: 14.11.2020).

Арноштейна: «Делеговані особи від громади розміщуються в консультативних комітетах або дорадчих комісіях з конкретною метою – вплинути на делегованих осіб та забезпечити необхідну підтримку на користь влади.

2. Терапія. Відбувається тоді, коли державні службовці чи посадові особи створюють псевдо-програми участі, які намагаються переконати громадян, що вони є проблемою. За словами Арноштейна: «Те, що робить цю форму участі настільки жакливою, полягає в тому, що громадяни займаються великою діяльністю, але основна увага приділяється лікуванню їх від «патології», а не профілактиці чи зміні законодавства, що створює цю «патологію»¹⁴⁰.
3. Інформування. Арноштейн визнає, що інформування громадян про їх права, обов'язки та можливості може бути першим кроком до законної участі громадян, він також зазначає, що часто акцент робиться на односторонньому потоці інформації «від чиновників до громадян без каналу для зворотного зв'язку, переговорів або надання нерелевантних відповідей.
4. Консультація. Як і попередня сесія, консультація з громадянами, може бути важливим законним кроком на шляху до їх повної участі. Однак консультація, якщо вона не поєднана з іншими способами участі, залишається фіктивною, оскільки не дає жодних гарантій того, що проблеми та ідеї громадян будуть враховані. Найбільш частими методами, що використовуються для консультування є опитування, зустрічі та громадські слухання. Коли органи державної влади та місцевого самоврядування обмежують внесок ідей громадян виключно цим рівнем, то участь залишається лише ритуалом. Громадяни в першу чергу сприймаються як абстракції, а участь вимірюється тим, скільки осіб приходить на збори, бере брошури додому або відповідає на питання анкети.
5. Включення. Участь відбувається тоді, коли громадянам надається обмежений ступінь впливу в процесі прийняття рішень, але їх участь в основному або повністю символічна: громадяни беруть участь лише для того, щоб продемонструвати свою участь. За словами Арноштейна: «Прикладом

---

¹⁴⁰ Там само.

даної стратегії є включення громадян до державних органів влади, наприклад до складу громадської ради у сфері освіти, поліцейської комісії чи управління житлово-комунального господарства. Якщо вони не підзвітні у громаді, і якщо традиційна владна еліта має більшість голосів, то може легко перемогти і відхилити пропозиції включених громадян»¹⁴¹.

6. Партнерство. Участь відбувається тоді, коли державні органи влади та місцевого самоврядування залучають громадян в процес прийняття рішень та дозволяють вносити пропозиції, накладати вето, розподіляти фінансування або робити запити, які частково або повністю виконуються. За словами Арнштейна: «На цій сходинці влада фактично перерозподіляється шляхом переговорів між громадянами та представниками влади. Вони погоджуються розподіляти обов'язки щодо планування та прийняття рішень через такі структури, як спільні комісії з питань політики, комітети з планування та вирішення конфліктних ситуацій»¹⁴².
7. Делегована влада. Участь відбувається, коли державні органи влади та місцевого самоврядування передають повноваження щодо контролю, управління, прийняття рішень або фінансування громадянам. Наприклад, громаді доручено керувати програмою громади, а не просто брати участь у програмі, якою керує місто.
8. Громадянський контроль. Участь відбувається коли громадяни можуть керувати програмою, відповідати за політичні та управлінські рішення та мати змогу домовлятися про умови, за яких державні органи влади та місцевого самоврядування можуть їх змінити. Наприклад, у ситуаціях громадянського контролю, державне фінансування надходить безпосередньо до громадської організації, і ця організація матиме повний контроль над тим, як це фінансування розподіляється.

Арнштейн акцентує увагу на тому, що не завжди інтерпретація рівнів нижчих як загально негативних чи вищих рівнів, як загально позитивних є правильною. В реальних умовах для кожної окремої громади нижчі рівні можуть бути позитивними за деяких обставин, а вищі рівні негативними в інших. Також,

---

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Там само.

цілком доречно інформувати громадян про вже прийняті рішення в деяких ситуаціях (наприклад, адміністративні рішення щодо зарплати вчителів) або позбавити контролю громадян в інших, наприклад, коли вони не мають навичок або досвіду, необхідних для виконання певного завдання чи прийняття рішення (наприклад, управління державними коштами у великому проекті).

Модель «Сходи участі» Роджера Харта

Не менш впливовою моделлю залучення молоді до прийняття рішень, за концептуальну основу якої була взята модель Шеррі Арнштейна – це модель «Сходи участі Харта». Розробник моделі Роджер Харт вперше опублікував інформацію про модель у 1992 році в публікації Міжнародного центру розвитку дитини (ЮНІСЕФ)¹⁴³.

Модель Харта стала широко використовуватись у галузі розвитку дитини, освіти, громадянської участі та прийняття демократичних рішень. Вона описує 8 рівнів прийняття рішень, контролю та влади, яка може бути надана дітям та молоді (див. табл. 2).

Таблиця 2. – Рівні участі дітей та молоді у вирішенні своїх проблем за Р. Хартом

Назва рівня	Міра участі
8. Проекти, що ініціюються виключно дітьми	Ступінь участі
7. Проекти, що ініціюються дітьми із залученням дорослих	
6. Проекти ініційовані дорослими із залученням дітей	
5. Консультація та інформування	
4. Постановка завдань та інформування	
3. Формальна участь	Неучасть
2. Декорація	
1. Маніпуляція	

Джерело: Hart R. A. Stepping back from «the ladder»¹⁴⁴

¹⁴³ Hart, R. A. (1992). Children's participation: From tokenism to citizenship. Florence, Italy: United Nations Children's Fund International Child Development Centre.

¹⁴⁴ Там само.

1. Маніпуляція. Участь у прийнятті рішень відбувається, коли діти та молодь не розуміють сутності питань, до вирішення яких їх залучають або свою роль у цьому процесі. За словами Харта: «Якщо діти не розуміють суті питань, а також не розуміють своїх дій – це маніпуляція. Подібні маніпуляції є способом залучення дітей в демократичні політичні процеси». Прикладом маніпуляції можуть бути діти, які носять політичні плакати щодо впливу соціальної політики на дітей. Тобто молодь використовують для досягнення цілей дорослих¹⁴⁵.

2. Декорація. Участь відбувається, коли дітей та молодь використовують як декорацію під час заходу. Основна роль дітей та молоді – бути присутніми на заході як представників вразливої групи. За словами Харта одним з прикладів декорації є вручення футболок дітям, які мають виступити в них на заході. Ні мети, ні завдань заходу діти не знають.

3. Формальна участь. Участь відбувається у тих випадках, коли діти чи молодь залучені до проекту, але не мають впливу на прийняття рішень. Харт наводить приклад формальної участі коли дітей чи молодь залучають до участі у конференціях. За словами Харта: діти чи молодь можуть мати незначну або взагалі не мати предметної підготовки з цього питань конференції. Якщо дітям і молоді не надають роз'яснення про критерії відбору, мету участі і головне перспективи участі у конференції, це, як правило, є достатнім свідченням того, що проект не є справжнім прикладом участі».

4. Інформування. Участь відбувається, коли діти та молодь зрозуміють мету проекту, знають хто приймає рішення, розуміють свою роль. Участь молоді не формальна, оскільки молодь добровільно стає учасником проекту після того, як зрозуміла мету проекту. Як приклад, Харт описує проведення Всесвітнього саміту для дітей, який відбувся у штаб-квартирі ООН. Це була надзвичайно велика подія з великою логістичною складністю. До планування події дітей не залучили, однак, діти змогли прийняти участь у симуляційній грі, де кожен міг стати експертами з питань управління ООН.

5. Консультування та інформування. Участь відбувається, коли діти та молодь виступають у ролі консультантів для

---

¹⁴⁵ Там само.

дорослих під час розробки проекту, до їх думки дослухаються. Одним з прикладів, який Харт описує, є інформування молоді про проект, консультування з важливих питань щодо розробки проекту, відповідно до рекомендацій молоді коригується результат, але остаточне рішення за дорослими.

6. Проекти ініційовані дорослими з залученням молоді. Участь, відбувається коли дорослі ініціюють проекти, але рішення приймаються спільно з молоддю до повного затвердження рішень щодо проекту. Один із прикладів, який Харт описує, – це створення молодіжної газети. У цьому випадку газета може бути ініційованим дорослими проектом, але діти можуть керувати будь-яким аспектом операцій – від написання та редагування до реклами, друку та розповсюдження – лише за допомогою керівництва та технічної допомоги дорослих.

7. Проект ініційований молоддю з залученням дорослих. Участь відбувається, коли діти та молодь ініціюють та організовують проект самостійно, працюючи спільно в малих або великих групах. Незважаючи на те, що дорослі можуть спостерігати за дітьми і допомагати їм, вони не втручаються в процес, проявляють директивних чи управлінських ролей. Харт визначає, що важливо підтримувати приклади громадських проектів, ініційованих дітьми. Наприклад, дорослі залишають дітей наодинці для проектування та розпису власної кімнати відпочинку.

8. Проект ініційований молоддю з прийняттям спільних рішень з дорослими. Участь відбувається, коли ідея проекту запропонована молоддю, але до прийняття рішень залучають дорослих. Дорослі виступають як партнери та союзники. До прикладу, проект може включати учнів, які співпрацюють із дорослими для залучення фінансування, розробки та проведення шкільних програм або проведення громадської кампанії. Головною перевагою цієї форми участі молоді є те, що вона може давати можливість молоді мати значний вплив на політику, прийняття рішень або результати.

Розуміння «драбини участі Харта» важливе для створення умов, які спонукають молодь працювати на будь-якому рівні за її вибором. Роджер Харт застерігає, що його модель ефективна для оцінки, в першу чергу, програм чи проектів, а не для загальної оцінки неформальної участі молоді. Також, не слід

розглядати сходинки як модель розвитку з послідовними етапами або рівнями участі. Найвищі рівні сходинок Харта є найбільшою мірою прояву ініціативи молоді, це не означає, що молоді люди повинні завжди бути задіяними на найвищому рівні своїх здібностей. Однак дуже важливо, щоб діяльність не проводилася на рівнях неучасті або формальної участі.

Модель «Шлях до участі» Гаррі Шиєра

Інша, не менш ефективна модель, дозволяє оцінити готовність та рівень участь молоді поза окремими проектами – Модель «Шляхи до участі» Гаррі Шиєра. Вона описує п'ять етапів участі дітей, молоді, керівництва в прийнятті рішень в організаціях та громадах. Вперше опублікована в статті **«Діти та суспільство»** у 2001 році¹⁴⁶. Модель базується на розробках Шеррі Арнштейна та Роджера Харта.

Модель Шиєра представляє упорядкованих 15 питань і є корисним інструментом для педагогів, політиків, команд та організацій, які працюють з дітьми. Вона покликана спровокувати дискусію, коли відповідь на питання будь-якого рівня буде негативною. Можна ставити додаткові питання: Що потрібно, щоб відповідь була позитивною? Які зміни ми можемо впровадити? Чи готові ми до наслідків? і т.д.¹⁴⁷ Таким чином, робота з цією моделлю може стати першим етапом у розробці плану дій щодо розширення участі дітей у прийнятті рішень та саморефлексії. Відповідаючи на запитання, можна визначити своє поточне місце та спланувати наступні кроки, які можна зробити для підвищення рівня участі дітей в процесі прийняття рішень.

Модель Шиєра охоплює п'ять рівнів (представлені вертикально) і те, що Шиєр називає «трьома етапами прихильності» (представлені горизонтально над п'ятьма рівнями) (див. рис. 1).

Три етапи прихильності в моделі «Шляхи до участі» представляють ступінь розширення прав та можливостей дітей та молоді¹⁴⁸:

---

¹⁴⁶ Shier H. Pathways to participation: Openings, opportunities and obligations. *Children & Society*, 2001. 15. p. 107–117. URL: https://www.gu.se/pedagogik-kommunikation-larande/digitalAssets/1429/1429848_shier2001.pdf (last accessed: 14.11.2020).

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Там само.

1. «Відкритість» відбувається, коли дорослі та організація створюють сприятливі можливості для участі дітей та молоді, або повідомляють про потенційну користь від участі як для молоді, так і для самої організації.

2. «Можливості» – це ресурси організації (фінанси, час, професійний розвиток, знання), які необхідні для розширення можливостей дітей та молодих людей.

3. «Зобов'язання» – включення можливості дітей та молоді брати участь у прийнятті рішень в політику організації чи стандартну практику.

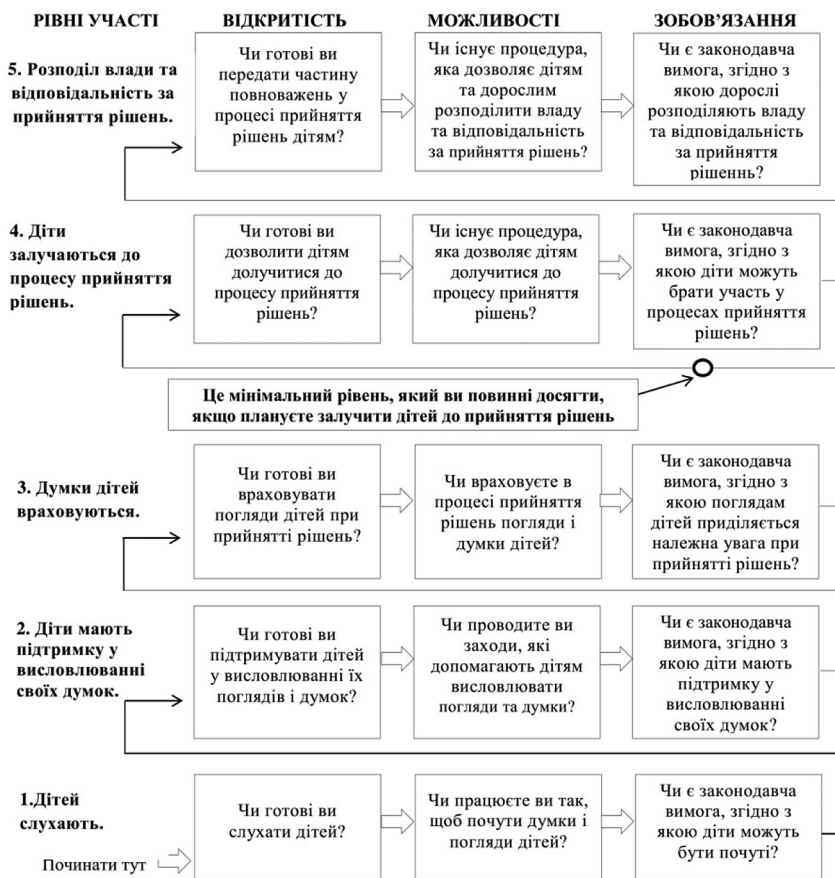

Рисунок 1. – Модель «Шлях до участі» Гаррі Шиєра¹⁴⁹

¹⁴⁹ Там само.

П'ять рівнів моделі «Шлях до участі» передбачають:

1. Дітей слухають. Цей рівень передбачає вільне висловлювання власних поглядів та думок. Діти є ініціаторами розмови, але з боку дорослих не приймається жодних дій, щоб оприлюднити або підтримати думки дітей.

2. Діти мають підтримку у вільному висловлюванні своїх думок. Цей рівень передбачає вільне висловлювання поглядів і думок, а дорослі мають підтримати та позитивно реагувати. За словами Шиєра, це дозволить дітям і молоді подолати сором'язливість, низьку самооцінку, зовнішні бар'єри, культурні відмінності та стереотипи, які часто заважають висловлюватися вільно. Хоча дорослі і на першому рівні можуть слухати, але на другому рівні вони повинні надавати підтримку.

3. Думки дітей враховуються. Цей рівень вимагає, щоб ідеї та думки дітей не були просто почутими, а й були враховані в процесі прийняття рішень. Шиєр визначає, що погляди дітей та молоді при прийнятті рішень можуть бути не враховані, але дорослі мають аргументувати чому їх пропозиції в даному рішенні врахувати неможливо. На цьому рівні з дітьми та молоддю можна проводити консультації за допомогою таких методів, як консультативні комітети, молодіжні ради або вибір навчальних програм на курсах.

4. Діти залучаються до процесу прийняття рішень. Цей рівень вимагає, щоб діти та молодь були залучені в організаційне управління. На четвертому рівні з дітьми та молоддю не лише консультуються, але вони активно беруть участь у процесах прийняття рішень. Шиєр визначає, що залучення дітей та молоді до прийняття організаційних рішень може мати різні переваги, такі як підвищення якості послуг, підвищення почуття приналежності, підвищення самооцінки, співпраці та відповідальності, створення основ для демократичної участі.

Розподіл влади та відповідальність за прийняття рішень. Цей рівень вимагає від дорослих не лише залучення дітей та молоді до прийняття рішень, але й розподілу влади та відповідальності за прийняття рішень. Шиєр наводить приклад, який допомагає відрізнити рівень п'ятий від рівня четвертого: «На четвертому рівні діти можуть брати активну участь у процесі прийняття рішень, але без реальної влади над прийнятими

рішеннями. Це відбувається, наприклад, коли молоді відводяться кілька місць у комітеті. Якщо вони впевнені в собі, то можуть висловити свої погляди, а дорослі, як правило, з повагою вислухають але пропозицію можуть відхилити. На п'ятому рівні дорослий не може в односторонньому порядку відхилити пропозицію дітей та молоді в процесі прийняття рішень».

Модель «Шлях до участі» Гаррі Шиєра спрямована на те, щоб кожна дитина та молода людина реалізувала своє право бути почутими, а їх потреби та пріоритети були почуті та враховані в нормативних актах, політиці, бюджетах та програмах.

**Модель залучення молоді
розроблена Міністерством молоді та спорту України
у партнерстві з Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) в Україні**

2018 році Міністерством молоді та спорту України у партнерстві з Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) в Україні та спільно з представниками органів державної влади, асоціацій органів місцевого самоврядування, молодіжних громадських організацій, молодіжних консультативно-дорадчих органів, науковців та активної молоді з різних регіонів протягом двох стратегічних сесій у Києві та Львові напрацьовано модель участі молоді, яка є описом теоретичних та практичних інструментів для участі молодих людей в процесах ухвалення рішень на національному, регіональному, місцевому рівнях¹⁵⁰.

Важливим елементом моделі є визначення ключових завдань. Вони багато в чому є подібними на усіх рівнях, проте можна виділити основні:

- підвищити рівень участі молоді в управлінських процесах та ухваленні рішень;
- донести думки та бачення молоді щодо основних питань, які її хвилюють;
- захистити права молодих людей;
- сприяти залученню молоді до здійснення моніторингу та адаптації молодіжної політики відповідно до реальних потреб молоді;
- створити можливості щодо соціального ліфту та розвитку для молоді людини;

---

¹⁵⁰ Модель участі молоді в процесах ухвалення рішень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/40791>

- створити умови відкритої двосторонньої комунікації між органами влади, органами місцевого самоврядування та молоддю¹⁵¹.

У даній моделі велика увага приділяється співпраці суб'єктів, які взаємодіють із молоддю, залучають молодих людей до ухвалення рішень, а також формують активну життєву позицію молоді. Співпраця між молодими людьми і суб'єктами молодіжної взаємодії, відповідно до моделі участі молоді, відбувається залежно від рівня молодіжної активності і може мати як односторонній вплив, так і двосторонню партнерську взаємодію (див. табл. 3)¹⁵².

Таблиця 3. – Суб'єкти забезпечення участі молоді та взаємодії з молоддю

	Місцевий рівень	Регіональний рівень	Національний рівень
Органи влади	– місцеві органи виконавчої влади; – органи місцевого самоврядування	– місцеві органи виконавчої влади; – органи місцевого самоврядування	– орган законодавчої влади (Верховна Рада України); – центральні органи виконавчої влади; – органи місцевого самоврядування
Молодіжне представництво	молодіжні консультативно-дорадчі органи		
Інститути громадянського суспільства	– громадські об'єднання, що здійснюють діяльність у сфері молодіжної політики (громадські організації, асоціації, спілки, товариства; молодіжні політичні громадські організації тощо); – органи учнівського та студентського самоврядування		
Молодіжна інфраструктура	молодіжні центри		

Джерело: Модель участі молоді в процесах ухвалення рішень¹⁵³.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Там само.

Окрім суб'єктів, які безпосередньо взаємодіють із молоддю, також запропоновано виділити **партнерів взаємодії**. На регіональному та національному рівнях партнерами є: засоби масової інформації, політичні партії, бізнес-структури, окремі експерти. На місцевому рівні до визначеного переліку додаються колективи закладів освіти, учителів та батьківські комітети¹⁵⁴.

Успішне функціонування даної моделі можлива через підтримку та впровадження основних форм участі молоді, а саме:

1. Створення молодіжних рад, молодіжних парламентів та центрів, як органів, що офіційно представляють інтереси молоді та об'єднують соціально активну молодь навчального закладу, міста, громади, регіону.

2. Спільне управління та співпраця. Форми, в яких молодь та органи державної влади і місцевого самоврядування спільно беруть участь у прийнятті рішень, розподіляють виконання завдань/повноваження щодо управління на постійній основі. Прикладом таких завдань можуть бути розробка пріоритетів молодіжної політики, бюджету молодіжного сектору, стратегії, проведення досліджень або запуск проекту.

3. Дорадча участь молоді. Дана форма участі має включити молодь по процесу прийняття рішень до публічних дебатів та діалогу. Якісна дискусія з молоддю повинна впливати на рішення, які обговорюються.

4. Цифрова участь молодих людей. Така форма участі передбачає використання інтернету, соціальних медіа та мобільних застосунків для зв'язку з молоддю з метою залучення її до процесу прийняття рішень. Цифрова участь може існувати поряд з традиційними формати участі і використовуватися для організації опитувань громадської думки, консультацій або краудсорсингу ідей. Цифрова участь також може бути ініційована і самою молоддю.

Як висновок, можна констатувати, що успішне залучення дітей та молоді до прийняття участі залежить від трьох принципів: організаційної прихильності, створення простору для залучення молоді та дружнього до молоді середовища (див. табл. 4).

---

¹⁵⁴ Там само.

Таблиця 4. – Основні принципи забезпечення участі дітей та молоді в прийнятті рішень

Принципи	Необхідні кроки	Необхідні дії
Організаційна прихильність	Призначте відповідальну особу в організації, яка займається питаннями участі молоді	Розробіть презентацію про переваги участі молоді для вашої організації
	Виділіть достатні ресурси	Перегляньте бюджет, проаналізуйте чи можете виділити необхідні кошти
	Запропонуйте молоді реальні ролі та учать у вирішенні питань та проблем	Подумайте, як можна залучити молодь, яка має досвід та інтерес до вирішення питання чи проблеми
	Цінуйте ідеї, які пропонує молодь та її внесок у вирішення питання чи проблеми	Дайте відповідь на питання: Як можна впровадити ідеї молоді або відзначити їх участь?
	Залучайте молодь до процесу прийняття рішень від початку до кінця	Залучайте молодь до розробки цілей та оцінки проекту
Створення простору для залучення молодих людей	Дослідіть основні культурні переконання та цінності молоді	Дайте відповідь на питання: Як ви можете зацікавити та молодь з різними цінностями чи культурними відмінностями?
	Запросіть до участі різноманітне коло молодих людей	Проконсультуйтеся з молодіжними працівниками / молодіжними організаціями у вашій громаді, щоб отримати інформацію про молодь, яка зазвичай не бере участь у розробці проєктів, прийняття рішень і т.д.

Закінчення табл. 4

Принципи	Необхідні кроки	Необхідні дії
	Доступність участі молоді	Призначте години консультацій з молоддю та визначте місце для проведення консультацій у вашій громаді. Проаналізуйте чи маєте ви хорошу інформаційну платформу чи канали комунікації з молоддю
	Участь є корисною для молоді	Опишіть переваги, які отримає від участі
Створення дружнього для молоді середовища	Будуйте позитивні стосунки між організацією та молоддю	Дайте відповідь на питання: Чи має молодь можливість зустрітися віч-на-віч із ключовими особами, що приймають рішення у вашій організації?
	Розвивайте почуття приналежності та безпеки	Які кроки ваша організація може зробити для розвитку довіри до вашої організації?
	Навчайте молодь. Надайте інформацію про проблему та процес прийняття рішень	Подумайте, яку інформацію потрібно надати, щоб допомогти молоді сформувані обґрунтовані думки та заохотити їх до участі
	Забезпечуйте молоді своєчасний зворотний зв'язок щодо процесу прийняття рішень та того, чи враховані погляди/думки молоді під час прийняття рішень чи вирішення проблеми	Дайте відповідь на питання: Як ви плануєте інформувати молодь про процес прийняття рішень?

Джерело: розроблено автором^{155, 156, 157}.

Можна виділити три найбільші бар'єри, які стають на заваді впровадження принципів участі молоді у процесі прийняття рішень в організації, місті, громаді чи регіоні:

- брак коштів та ресурсів;
- відсутність політичної підтримки;
- участь молоді у процесі прийняття рішень неправильно розуміється громадськістю та владою. Це може проявлятися у низькій обізнаності громадськості про цю форму організації влади, відсутністю платформи для комунікації та співпраці, небажанні залучати молодь до прийняття рішень та управління.

Рекомендації органам державної влади і місцевого самоврядування, освітнім закладам, громадським організаціям, благодійним фондам, фінансовим організаціям, великим підприємствам і фірмам, учням, студентам і науковим співробітникам виконання яких має збільшити відсоток молоді, яка бере участь у суспільному житті та знає про різні інструменти участі у прийнятті рішень.

Рекомендації органам державної влади і місцевого самоврядування.

Розробити стратегію залучення молоді до прийняття рішень. Стратегію слід розробляти відкрито, консультуючись з молоддю, в тому числі з молоддю груп меншин та неблагополучних груп.

Вжити заходів для використання всіх форм залучення молоді до прийняття рішень від традиційних до інновацій-

---

¹⁵⁵ Arnstein S. A ladder of citizen participation. Journal of the American Planning Association, 1969. 35(4). 216–224. URL: <https://etxtusjuh3oumw-3qxdso2dhucq--www-tandfonline-com.translate.goog/doi/abs/10.1080/01944366908977225> (last accessed: 14.11.2020).

¹⁵⁶ Hart R. A. Children's participation: From tokenism to citizenship. Florence, Italy: United Nations Children's Fund International Child Development Centre, 1992. URL: <https://www.unicef-irc.org/publications/100-childrens-participation-from-tokenism-to-citizenship.html> (last accessed: 14.11.2020).

¹⁵⁷ Shier H. Pathways to participation: Openings, opportunities and obligations. Children & Society, 2001. 15. p. 107–117. URL: https://www.gu.se/pedagogik-kommunikation-larande/digitalAssets/1429/1429848_shier2001.pdf (last accessed: 14.11.2020).

них, таких як цифрова та дорадча участь. Можна передбачити спеціальне фінансування для підтримки молодіжних ідей та розвитку конкретної пропозиції, можливо, з присудженням премії чи широкої реклами.

Розглянути питання створення простору, як місця, де молодь може зустрічатися, проводити дослідження та розвивати власні ідеї. Це повинно бути місце для діалогу, де молодь може познайомитися з особами, які приймають рішення.

Впроваджувати кращий досвід європейських країн щодо ефективної взаємодії молоді та залучення молоді до прийняття рішень. По можливості призначити в організації/громаді/місті відповідальну особу, яка займається питаннями участі молоді. Розробити інформаційну платформу чи канали комунікації з молоддю. Інформувати молодь про можливості участі, години прийому молоді з різних питань та можливості стажування в органах державної влади та місцевого самоврядування.

Забезпечити умови для участі молоді та молодіжного громадського контролю шляхом створення молодіжних консультативно-дорадчих органів та забезпечити нормативне і організаційне врегулювання роботи молодіжних дорадчо-консультативних органів при органах виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Проводити заходи і реалізацію програм та проектів щодо інформування, консультування, надання рекомендацій та роз'яснень молодим людям стосовно участі в прийнятті рішень, що стосуються молодіжних питань та реформування різних сфер життя.

Забезпечити адміністрування молодіжної роботи, що передбачає формування структурних підрозділів молодіжної сфери та професійне кадрове забезпечення їх діяльності.

Запровадити механізми інституційної підтримки розвитку і діяльності громадських об'єднань, залучення інститутів громадянського суспільства до реалізації молодіжної політики.

Підтримувати та сприяти волонтерським проектам та іншій громадській діяльності та самоорганізації, спрямованій на заохочення молоді до благодійних соціальних, інтелектуальних та творчих ініціатив і проектів.

Рекомендації освітнім закладам.

Розробити програми та курси для учнів та студентів (в т.ч. онлайн курси з вільним доступом) що стосуються особливостей розвитку громадянського суспільства; залучення молоді до прийняття рішень щодо розвитку регіону, громади, міста; права та обов'язки членів територіальної громади тощо.

Вжити заходів щодо розвитку відповідних компетенції молоді, сприяти розвитку позитивних навичок громадської участі в суспільному житті, проявляти ініціативу по залученню молоді та студентів в активну волонтерську діяльність, досліджувати цінності та культурні особливості молоді.

Рекомендації органам місцевого самоврядування в партнерстві з громадськими організаціями.

Активізувати роботу молодіжних та дитячих громадських об'єднань, спрямування їхньої діяльності на досягнення конкретних результатів та об'єднання активної молоді.

Організувати співпрацю українських та міжнародних громадських об'єднань із запровадження моделей залучення молоді до вирішення місцевих проблем, розвитку волонтерства, соціального підприємництва.

Рекомендації благодійним фондам, фінансовим організаціям, великим підприємствам і фірмам.

Надавати матеріальну підтримку залученню молоді в між-регіональні та міжнародні інноваційні проекти в сфері освіти, науки і культури.

Запровадити щорічні конкурси проектів, які розроблені молоддю чи молодіжними громадськими організаціями.

Рекомендації учням, студентам і науковим співробітникам.

Проводити наукові дослідження в сфері формування у молоді громадянської активності на основі включення в цей процес соціально-педагогічних, морально-етичних, політичних та інших перспективних методик.

Таким чином, ефективна участь молоді у процесах прийняття рішень полягає у створенні можливостей залучення молоді до впливу, формування, розробки та сприяння політиці та розвитку послуг і програм. Ці можливості створюються шляхом

розробки низки формальних та неформальних механізмів участі молоді від молодіжних дорадчих груп до фокус-груп, від точної консультаційної роботи до підтримки молодіжних проєктів. Є багато причин для включення молодих людей у процес прийняття рішень: сприяння розробки кращих рішень та підвищення ефективності управлінських рішень, зміцнення потенціалу громади, позитивному розвитку молоді, формування відносин між органами влади та молоддю.

Розділ II

ОСВІТНЯ СКЛАДОВА ЗАЛУЧЕННЯ МОЛОДІ ДО РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1 Особливості формування активної громадянської позиції майбутніх соціальних працівників у процесі підготовки до використання методів арт-терапії

Любов Полторак

Із входженням України в міжнародний освітній простір актуалізується проблема гуманізації освіти та визнання людини найвищою цінністю. Вища освіта більше не розглядається лише як чинник формування кваліфікованих фахівців. Провідна роль вищої школи у сучасному суспільстві відводиться формуванню активної життєвої позиції та умінню швидко адаптуватися до нових вимог.

На розв'язання зазначеної проблеми спрямовані закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. Зазначено, метою освіти є «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства

кваліфікованими фахівцями»¹⁵⁸. Означений підхід актуалізує є підготовку фахівців соціальної сфери, здатних використовувати у професійній діяльності методи арт-терапії, які допомагають розкрити творчий потенціал та оптимізують внутрішні резерви особистості, сприяють її розвитку та формуванню активної життєвої та громадянської позиції.

Використання арт-терапії у професійній діяльності соціальних працівників зумовлене її багатфункціональністю, що дозволяє фахівцям ефективніше реалізовувати діагностичну функцію, прогностичну, комунікативну, попереджувально-профілактичну та функцію допомоги й підтримки. Серед основних напрямів, у яких відповідно до законодавства та функціональності арт-терапії доцільне використання арт-терапевтичних методів, виділені такі: використання методів арт-терапії у процесі психологічної діяльності соціальних працівників, у процесі навчально-виховної діяльності соціальних працівників, у процесі превентивної та просвітницької діяльності соціальних працівників та у процесі аніматорської діяльності.

Оскільки підготовка майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії має базуватися на загальній меті професійної підготовки, ураховуючи особливості арт-терапевтичної діяльності, ми дійшли висновку, що метою професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії є їх розвиток в особистісному, професійному та соціальному плані для виконання ефективної професійної діяльності, а результатом є і набуття професійних знань, і вмінь у напрямку арт-терапії, і розвиток професійно необхідних якостей, які нададуть можливість реалізовувати отримані знання, розробляти на їх основі нові та використовувати їх у роботі з різними категоріями населення, дотримуючись правил етики соціальної роботи.

Орієнтуючись на визначену мету професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії, нами було виділено завдання, які покликана вирішувати вища школа у процесі професійної підготовки

---

¹⁵⁸ Про освіту: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38–39, ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 25.09.2020).

майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії. Вони передбачають: стимулювання інтересу до арт-терапевтичної діяльності; інформування майбутніх соціальних працівників щодо особливостей використання методів арт-терапії; формування умінь і навичок використання методів арт-терапії; розвиток особистісних професійно значущих якостей та ціннісних орієнтацій, необхідних для використання методів арт-терапії у професійній діяльності; формування позитивної професійної самоідентичності з арт-терапевтичною діяльністю.

Серед джерел, які впливають на підготовку майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії, можна виділити: професійну підготовку у вищій школі; теле- та радіопередачі; підручники та журнали; інтернет-ресурси; майстер-класи арт-терапевтичних організацій та арт-терапевтів; підготовчі курси, які проводяться арт-терапевтичними організаціями або арт-терапевтами тощо. Проте вища школа з її потенційними можливостями має займати провідне місце. Серед основних переваг, якими володіє вища школа порівняно з іншими чинниками впливу, можна виділити такі:

- наявність умов для забезпечення контролю за якістю підготовки майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії (у межах вищої школи є можливість здійснювати контроль за якістю викладацького складу, якістю методичного забезпечення навчального процесу, якістю організації навчального процесу та безпосередньо якістю підготовки фахівців);
- доступність професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії (вища школа забезпечує доступність підготовки до використання методів арт-терапії, оскільки відпадає потреба сплачувати додатково гроші за підготовку в цьому напрямку, – більше того, саме в умовах вищої школи є можливість отримати таку підготовку безоплатно, за державні кошти);
- неперервність професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії (вища школа має можливість забезпечити неперервне навчання студентів для оволодіння методами арт-терапії).

Вища школа має значний потенціал і тому покликана виконувати провідну роль у забезпеченні підготовки майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії. Значення вищої школи не обмежується суто формуванням знань, умінь і навичок у сфері використання методів арт-терапії, вона є значно ширшою. Це передбачає розгляд таких питань, як соціальна, культурологічна та педагогічна роль вищої школи в підготовці майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії.

Соціальна роль вищої школи у професійній підготовці майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії полягає в підпорядкуванні форм і методів освіти внутрішнім потребам студентів. У межах гуманістичного поступу вищої освіти значна увага приділяється особистісному розвитку, самореалізації особистості, формуванню позитивної «Я-концепції». У зв'язку з вищезазначеним Л. Шефер стверджує: «у людини не може бути іншої мети, окрім як бути людиною»¹⁵⁹. Подібний підхід не може бути реалізований під час навчання та виховання без гармонійного поєднання внутрішніх механізмів особистості та впливів соціального середовища, у якому вона розвивається. Це відповідно вимагає зміни стратегії управління процесом навчання, зокрема у вищих навчальних закладах, за якою акценти переносяться на особистість як суб'єкт навчальної діяльності, а освіта у зв'язку з цим одержує нові філософські й методологічні передумови – демократизацію, індивідуалізацію, свободу творчості. Тенденції до гуманізації освіти, нові підходи до розуміння її мети та значення в розвитку та формуванні особистості, нові підходи до визначення ролі викладача й студента в навчальному процесі – усе це сприяє формуванню нових уявлень про роль вищої школи у професійній підготовці та відповідно нових тенденцій до розуміння сутності професійної підготовки.

З урахуванням зазначеного погляду професійну підготовку майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії можна розглядати як один з етапів онтогенезу,

---

¹⁵⁹ Євсович Р. В. Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти в Україні: історичний аспект. Духовність особистості: методологія, теорія і практика, 2012. № 5 (52). С. 79–87.

протягом якого людина розвивається, розширює свій світогляд, у неї формується активна життєва позиція. Усе це відбувається під впливом організованого педагогічного процесу. Як результат, професійна підготовка надає плідне підґрунтя для формування унікальної зрілої особистості.

О. Пожидаєва зазначає, що під професійною підготовкою насамперед розуміють цілісний неперервний процес становлення особистості фахівця¹⁶⁰. Ж. Мельник вказує на те, що професійна підготовка майбутніх соціальних працівників – це «процес формування фахівця нового типу, здатного швидко й адекватно реагувати на зміни, що відбуваються в суспільстві, компетентно вирішувати соціально-педагогічні проблеми в усіх типах та видах навчально-виховних установ і закладах соціальної роботи, на всіх рівнях управління»¹⁶¹. У працях сучасних науковців В. Бутенка та Я. Стрельчук наголошується, що головною метою вищої школи є «розвиток духовності, зміцнення моральних засад суспільства, виховання в молоді високих моральних якостей, підготовка гармонійно розвиненої, суспільно-активної особистості, професійно грамотного творчого фахівця»¹⁶².

Таким чином, професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії виконує гносеологічну функцію та забезпечує не лише поглиблення знань з арт-терапії, але й надає можливість у процесі навчання пізнати себе, свої погляди та життєві переконання, розуміти особливості та причини власної поведінки, усвідомлювати її наслідки та здійснювати свідомий вплив на неї.

Культурологічна роль вищої школи у професійній підготовці майбутніх соціальних працівників до використання методів

---

¹⁶⁰ Пожидаєва О. В. Теоретичні аспекти професійної підготовки майбутнього соціального педагога у вищому навчальному закладі. Соціальна робота в Україні: теорія і практика : науково-методичний журнал, 2011. № 3/4. С. 72–80.

¹⁶¹ Мельник Ж. В. Теоретичні аспекти підготовки соціальних працівників в Україні. Інтернет конференція: Корекційна та соціальна педагогіка і психологія: сучасні проблеми та перспективи розвитку. URL : <http://fksprr.at.ua/konf2/melnik.pdf> (дата звернення: 14.09.2020).

¹⁶² Бутенко В. Г. Формування культури морально-ділових відносин у менеджерів зовнішньоекономічної діяльності : монографія. Херсон: Гринь Д. С., 2012. 258 с.

арт-терапії реалізується за рахунок розвивальної функції, яка «забезпечує розвиток особистісних сфер майбутніх фахівців, сприяє розвитку «висококультурної індивідуальності» та спонукає до ефективної діяльності»¹⁶³. Роль вищої школи за цим поглядом полягає у створенні умов для засвоєння отриманих знань, формування необхідних навичок, передання узагальненого досвіду та для засвоєння норм і цінностей демократичного суспільства. У Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті зазначено, що однією з функцій системи освіти є підготовка людей високої освіченості й культури¹⁶⁴. У наукових працях сучасних науковців особлива увага відводиться дослідженням культурологічної ролі вищої школи. В. Бутенко та Я. Стрельчук зазначають, що «пріоритетним підходом до проектування цілей і функцій освіти стає культурологічний підхід, що орієнтує систему освіти на рівноправний діалог з особистістю, яка здатна і прагне культурного саморозвитку»¹⁶⁵.

В. Радул наголошує на тому, що «освітня діяльність (як і будь-яка інша людська діяльність) за своєю природою переважно комунікаційна, така, що містить обмін сутнісними смислами, духовними цінностями між людьми»¹⁶⁶. Б. Барц, формулюючи основні цілі освіти, зауважив, що вони пов'язані з розвитком: уміння поважати представників інших культур і способи їхнього життя; толерантного ставлення до різних ситуацій, способів життя й буття; відповідного ставлення до поведінки і дій людей, представників інших культур; відчуття неприпустимості приниження етнічних меншостей; безконфліктних норм поведінки, які служать запобіганню сліпої емоційної конфронтації;

---

¹⁶³ Файчук О. Л. До питання професійної підготовки майбутніх соціальних працівників. Витоки педагогічної майстерності, 2012. Випуск 10. С. 299–302.

¹⁶⁴ Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. Освіта України, 2001. № 29. С. 4–6.

¹⁶⁵ Бутенко В. Г. Формування культури морально-ділових відносин у менеджерах зовнішньоекономічної діяльності : монографія. Херсон: Грінь Д. С., 2012. 258 с.

¹⁶⁶ Радул В. В. Особливості професійної соціалізації особистості. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки, 2011. Вип. 1. С. 66–70.

сприйняття певних елементів інших культур для власної системи мислення й мотивації¹⁶⁷.

Згідно із зазначеним поглядом професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії виступає у якості допоміжного засобу для передачі узагальнених цілими поколіннями науково обґрунтованих знань щодо використання мистецтва як діагностичного, корекційного, адаптаційного та «лікувального» засобу. Крім того мистецтво активно впливає на свідомість людини, її почуття, волю. Мистецтво відіграє важливу роль у формуванні культури людини і включає в себе художньо-естетичні, гуманістичні та моральні цінності, визначальним чином впливає на духовно-моральне становлення особистості.

В умовах глобалізованого інформаційного простору відбувається передання досвіду не лише всередині певної нації, але й між націями, культурами та народами, що сприяє швидкому обміну знаннями та забезпечує їх кількісне та якісне оновлення. Відповідно професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії має базуватися не лише на переданні знань власного народу, але й тих надбань, які мають інші держави. Водночас професійна підготовка в цьому напрямку допомагає закріпити у свідомості майбутніх соціальних працівників морально-етичні цінності, які є невід'ємним елементом їх подальшої професійної діяльності. Реалізація культурологічної ролі вищої школи у професійній підготовці майбутніх соціальних працівників виявляється через «всебічний розвиток особистості, формування її системи цінностей, загальної та професійної культури»¹⁶⁸.

Педагогічна роль вищої школи у професійній підготовці майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії реалізується вищою школою у створенні умов для засвоєння індивідом певних знань, умінь і навичок, у формуванні морально-етичних цінностей та розвитку в особистості таких

---

¹⁶⁷ Гофрон А. Різні погляди на Європу і проектування освітніх концепцій. Вища освіта України, 2005. № 1. С. 37–45.

¹⁶⁸ Бутенко В. Г. Формування культури морально-ділових відносин у менеджерів зовнішньоекономічної діяльності : монографія. Херсон: Грінь Д. С., 2012. 258 с.

якостей, які забезпечать її соціалізацію та адаптацію в суспільстві, а також допоможуть успішно виконувати покладені на неї соціальні ролі. Тобто професійна підготовка розглядається як процес і результат засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок, формування на їх основі наукового світогляду, моральних та інших якостей особистості, розвиток її творчих сил і здібностей¹⁶⁹.

Педагогічна роль вищої школи у процесі професійної підготовки майбутніх соціальних працівників спрямована на реалізацію освітньої та виховної функцій. Освітня функція реалізується через сприяння «засвоєнню системи загальнотеоретичних і спеціальних знань, перетворенню їх у власні надбання та втілення у професійній діяльності і поведінці». Виховна функція націлена на «формування світоглядних поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців та надання їхній професійній діяльності ціннісно-сислової завершеності»¹⁷⁰. Як зазначає І. Бацуровська, виховна функція допомагає сформувати у студентів «світогляд, моральні, трудові, естетичні, етичні уявлення, погляди, переконання, способи відповідної поведінки і діяльності в суспільстві, систему ідеалів, відношень, потреб, культуру, тобто сукупність якостей особистості»¹⁷¹.

А. Троцько розглядає професійну підготовку як систему, яка «характеризується взаємозв'язком і взаємодією структурних та функціональних компонентів, сукупність яких визначає особливість, своєрідність, що забезпечує формування особистості студента відповідно до поставленої мети – вийти на якісно новий рівень готовності студентів до професійної діяльності»¹⁷².

---

¹⁶⁹ Фалинська З. З. Удосконалення практичної підготовки майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах / З. З. Фалинська // Вісник Черкаського університету імені Богдана Хмельницького : Серія Педагогічні науки. 2007. Вип. 113. С. 25–29.

¹⁷⁰ Файчук О. Л. До питання професійної підготовки майбутніх соціальних працівників. Витоки педагогічної майстерності, 2012. Випуск 10. С. 299–302.

¹⁷¹ Бацуровська І. В. Педагогічні функції навчання у вищій професійній освіті. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки і психології, 2014. № 2 (11). С. 12–14.

¹⁷² Троцько Г. В. Теоретичні та методичні основи підготовки студентів до виховної діяльності у вищих педагогічних навчальних закладах : автореф. дис. ... докт. пед. н. : 13.00.04. К. : Інститут ПППО, 1997. 54 с.

Р. Вайнола також розглядає професійну підготовку майбутніх фахівців соціальної сфери як «систему організаційно-методичних заходів, які забезпечують формування в особистості професійної спрямованості, знань, умінь, навичок»¹⁷³.

О. Пожидаєва наголошує на тому, що професійна підготовка – це система організаційно-методичних заходів, які забезпечують формування професійної спрямованості, знань, умінь, навичок», а також «процес і результат формування готовності до певної професійної діяльності»¹⁷⁴. О. Павлик також розглядає професійну підготовку фахівців як складну психолого-педагогічну систему зі специфічним змістом, наявністю структурних елементів, формами відношень, особливостями навчального процесу, специфічного для певного фаху знаннями, уміннями та навичками¹⁷⁵. Г. Алексеева розглядає професійну підготовку як систему «організаційних і педагогічних заходів, які забезпечують формування в особистості професійної спрямованості, загальних і професійних знань, умінь, навичок і професійної готовності»¹⁷⁶.

Таким чином, у контексті реалізації вищою школою своєї педагогічної ролі професійну підготовку майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії доцільно розглядати як організований, систематичний процес формування знань, умінь і навичок щодо використання методів арт-терапії з різними категоріями клієнтів та формування відповідального ставлення майбутніх соціальних працівників до арт-терапевтичної діяльності.

---

¹⁷³ Вайнола Р. Х. Педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. К., 2009. 542 с.

¹⁷⁴ Пожидаєва О. В. Теоретичні аспекти професійної підготовки майбутнього соціального педагога у вищому навчальному. Соціальна робота в Україні: теорія і практика : науково-методичний журнал, 2011. № 3/4. С. 72–80.

¹⁷⁵ Павлик О. Ю. Професійно-педагогічна підготовка майбутніх перекладачів до використання офіційно-ділового мовлення : автореф. дис. ... канд.пед. наук: 13.00.04. Хмельницький, 2004. 19 с.

¹⁷⁶ Алексеева Г. М. Сутність і структура готовності майбутніх соціальних педагогів до застосування комп'ютерних технологій у професійній діяльності. Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету : Педагогічні науки, 2012. № 2. С. 9–14.

Завдання вищої школи у професійній підготовці майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії. Ураховуючи особливості арт-терапевтичної діяльності, ми дійшли висновку, що метою професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії є їх розвиток в особистісному, професійному та соціальному плані для виконання ефективної професійної діяльності, а результатом є набуття професійних знань і вмінь у напрямку арт-терапії, а також розвиток професійно необхідних якостей, які нададуть можливість реалізовувати отримані знання у роботі з різними категоріями населення, дотримуючись правил етики соціальної роботи.

Орієнтуючись на визначену мету професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії, нами було виділено завдання, які покликана вирішувати вища школа у процесі професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії. Вони передбачають: стимулювання інтересу до арт-терапевтичної діяльності; інформування майбутніх соціальних працівників щодо особливостей використання методів арт-терапії; формування умінь і навичок використання методів арт-терапії; розвиток особистісних професійно значущих якостей та ціннісних орієнтацій, необхідних для використання методів арт-терапії у професійній діяльності; формування позитивної професійної самоідентичності з арт-терапевтичною діяльністю.

Розвиток мотивації та ціннісно орієнтованої складової в майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії у професійній діяльності. Наявність стійкого інтересу є невід'ємною складовою будь-якої професійної діяльності, адже власне це і є одним із головних мотивів для подальшого саморозвитку та самовдосконалення. Стимулювання інтересу до арт-терапевтичної діяльності полягає у формуванні професійних установок, інтересів, бажання займатись арт-терапевтичною діяльністю. Як зазначає О. Морозова, «неможливо підготувати молоду людину до будь-якої діяльності, якщо у неї немає інтересу до обраної професії»¹⁷⁷. Таку позицію

---

¹⁷⁷ Морозова О. Інтерес як основний показник мотивації педагогічної діяльності майбутніх учителів музики. Наукові збірки Львівської національної музичної академії ім. М. В. Лисенка : зб. наук. праць, 2009. № 21. С. 196–202.

підтримує і В. Манько, який вважає однією з причин низької ефективності сучасної вітчизняної системи освіти відсутність професійно-пізнавального інтересу та низьку вмотивованість навчання. Адже фізичне перебування студентів у ВНЗ протягом певного періоду не є гарантією їх професійного розвитку¹⁷⁸.

Пізнавальний інтерес є формою пізнавальної спрямованості особистості, що виявляється в зосередженні уваги та активізації інтелектуальних і психічних процесів як на самому процесі, так і на об'єкті пізнання, супроводжується позитивними емоціями й визначає смислоутворювальну мотивацію особистості¹⁷⁹.

Інформування майбутніх соціальних працівників щодо особливостей використання методів арт-терапії. Формування професійних компетентностей у галузі арт-терапії має важливе значення, адже соціальний працівник, який володіє знаннями з арт-терапії на високому рівні, може якісно вирішувати професійні завдання. Таку думку підтримують Ю. Кучеренко, Т. Мельничук, Н. Рідей, Ю. Рибалко¹⁸⁰ та О. Пожидаєва¹⁸¹, які відводять важливе місце серед завдань професійної підготовки формуванню у студентів системи засобів і методів професійної діяльності, що включає в себе науковий понятійний апарат і знання нормативного використання професійних технологій і розумових операцій з метою перетворення проблемних ситуацій¹⁸².

---

¹⁷⁸ Манько В. М. Теоретичні та методичні основи ступеневого навчання майбутніх інженерів-механіків сільськогосподарського виробництва : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. К., 2005. 486 с.

¹⁷⁹ Сорокіна Г. Ю. Модель особистісно орієнтованого виховання. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 435–439.

¹⁸⁰ Системно-структурний аналіз культурних взаємин людини і професійного середовища. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 385–394.

¹⁸¹ Пожидаєва О. В. Теоретичні аспекти професійної підготовки майбутнього соціального педагога у вищому навчальному закладі. Соціальна робота в Україні: теорія і практика : науково-методичний журнал, 2011. № 3/4. С. 72–80.

¹⁸² Системно-структурний аналіз культурних взаємин людини і професійного середовища. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 385–394.

Зазначену позицію підтримує Н. Горішна, яка особливу увагу серед завдань професійної підготовки майбутніх соціальних працівників звертає саме на підготовку професійно компетентних спеціалістів¹⁸³.

Розвиток у майбутніх соціальних працівників умінь і навичок використання методів арт-терапії. О. Пожидаєва зазначає, що серед завдань, які стоять перед вищою школою, провідне місце займає «підготовка фахівців, здатних надавати населенню кваліфіковану допомогу у вирішенні життєвих проблем, здатних здійснювати соціальну, психологічну та педагогічну підтримку, а також забезпечувати сприятливі умови соціалізації особистості»¹⁸⁴. Вона також вказує, що серед основних завдань професійної підготовки фахівців соціальної сфери слід виділити підготовку компетентних, конкурентоспроможних фахівців, готових до різних видів професійної діяльності, оскільки методи арт-терапії є універсальними та дають майбутнім соціальним працівникам можливість працювати з різними категоріями населення, надавати їм соціальну, психологічну, педагогічну підтримку, а також забезпечувати сприятливі умови соціалізації особистості, що значно розширює сфери потенційного працевлаштування.

У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року зазначено, що система освіти має забезпечувати формування особистості, яка «орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя в постійно змінюваному, конкурентному, взаємозалежному світі»¹⁸⁵, тобто фахівців, здатних виконувати різні види професійної діяльності.

---

¹⁸³ Горішна Н. Професійна компетентність соціального працівника як складова його фахової підготовки. Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія Педагогіка. Соціальна робота, 2009. Вип. 16–17. С. 114–117.

¹⁸⁴ Пожидаєва О. В. Теоретичні аспекти професійної підготовки майбутнього соціального педагога у вищому навчальному закладі. Соціальна робота в Україні: теорія і практика : науково-методичний журнал, 2011. № 3/4. С. 72–80.

¹⁸⁵ Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року від 25 червня 2013 року. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

Серед науковців, які підтримують важливість вирішення цього завдання вищою школою, можна назвати В. Бикова, який вказує на необхідність «забезпечення всебічної соціалізації та ефективної адаптації тих, хто навчається, у соціально-економічних умовах суспільства, що розвивається»¹⁸⁶. О. Ісаєва стверджує, що в умовах реформування системи вищої освіти має відбуватися перехід завдань вищої школи «від концепції набуття знань, умінь і навичок, необхідних для діяльності в певних типових стандартних умовах, заданих кваліфікаційною характеристикою, до концепції індивідуально орієнтованої освіти, що передбачає досягнення такого рівня професійної компетентності, який дозволяє ефективно діяти в будь-яких умовах»¹⁸⁷. Її думку підтримує В. Андрущенко, наголошуючи на тому, що в сучасних умовах завдання професійної підготовки – «не лише збагачення особистості певною сумою знань чи формування навичок практичної діяльності, а всебічна підготовка людини до життя у глобалізованому інформаційному просторі...»¹⁸⁸.

Для реалізації зазначеного завдання вагоме місце має рівень сформованості умінь і навичок використання методів арт-терапії. У сучасних умовах постає необхідність формування у студентів такого рівня сформованості вмінь і навичок, за якого вони б могли не лише відтворювати їх на репродуктивному рівні, але й, застосовуючи творчий підхід, продукувати власні підходи до вирішення завдань. Взаємодія з різними видами мистецтва під час арт-терапевтичного процесу, креативне їх поєднання та розроблення власних підходів до їх використання сприяють розвитку творчої компоненти особистості та стимулюють її інноваційний потенціал, який у подальшому дозволить ефективно використовувати методи арт-терапії у практичній

---

¹⁸⁶ Биков В. Ю. Навчальне середовище сучасних педагогічних систем. Професійна освіта: педагогіка і психологія, 2004. № 4. С. 59–80.

¹⁸⁷ Ісаєва О. С. Особистісно-орієнтована освіта студентів вищих медичних навчальних закладів. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 333–338.

¹⁸⁸ Андрущенко В. Філософія освіти XXI століття: у пошуках перспективи. Філософія освіти, 2006. № 1 (3). С. 6–12.

¹⁸⁹ Вайнола Р. Х. Педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. К., 2009. 542 с.

діяльності. Важливість розвитку творчої особистості в умовах вищої школи підтримують Р. Вайнола¹⁸⁹ та В. Биков¹⁹⁰. Л. Волик також указує на важливість виховання творчої особистості, «інноваційної людини», особливості якої, на думку дослідниці, має бути орієнтація на інновації¹⁹¹.

Формування в майбутніх соціальних працівників особистісних професійно значущих якостей, необхідних для використання методів арт-терапії у професійній діяльності. Арт-терапевтична діяльність вимагає від майбутніх соціальних працівників дотримання не лише арт-терапевтичного кодексу та кодексу соціальних працівників, але й дотримання загальнолюдських і загальнокультурних цінностей, формування яких відбувається через взаємодію з різними видами мистецтва, власний досвід індивідуальної та групової арт-терапії, а також через досвід арт-терапевтичної роботи з клієнтами.

На потребу реалізації цього завдання вказує Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, в якій зазначено, що «система освіти має забезпечувати формування особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу, європейської цивілізації»¹⁹². В. Сусоров зазначає, що основним завданням вищої школи є «виховання сучасного свідомого громадянина, патріота – гуманіста»¹⁹³, що передбачає формування ціннісної системи особистості на засадах поваги до культури власного народу. Р. Вайнола серед основних завдань професійної підготовки також вказує на необхідність формування професійної культури студента, що визначає соціальну, професійну й особистісно-моральну спрямованість¹⁹⁴.

¹⁹⁰ Биков В. Ю. Навчальне середовище сучасних педагогічних систем. Професійна освіта: педагогіка і психологія, 2004. № 4. С. 59–80.

¹⁹¹ Волик Л. Інноваційне навчання студентів педагогічних вишів: тезаурус, обриси, приклади. Витоки педагогічної майстерності, 2013. № 11. С. 90–95.

¹⁹² Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року від 25 червня 2013 року. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/344/2013> (дата звернення: 13.09.2020).

¹⁹³ Сусоров В. Д. Навчальний і виховний процеси на сучасному етапі в технічному ВНЗ. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 449–453.

¹⁹⁴ Вайнола Р. Х. Педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. К., 2009. 542 с.

Т. Мельничук, Н. Рідей, Ю. Рибалко та Ю. Кучеренко наголошують на тому, що основними завданнями професійної підготовки є формування професійної культури студента, під чим вони розуміють багаторівневий комплекс, який складає «система цінностей, що визначає суспільну та індивідуальну значущість засобів, результатів і наслідків професійної діяльності»¹⁹⁵. Підтримує цю позицію і В. Биков, який відносить до основних завдань вищої школи створення умов для забезпечення «гармонійного ставлення і розвитку особистості як індивіда і свідомого члена суспільства..., формування ціннісної системи, яка базується на загальнолюдських і загальнокультурних цінностях», а також «формування і розвиток цінностей особистісного розвитку, рефлексивно-гуманістичного менталітету майбутнього спеціаліста»¹⁹⁶.

Ураховуючи полікультурність освітнього простору, Л. Радкович акцентує на тому, що формування ціннісних орієнтацій має відбуватися на основі «оволодіння особистістю сукупністю знань, умінь та навичок позитивної міжетнічної комунікації, яка базується на знаннях національних культур, стереотипів національних характерів, толерантності, символів, етносу, особливостей комунікацій, культур народів та етнічних меншин суспільства для життя в сучасному полікультурному середовищі, мотивацій полікультурної взаємодії»¹⁹⁷.

Л. Кравчук наголошує на необхідності формування професійних цінностей майбутніх соціальних працівників. На думку науковця, саме їх наявність «забезпечує сумлінне ставлення до майбутньої професійної діяльності, спонукає людину до творчого пошуку, вдосконалює у свідомості студента умовну модель майбутньої фахової діяльності, яка слугуватиме орієнтиром для професійного саморозвитку»¹⁹⁸. Підтримуючи зазначену

---

¹⁹⁵ Мельничук Т. та ін. Системно-структурний аналіз культурних взаємин людини і професійного середовища. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 385–394.

¹⁹⁶ Биков В. Ю. Навчальне середовище сучасних педагогічних систем. Професійна освіта: педагогіка і психологія, 2004. № 4. С. 59–80.

¹⁹⁷ Радкович Л. А. Сутність полікультурного виховання студентів вищих технічних навчальних закладів. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 416–420.

¹⁹⁸ Кравчук Л. І. Теоретичні засади формування професійно-ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників. Збірник наукових праць

позицію, Г. Сорокіна та Л. Малаканова все ж таки вказують на важливість формування не лише професійних цінностей, але й «зрощування в особистості ціннісного ставлення до навколишньої дійсності та самої себе, активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції»¹⁹⁹.

Особлива увага науковцями відводиться професійно зумовленим особистісним якостям, якими мають володіти майбутні соціальні працівники для ефективного використання у професійній діяльності методів арт-терапії, серед яких І. Треніна виділяє такі: неабиякі розумові здібності і розсудливість; оригінальність, винахідливість і різнобічність; здатність до самонавчання, невтомна допитливість; інтерес до людини як до особистості, а не як до об'єкта впливу, тобто повага до особистості іншої людини; усвідомлення своїх особистісних характеристик, почуття гумору; чутливість до складностей мотивації; терпимість; здатність займати «терапевтичну» позицію, установлювати гнучкі конструктивні взаємовідносини з іншими; наполегливість, методичність у роботі, здатність витримувати напруження; готовність взяти на себе відповідальність; тактовність і готовність до співпраці; цілісність натури, самоконтроль і врівноваженість; уміння розрізняти моральні цінності; висока освіченість; інтерес до психології²⁰⁰.

Д. Голованова виділяє такий перелік професійно зумовлених особистісних якостей: доброзичливе ставлення до людей (любов, співчуття, щирість); організаторські та комунікативні здібності; високий морально-етичний рівень (порядність, чесність); позитивне ставлення до людей незалежно від їх статусу²⁰¹.

Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», 2012. № 5. С. 100–103.

¹⁹⁹ Сорокіна Г. Ю. Модель особистісно орієнтованого виховання. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 435–439.

²⁰⁰ Треніна І. Л. Еволюція учебных стилей в процессе профессионального самоопределения. Журнал практикующего психолога, 2001. Вып. 7. С. 138–152.

²⁰¹ Голованова Д. В. Підготовка соціальних працівників в Україні: теоретичний аспект. Вісник Черкаського університету імені Богдана Хмельницького : Серія Педагогічні науки, 2010. Вип. 179. С. 101–104.

Л. Тюття до важливих професійно зумовлених особистісних якостей відносить такі: прагнення до переваги індивіда над суспільством; повага конфіденційності у взаєминах із клієнтами; готовність відокремити особисті почуття і потреби від професійних відносин; готовність передавати знання і вміння іншим; повага до індивідуальних і групових відмінностей; прагнення до розвитку здатності в клієнта допомагати собі самому; прагнення до соціальної справедливості, до економічного, фізичного та розумового благополуччя всіх членів соціуму; прагнення до високих стандартів особистої та професійної етики²⁰².

Проаналізувавши зазначені підходи, ми дійшли висновку, що професійно зумовлені особистісні якості майбутніх соціальних працівників, які необхідні їм для подальшого використання методів арт-терапії, можна поділити на чотири основні блоки:

- когнітивні якості (оригінальність, винахідливість і різнобічність; здатність до самонавчання, невтомна допитливість; висока освіченість; готовність передавати знання і вміння іншим);
- соціально орієнтовані якості (інтерес до людини як особистості, а не як об'єкта впливу, тобто повага до особистості іншої людини; терпимість; здатність займати «терапевтичну» позицію, установлювати гнучкі конструктивні взаємовідносини з іншими; тактовність і готовність до співпраці;
- особистісні якості (усвідомлення своїх особистісних характеристик, наполегливість, методичність у роботі, здатність витримувати напруження; організаторські та комунікативні здібності; високий морально-етичний рівень (порядність, чесність) готовність узяти на себе відповідальність; урівноваженість);
- професійні якості (дотримання конфіденційності у взаєминах із клієнтами; готовність відокремити особисті почуття і потреби від професійних відносин; прагнення до розвитку здатності в клієнта допомагати собі самому; прагнення до високих стандартів особистої та професійної етики).

---

²⁰² Тюття Л. Т. Соціальна робота (теорія і практика). Модульна програма для студентів спеціальності «Соціальна робота»: метод. посібник. К.: Університет «Україна», 2007. 112 с.

Формування в майбутніх соціальних працівників позитивної професійної самоідентифікації з арт-терапевтичною діяльністю. Досліджуючи особливості професійної самоідентифікації, В. Злишков наголошує, що під нею «розглядається прагнення суб'єкта оволодіти знаннями, навичками та вміннями самодіагностики, своєрідного «примірювання на себе» професійно значущих особливостей характеру, поведінки, спілкування». Самоідентифікація – це одна з потреб, що інтеріоризує обрані соціальні стандарти поведінки в структуру соціальної ідентичності суб'єкта²⁰³. Одночасно самоідентифікація постає і як процесуально-динамічна характеристика формування професійної ідентичності студентів. Можна сказати, що самоідентифікація професійної ідентичності тісно взаємодіє з професійними стереотипами, «кліше», образами, комунікативною позицією педагога та його професійними ролями.

Позитивна самоідентифікації майбутніх соціальних працівників з арт-терапевтичною діяльністю має вагоме значення й полягає у «створенні когнітивних конструкцій (особистісно значущих і суспільно значущих) та їх порівнянні щодо специфіки професії..., а також створенні максимально комфортних умов для інтеграції в професію».

Важливість реалізації цього завдання підтримує В. Поліщук, яка серед завдань професійної підготовки виділяє «формування у майбутнього соціального працівника позитивного й усвідомленого ставлення до себе як до майбутнього професійного фахівця, професійної самоідентичності, усвідомленого сприйняття цінностей соціальної діяльності, готовності до професійної діяльності»²⁰⁴. Акцентує увагу на важливості орієнтації на майбутню професійну діяльність і Г. Майський, який зазначає, що в сучасних умовах важливо підготувати «компетентного фахівця, який не лише вирізняється критичним мисленням,

---

²⁰³ Злишков В. Л. Ідентифікація та самоідентифікація як первинні та вторинні чинники саморозвитку особистості педагога. Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»: Філософія. Психологія. Педагогіка, 2007. № 1. С. 77–82.

²⁰⁴ Поліщук В. А. Професійний розвиток соціальних працівників у контексті неперервної освіти. Вісник Черкаського університету імені Богдана Хмельницького: Серія Педагогічні науки, 2010. Вип. 183, Ч. 2. С. 123–128.

мобільністю, конструктивністю, творчим ставленням до справи, прагненням до постійного набуття знань, але й позитивно мотивованого на успішну професійну діяльність», що, на думку автора, полягає у формуванні в майбутнього фахівця такого ставлення до професії, при якому «професійна праця розглядається не лише як засіб вирішення матеріальних проблем, але і як основна життєва цінність, як засіб соціальної самореалізації»²⁰⁵. Ю. Кучеренко, Т. Мельничук, Н. Рідей, Ю. Рибалко також указують на необхідність формування «любові до обраної справи»²⁰⁶.

С. Омеляненко робить висновок, що професійна самоідентифікація майбутніх фахівців здійснюється у процесі засвоєння знань щодо професійних функцій, типових задач та умінь, якими має володіти фахівець певної спеціальності, створення у процесі навчання умов, що моделюють означену професійну діяльність, створення рефлексивного середовища. Ефективність цієї роботи багато в чому залежить від урізноманітнення видів роботи, застосування інноваційних технологій навчання, які дозволяють індивідуалізувати педагогічний процес, включати всіх студентів в активну діяльність, що спрямована не лише на пізнання педагогічних закономірностей, технологій організації навчально-виховного процесу в закладах освіти, а й на пізнання самого себе, визначення власного місця в обраній професії, на порівняння системи особистісних смислів індивіда стосовно системи професійних цінностей, на відхід від репродуктивного виконання на користь творчого з урахуванням власного рівня домагань, досвіду успіху і невдач у професійній діяльності²⁰⁷.

Професійна підготовка майбутніх фахівців включає різні форми організації навчальної діяльності, кожна з яких забезпечує формування тих компетентностей, які в сукупності дають

---

²⁰⁵ Майський Г. Ю. Формування позитивної мотивації студентів до професійної діяльності в процесі педагогічної практики, Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 381–385.

²⁰⁶ Мельничук Т.Ф. та ін. Системно-структурний аналіз культурних взаємин людини і професійного середовища. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 385–394.

²⁰⁷ Омеляненко С. Ідентифікація та самоідентифікація майбутніх учителів у процесі застосування інноваційних технологій. Проблеми підготовки сучасного вчителя, 2011. № 4 (Ч. 2). С. 98–104.

можливість говорити про готовність майбутніх спеціалістів до виконання професійних обов'язків. Вважаємо, що у процесі професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до використання методів арт-терапії необхідною умовою для отримання досвіду такої діяльності є використання потенціалу не лише навчальних дисциплін, але і практик і позааудиторних форм роботи.

Навчальний процес є обмеженим у часі і вимагає оптимізації підібраних форм роботи. Тому, на нашу думку, актуальним є поєднання семінарів-дискусій із семінарами-практикумами та практичними заняттями, тобто використання змішаних занять, коли одне заняття може вмішувати декілька блоків роботи. Наприклад, перший блок: семінар-дискусія (обговорення теоретичних питань, бліц-опитування тощо), другий блок: семінар-практикум (розв'язання проблемних ситуацій), третій блок: практичне відпрацювання навичок використання того чи іншого методу арт-терапії. Заняття не обов'язково має вмішувати одразу всі три блоки. Але поєднання теоретичного опрацювання матеріалу із практикою сприятиме підвищенню ефективності навчального процесу, його динамічності та активізації роботи студентів під час занять.

Ураховуючи практичний характер методів арт-терапії та необхідність отримання майбутніми соціальними працівниками особистого досвіду використання методів арт-терапії не лише в ролі фахівця, але і в ролі клієнта, вважаємо необхідним використання потенціалу тренінгових форм роботи. Ми погоджуємося з думкою К. Трофімук, що «тренінгові технології сприяють самореалізації особистості та покращують якість професійного спілкування. Застосування різноманітних тренінгів у навчально-виховному процесі зумовлено їх ефективністю, у результаті чого відбувається формування й розвиток умінь та навичок»²⁰⁸.

Окрім можливості отримати практичний досвід, тренінгові форми роботи мають значні переваги для оволодіння методами арт-терапії порівняно з іншими формами організації

---

²⁰⁸ Трофімук К. В. Спрямування змісту професійної підготовки на усвідомлення сутності культури професійного спілкування майбутніх фахівців з готельно-ресторанної справи. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах, 2014. Вип. 34. С. 354–360.

навчального процесу. Серед таких можна виділити: необхідність бути активним протягом усього заняття; атмосфера психологічної безпеки під час тренінгу допомагає зняти психологічне напруження та дає можливість зосередитися на навчальному матеріалі; наявність умов для відпрацювання нових патернів поведінки; рефлексія під час тренінгу сприяє розвитку навичок самопізнання та самовдосконалення; наявність особистого досвіду арт-терапії дає можливість краще зрозуміти та спрогнозувати поведінку клієнта.

Аналіз зазначеного матеріалу засвідчує, вища школа має ряд переваг та володіє значними можливостями щодо формування активної громадянської позиції майбутніх соціальних працівників та в подальшому їхніх клієнтів через виконання соціальної, культурологічної та педагогічної ролі у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців до використання методів арт-терапії. Використання потенціалу вищої школи.

2.2 Політична свідомість студентської молоді як складова процесу формування їх громадянської активності

Олена Файчук, Світлана Сургова

Політична свідомість – важлива складова особистості, необхідна для свідомого і повноцінного функціонування в суспільстві і державі. Кожна людина має розуміти свій вклад в управління державою, своє місце в ній і свої можливості. Це розуміння складається не лише зі знань про устрій держави, про партії які функціонують, про зв'язки між ними, а й вміння критично осмислювати суспільний порядок який склався, вміння вносити в нього корективи, дотримуючись загальнолюдських цінностей.

Політична свідомість громадян не зводиться лише до прийняття рішення в день виборів. Політична свідомість це частина загальної свідомості особистості, яка проявляється в цінностях, судженнях і активній позиції, готовності до дій. Політична свідомість формує стиль життя людини, і всього суспільства загалом. Несвідомість, брак знань, комплекс жертви, торги за

голоси, розрізненість, нетерпимість – мають зникнути з українського суспільства, для того аби народ перестав бути об'єктом маніпуляцій, а став суб'єктом, який сам обирає вектор руху країни.

Сутність та особливості політичної свідомості студентської молоді. Соціально-психологічні феномени, що пов'язані зі ставленням людини до суспільних інститутів, насамперед до відповідних інститутів влади, визначаються таким поняттям, як політична свідомість²⁰⁹. О.В. Краснокутський визначає «політичну свідомість» як соціально-філософську категорію для позначення однієї із основних форм суспільної свідомості, яка складається із певної сукупності ідеальних форм, що охоплюють і відображають політичне буття, суб'єктивних образів державного устрою, системи державної влади, напрямку розвитку держави, які формуються у суспільстві на відповідному етапі його історичного розвитку шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них²¹⁰.

Політична свідомість – це сукупність уявлень і почуттів, поглядів і емоцій, оцінок і установок, які відтворюють ставлення людей до існуючої і бажаної політики, що визначають здатність людини брати участь в управлінні справами суспільства і держави²¹¹. Вона являє собою опосередковані відображення політичного життя суспільства, суттю яких є проблема влади, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок, установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають відносної самостійності²¹².

За К. А. Буш політична свідомість – це сприйняття суб'єктом тієї частини реальності, що пов'язана з політикою, це суб'єктивний образ політичної системи. Знання та уявлення про політику не є продуктом індивідуальної свідомості. Особистість

---

²⁰⁹ Жданенко С. Б. Щодо питання національної ідентичності В Україні. URL: // <http://nauka.nlu.edu.ua> (дата звернення: 07.09.2020).

²¹⁰ Краснокутський О. В. Політична свідомість як утворююча складова процесу формування ідеології державотворення. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії, 2013. Вип. 52. С. 227–240.

²¹¹ Жданенко С. Б. Щодо питання національної ідентичності В Україні. URL: // <http://nauka.nlu.edu.ua> (дата звернення: 07.09.2020).

²¹² Злобіна О. Молодь і політика: парадокси та українські реалії. Соціальні виміри суспільства: 36. наук. пр., 2008. Вип. 11. С. 131–143.

набуває їх в процесі політичної соціалізації із навколишнього середовища²¹³. Політична свідомість вбирає в себе як ідеологічні компоненти (політичні знання, цінності, переконання), так і психологічні (політичні почуття, емоції, переживання, орієнтації та настрої)²¹⁴.

Політична свідомість як основна форма суспільної свідомості зберігає усі фундаментальні риси останньої, які, безумовно, отримують у даній формі свою певну специфіку. Осмислюючи особливі характеристики політичної свідомості, слід у першу чергу зауважити, що вона, по-перше, має ідеальний характер, а, по-друге, похідний від політичного, і, звісно ж, суспільного, буття характер. По-третє, її зміст складає сукупність ідеальних форм, що охоплюють і відображають політичне буття, суб'єктивних образів державного устрою, системи державної влади, напрямку розвитку держави²¹⁵.

До основних компонентів політичної свідомості слід відносити:

1. Політичні орієнтації – симпатії та антипатії, що обумовлюють ту чи іншу стратегію поведінки індивіда чи групи в політиці.
2. Соціально-політичні цінності – загальні поняття і спільні ідеї, які лежать в основі ідеологічного вибору індивіда чи/та групи.
3. Думки – найбільш поверховий і рухливий елемент політичної свідомості, який поповнює політичну свідомість реакцією на поточні події²¹⁶.

До основних сфер політичної свідомості належать такі:

- політична наука – політичні теорії, концепції, гіпотези;
- політична ідеологія – політичні цінності, ідеали, доктрини, гасла, програми;
- політична психологія – політичні відчуття, думки, настрої, воля, спрямованість тощо²¹⁷.

²¹³ Карназей А. Ю. Молодь у політичному житті суспільства як об'єкт і суб'єкт дій. Політологія, 2010. № 12.

²¹⁴ Шестопаєв Е. Б. Политическая психология: Хрестоматия. М. : Аспект Пресс, 2011. 432 с.

²¹⁵ Головатий М. Ф. Політична психологія. Навч. посіб. К.: МАУП, 2001. 400 с.

²¹⁶ Хорошилов О. Ю. Політична психологія. Одеса : Б.в., 2006. 86 с.

²¹⁷ Головатий М. Ф. Політична психологія. Навч. посіб. К.: МАУП, 2001. 400 с.

Розрізняють політичну свідомість масову, групову, індивідуальну, буденну і науково-теоретичну.

Перші три форми свідомості пов'язані з її суб'єктами, а дві останні визначаються глибиною відображення дійсності. Буденна свідомість формується на основі повсякденного життя людей, досвіду їх діяльності. Для неї характерні нестійкість, суперечливість, фрагментарність, відповідна емоційність, несистематизованість. Науково-теоретична політична свідомість відрізняється від буденної тим, що ґрунтується на цілеспрямованому дослідженні, постійному аналізі політичного процесу. А тому вона більш систематизована, цілісна, здатна до прогнозування розвитку та змін²¹⁸.

Виокремлюють також основні типи політичної свідомості: державну та недержавну. Державний тип політичної свідомості ґрунтується на позиції, що найвищими, найважливішими є інтереси держави (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс). Недержавний, або анархістський, тип політичної свідомості, навпаки, виникає там, де політичну владу вважають злом, а державу – експлуатором, ворогом свободи²¹⁹.

Найвдалішу класифікацію типів політичної свідомості здійснив сучасний український вчений Г. Щокін. Зокрема, він вирізняв такі типи:

- соціалізм (концентрація власності, крайній ступінь – економічне безправ'я);
- монархізм (концентрація влади, владний авторитаризм, тиранія);
- націоналізм (родове, вузькогрупове світосприйняття, шовінізм);
- лібералізм (розподіл власності, економічний монополізм);
- анархізм (розподіл влади, владна децентралізація, повне безвладдя);
- інтернаціоналізм (загальногромадянське світосприйняття, імперський космополітизм)²²⁰.

Як важлива характеристика політичного життя суспільства, політична свідомість має певні особливості, умови виникнення

---

²¹⁸ Соловьев А. И. Политическое сознание и политическая культура. М., 1991. 559 с.

²¹⁹ Головатий М. Ф. Політична психологія. Навч. посіб. К.: МАУП, 2001. 400 с.

²²⁰ Там само.

та шляхи формування. Передумовою формування такої свідомості є те, що людина починає усвідомлювати свою групову належність, групову ідентичність і водночас те, що вона неспроможна реалізувати власні групові інтереси без вступу в певні відносини з політичною владою. Політична свідомість притаманна конкретній людині вже тоді, коли вона усвідомлює свої громадянські статус, позицію, а водночас – і реальну потребу, ба й необхідність впливати на владу.

Політична свідомість окремого індивіда, соціальної групи і суспільства не тотожні між собою. Політична свідомість групи і суспільства не є загальною сумою політичних знань та уявлень індивідів, які їх складають. Кожна соціальна група, як і кожне суспільство, будучи самостійними суб'єктами політики, виробляють свої політичні знання та уявлення.

Формування політичної свідомості залежить не тільки від тієї об'єктивної ситуації, у якій розвивається цей процес. Велике значення мають і фактори суб'єктивного характеру, зокрема:

- 1) зовнішні, до яких належать інститути політичної системи, національні та соціальні групи, різні неформальні об'єднання, під впливом яких відбувається соціалізація особистості;
- 2) внутрішні, що характеризують механізми світосприймання, аналізу та прийняття рішень тощо. Останні охоплюють потреби, інтереси, духовні цінності, індивідуальні психологічні якості людини²²¹.

Політична свідомість студентської молоді має свої особливості. Перш за все, категорія «студентська молодь» трактується неоднаково різними вченими. У роботах О. В. Ларміна студентська молодь розглядається як «специфічна, соціально-професійна група людей молодого покоління, що об'єднана виконанням спеціальних учбових і соціально-підготовчих функцій, характеризується спільністю побуту, ціннісних орієнтацій і способу життя»²²².

---

²²¹ Воловик В. И. Философия политического сознания. Запорожье: Просвіта, 2006. 169 с.

²²² Скориніна-Погребна О. В. Студентська молодь як потенційна економічна еліта суспільства. URL: www.ukr-socium.org.ua (дата звернення: 07.09.2020).

Ця спільнота, з одного боку, характеризується притаманними їй психофізіологічними особливостями, діяльністю, що переважно пов'язана з підготовкою та включенням у суспільне життя з усіма його складностями та протиріччями²²³. З іншого – має власну субкультуру, внутрішню диференціацію, яка відповідає соціальному поділу суспільства. Її характерною особливістю є те, що вона має подвійну природу, тобто виступає водночас як явище біологічне і соціальне, що й зумовлює зв'язок її психофізичного та соціального розвитку²²⁴.

Таким чином, молоде покоління завжди суттєво відрізняється від старшого. Його соціальний портрет, прагнення, орієнтації носять мозаїчний, навіть суперечливий характер. Соціально-політичні орієнтації сучасної студентської молоді відображають нову політико-економічну реальність з її протиріччями і складностями буття. Зокрема:

- у своїй більшості молода студентська генерація України порівняно з особами середнього та старшого віку підтримує незалежність держави, ринкові перетворення;
- нині чотири з п'яти молодих людей висловлюються за прискорення економічних реформ, підтримують інститути приватної власності, підприємництва;
- вона більше, ніж попереднє покоління, розраховує на власні сили та підтримку батьків, друзів, що свідчить про послаблення патерналістських очікувань;
- певні зміни відбулися у трудових ціннісних орієнтаціях молодого покоління: постійно зростає значення високої оплати праці, підвищуються вимоги щодо характеру та умов діяльності²²⁵.

Формування політичної свідомості можливе через політичну культуру студентської молоді, яка пов'язана з цілою

---

²²³ Горбатенко В. Перспективи оновлення політико-владної еліти в Україні. *Studia politologica Ucraino-Polona*, 2012. Вип. 2. С. 29–34.

²²⁴ Проблеми політичної психологи та її роль у становленні громадянина української держави : матер. другої Всеукр. наук. конф. м. Київ, 3–14 лис-топ. 1997 р. К., 1997.

²²⁵ Литвин О. В. Особливості студентської молоді як суб'єкта політичних відносин. URL: <http://www.stationline.org.ua> <http://www.stationline.org.ua/> (дата звернення: 07.09.2020).

низкою чинників: індивідуально-психологічними (інтелектуальні особливості, особистісні риси, ціннісні орієнтації), соціально-психологічними (вплив батьків, друзів, закладів освіти, ЗМІ), соціально-економічними (економічне становище як країни в цілому, так і конкретної особистості зокрема). Ряд дослідників наголошує на зв'язку між рівнем політичної активності та рівнем соціального інтелекту. Інші ж акцентують увагу на такому факторі, як політичні орієнтації батьків.

Політична свідомість формує стиль життя людини, тому такі важливі соціальні інститути як держава і система освіти не можуть позбавити своєї уваги важливий фактор формування особистості. З досягнення повноліття молодь отримує можливість брати участь у виборчому процесі. Але політична свідомість не обмежується лише участю в дні виборів. Це постійний процес, який покликаний робити життєві вибори орієнтуючись в ситуації яка склалась в країні так і поза нею.

Тому, ігноруючи або не вділяючи достатньо уваги формуванню політичної свідомості студентської молоді – суспільство ризикує отримати «короткозоре» покоління не здатне адаптуватись в суспільстві і в швидкозмінному політичному і економічному світі. При цьому, формування політичної свідомості покликане не тільки приготувати молодь до життя в суспільстві, а й перетворити їх на «агентів змін», які б здатні були складати нову політичну реальність.

Роль громадянської активності студентської молоді у розвитку громадянського суспільства в Україні. Громадянська активність завжди була предметом значної уваги наукової думки, оскільки є рушієм розвитку людської культури, результатом всього історичного досвіду, який включає в себе, минуле і сьогодення, але орієнтований на майбутнє і належне, оскільки лише таким чином ми можемо культивувати загальнолюдські цінності і тим забезпечити неперервність людського існування. У зв'язку з інтеграційними тенденціями та інформаційною відкритістю суспільного життя епохи глобалізації сьогодні активно формуються нові підходи до вивчення громадянської активності молоді на засадах інтеграції принципів вітчизняної та західної соціологічних шкіл.

Зазначимо, що громадянство – це інтегральна якісна визначеність людини, що означає наділення і забезпечення її

відповідними правами та умовами існування як підданого конкретної держави, а ознаками громадянина є легальний його статус як повноправного члена суспільства і володіння ним сукупністю громадянських прав і свобод, належність яких власне і робить особу громадянином. Саме громадянськість характеризує людину як свідомого громадянина, який відзначається готовністю і здатністю до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків: «Громадянськість детермінує наявність і певної громадянської позиції людини, яка забезпечує її активну участь у всіх соціально-економічних, політичних і соціальних перетвореннях у державі, а значить, створює умови для формування більш динамічних, демократичних суспільних відносин...»²²⁶.

Розуміння громадянської активності базується на ролі особистісних потреб у формуванні, розвитку та становленні особистості, і є досить плідним, оскільки розглядає особистість не як пасивного виконавця групових норм, а як її інтерпретатора, який бере активну участь у суспільно-політичних змінах. У результаті означеної взаємодії детермінуюча роль групи поєднується з визнанням свободи індивідуального вибору людини, що і є необхідною передумовою демократичного суспільства. В цілому різноманітність підходів до визначення сутності процесу формування громадянської активності дозволяє зробити висновки про її складність та неоднозначність розуміння.

Відзначимо, що більшість авторів намагається визначити громадянську активність через громадянськість та спираються на сутність цього поняття як інтегративної якості особистості, включаючи в його характеристику різний, з їх точки зору, набір громадянських якостей. Усе це ускладнює визначення методологічних орієнтирів формування цілей і змісту категорії «громадянська активність». Водночас привертає увагу і думка авторів, які однією із характерних рис студентства вказують його «пограничність» у зв'язку з тим, що саме в цей період у молодих людей формуються власні погляди на суспільні явища, відбувається включення в діяльність багатьох сфер суспільства, лишаючись при цьому стратою з особливими умовами життя, праці і

---

²²⁶ Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. К. : Наук. думка, 2005. 325 с.

побуту, соціальною поведінкою і психологією, системою ціннісних орієнтацій²²⁷.

Сучасні дослідники визначають такі компоненти громадянської активності особистості:

- а) когнітивний: основи соціально-психологічних, економічних, політичних, правових знань, знання культурних та історичних досягнень народу України та світової цивілізації;
- б) мотиваційно-ціннісний: ціннісні орієнтації (самовизначення особистості, повага до прав і свобод людини, повага людської гідності, повага до інститутів громадянського суспільства, повага до норм і правил сучасної демократії, патріотизм, толерантність), внутрішні смисли, ідеали, позиції; вміння брати відповідальність на себе, робити усвідомлений вибір, приймати рішення;
- в) емоційно-оцінний: наявність критичного мислення, вміння: досліджувати й обговорювати сутність подій, що відбуваються у суспільстві, користуватися різними джерелами інформації, розуміти необхідність існування в суспільстві різних норм і законів, розуміти і оцінювати наявність різноманітних етнічних, регіональних, релігійних та інших груп у нашій країні, знати сутність відмінностей між ними, оцінювати досвід і діяльність інших людей, вміти пояснювати погляди і позицію іншої людини, формулювати власні норми і цінності; висловлювати, обґрунтовувати, відстоювати в усній та письмовій формі власну думку про проблему, подію, явище;
- г) поведінковий: способи здійснення соціально-перетворюючої діяльності; створення власних соціальних проєктів, проведення благодійних акцій, пошукової роботи, моделювання ситуацій, що дозволяють реалізовувати цивільні права і свободи, форми політичної участі.

Громадянська активність пов'язана з інтересами і мотивацією людини вирішувати не лише власні, а й суспільні та політичні проблеми, прагненням брати відповідальність за життя у своєму будинку, місті, країні, що проєктується на темпи та розвиток як громадянського суспільства, так і країни загалом. Відповідно, громадянська активність спрямована на захист

---

²²⁷ Рубин Б. Студент глазами социолога. М. : АСТ Ермак, 1980. 378 с.

громадянських свобод і прав, є близькою до політичної активності.

В. Радул зазначив, що громадянська активність передбачає наявність інтересу до громадської роботи, організаторські здібності, відповідальність, ініціативність, вимогливість до себе та готовність допомогти. За С. Чолій участь в діяльності громадських організацій – форма громадської діяльності.

Громадянську активність розділяють на громадянську діяльність та громадську участь. Громадянська активність соціально-психічна характеристика людини, яка виражає її ставлення до держави, інших громадян та себе, що базується на інтересах, потребах та цінностях людини і виявляється у виконання громадянських обов'язків. Громадянська активність це коли окрім прагматичних, є і суспільні інтереси. Важливою ознакою громадянського суспільства – самоорганізація населення та функціонування добровільних громадських об'єднань. С. Чолій відносить громадянську активність, до однієї з форм прояву соціальності активності особистості.

Х. Анхаір та Х. Волхерт розділяють громадянську активність на:

- активність, що реалізується на індивідуальному рівні;
- активність, що реалізується на громадському чи організаційному рівні;
- активність, що реалізується на суспільному рівні.

Громадянська активність – це різновид людською активності, що являє собою активність особистості, як представника певної громади, направлену на досягнення потреб цієї громади та ґрунтується на власному бажанні особистості, заснованому на усвідомленні важливості громадянської активності для особистісного та професійного розвитку.

Аналізуючи рівень громадянської активності студентської молоді на сьогодні, ми можемо констатувати, що переважна більшість молодих людей не залучена до громадянської активності, не бачить у ній потреби і не бере участі в жодних її проявах.

Низька громадська активність громадян має згубні наслідки для кожної держави. Адже без неї неможливо реалізувати самоврядування в як у громадах, так і на рівні районів, міст, на

всіх рівнях, що відкриває широкі можливості для зловживань посадовців, сприяє поширенню таких негативних явищ, як бюрократизм, корупція, що унеможливорює повноцінну діяльність суспільних інституцій, поглиблює тотальну соціально-економічну кризу і взагалі робить неможливим розвиток суспільства у конструктивному руслі.

Рекомендації щодо формування політичної свідомості студентської молоді в умовах професійної освіти. Для дослідження когнітивного компонента політичної свідомості, а також з метою вивчення та діагностики уявлень студентів про сучасний політико-економічний стан у державі науковцями розроблений опитувальник «Молодь у суспільно-політичному житті України»²²⁸. Цей опитувальник включає 27 закритих та напівзакритих запитань, які дають можливість дослідити такі соціально-психологічні чинники становлення політичної свідомості студентської молоді:

- а) наявність та інтенсивність політичного інтересу;
- б) роль студентської молоді у процесах державотворення; роль власної активності студентів у політичних подіях;
- в) емоційне забарвлення політичної ситуації в країні;
- г) роль вищих навчальних закладів у формуванні політичної свідомості молоді;
- г) ставлення до державної символіки та перспективи розвитку молодіжної політики.

Нами було проведено опитування серед студентів спеціальності «Соціальна робота» ЧНУ ім. П. Могили. Всього в опитуванні взяли участь 40 студентів. Висновки за результатами первинного зрізу щодо виявлення місця молоді в суспільно-політичному житті України можна зробити наступні:

- Більшість респондентів (75%) намагається бути поінформованими з приводу політичної ситуації в Україні, і лише частина з них (25%) цікавиться в разі прямого відношення політичної ситуації до інтересів респондентів.
- Переважно респондентів хвилюють зниження якості життя населення та зростання цін (83%), падіння морального рівня населення (41,7%).

---

²²⁸ Пірен М. І. Корнівська М. М. Молодь і політика в Україні: соціо-психологічний аналіз: навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. 288 с.

- При цьому, впливати громадянин України, на думку респондентів (58%) може шляхом участі у виборах до органів місцевого самоврядування та державної влади та шляхом об'єднань (33,3%).
- Розчарування (58,3%), тривога (33,3%) і песимізм (33,3%) – переважаючі емоційні стани щодо політичної ситуації в опитаній молоді. При цьому, молодь позбавлена впевненості, спокою і оптимізму.
- 66,6% опитаних вважають що політична ситуація в країні досягла критичного стану. При цьому, 41,6% опитуваних надіються на поступові зміни в кращий бік в кризовій ситуації України, а 33,3% респондентів вважають що ситуація погіршуватиметься.
- Половина опитаних студентів не бачать доступних і достовірних джерел інформації висвітлення політичної ситуації. Інтернет і телебачення являються основними джерелами інформованості респондентів. Жоден з опитуваних не вважає що держава повинна ЗМІ і приватне життя громадян, більшість з них (41,6%) налаштовані на толерантне сприйняття різних поглядів і переконань, а 25% вважають що приватне життя – недоторканне для держави.
- 58,3% респондентів не вважають, що навчання у ВНЗ впливає на їх інтерес до політичного життя суспільства.
- Студенти показали свою патріотичну направленість – «дуже пишаються» своїм громадянством і «скоріше пишаються» 50% і 33,3% респондентів відповідно.
- Пасивність та патерналізм (58,3%), доброта і відвертість (33,3%) на думку респондентів – основні якості українського народу.
- Своім обов'язком сприяти розвитку України та підвищенню рівня життя в Україні бачать лише 33,3% опитаних.
- У виборі керівника держави респонденти керуються політичною обізнаністю та освіченістю, про це заявили 66,6% опитаних та за ідеологічними переконаннями – 41,6%.
- Жодного з респондентів глибоко не хвилюють події в Україні, вони їх обговорюють при нагоді, інколи слідкують за новинами – 83,3%, регулярно цікавляться такою інформацією лише 16,6%.
- 41,6% цікавиться соціально-економічними і політичними змінами у країні лише у виключних випадках, і 33,3%

респондентів слідкують постійно, проводячи аналіз і порівняння з ситуаціями в інших країнах.

- Рівень толерантності, культури і обізнаності не влаштовує 58,3% опитаних студентів. 41,6% – вважають стан задовільним. Високим рівень свободи слова вважають 41,6% респондентів і лише 33,3% опитаних не відчують маніпуляцій своєю свідомістю через ЗМІ.
- 50% респондентів надіються, що сильний лідер наведе лад в країні, 41,6% важко відповісти і лише 8,3% вважають що за допомогою громадських об'єднань можна навести порядок в Україні.
- Лише 33,3% респондентів вважають що державна молодіжна політика сприяє інтересам молоді.
- За рівнем довіри до різних інститутів, цілковитої довіри заслуговує церква у 33,3% респондентів, часткової довіри ЗМІ (66,6%) і Правоохоронні органи (58,3%), не заслуговують довіри партії (66,6%), Верховна Рада (58,3%), місцеві ради (50%).
- Умови процвітання опитані студенти вбачають у моральному оздоровленні суспільства на основі добра і справедливості – (50%); збільшенні розміру зарплати, стипендії – (33,3%); реальні гарантії прав і свобод громадян – (33,3%); відповідальність влади, її відкритість і прозорість – (33,3%); ліквідації депутатської недоторканості – (33,3%).
- При цьому опитана молодь досить пасивна у прийнятті участі громадських об'єднаннях – 41,6% взагалі не являються учасниками будь-яких організацій, 33,3% – учасники профспілок, клуб за інтересами та екологічний рух по 16,6%, спортивні секції – 8,3 і політичні партії – 8,3%.
- Жоден з респондентів не відноситься байдуже чи негативно до державного Прапора і Гімну.
- Лише 8,3% респондентів негативно відносяться до російської мови в Україні. Більшість – відносяться з повагою або нейтрально, при цьому не відкидаючи значення вивчення української мови як державної усіма членами суспільства.
- Своє відношення до реформ в українському суспільстві респонденти оцінили так: переважно схвалюють освітянські (58,3%) і культурницькі (33,3%) і не схвалюють політичні та економічні (по 25%).

Результати проведеного діагностичного дослідження щодо виявлення стану сформованості політичної свідомості у студентів засвідчили необхідність додаткового впливу з метою формування досліджуваної якості. Для формування політичної свідомості студентської молоді нами використано цикл психологічних тренінгів «Я і політика» за розробками М. І. Пірен, М. М. Корнівської²²⁹. Цикл складається із 5 занять по 90 хв кожне:

1. Організаційне заняття та психодіагностичне обстеження, «Моє життєве кредо»
2. Формування особистісної зрілості; «Усі на вибори!»
3. Політика та маніпуляція
4. Вчимося розуміти та поважати інших
5. «Я і політика, політика і Я»; засідання Парламенту; Психодіагностичне обстеження (II етап); підведення підсумків.

З метою обґрунтування обраних тем, розглянемо кожне заняття та завдання, на вирішення яких спрямована кожна сесія.

Перше тренінгове заняття спрямоване на знайомство учасників з тренером та розгляд поняття «політична свідомість». Основною ціллю даної сесії є ознайомлення учасників з метою дослідження та циклу тренінгів. Після вправи на знайомство та розминки вводяться основні правила групи, які мають бути дотримані протягом усього терміну програми. Серед таких правил нами встановлено:

1. Дотримуватися конфіденційності, не виносити особисту інформацію за межі групи.
2. Кожен відповідає за своє власне навчання та розвиток.
3. Говорити «Я», а не «ми» або «всі».
4. Слухати інших та поважати думку один одного.
5. Кожен має право говорити «ні».

Наступним кроком було озвучення очікувань кожного учасника тренінгу. В основній частині пропонувалася міні-лекція, яка містить теоретичний матеріал стосовно значення політичної свідомості в житті індивіда та суспільства. За допомогою «мозкового штурму» досліджувана група сформувала перелік

---

²²⁹ Там само.

основник елементів необхідних для ефективної комунікації, так як саме вона є основою до порозуміння між людьми. На даному етапі проводилася діагностика цінностей (за допомогою методики Ш. Шварца) та загальний стан політичної свідомості молоді (за допомогою опитувальника М. І. Пірен, М. М. Корнівська).

Вправа «Моє життєве кредо» дозволила учасникам продемонструвати один одному своє гасло, яке на даному етапі життя являється провідним для них і формує напрям їх руху. Ця вправа необхідна для розкриття, встановлення кращої комунікації та глибшого самоусвідомлення своїх мотивів до дій.

Вправа «Вислухай-Поверни» налаштувала студентів на активне слухання і ефективну взаємодію, також покращила емоційний стан групи.

На другому занятті була проведена вправа «Поле розуміння». Це вправа на встановлення дефініцій, яка дозволяє активізувати пам'ять, мислення та вміння формулювати думки. Членам групи пропонують висловитись щодо розуміння понять «консерватизм», «радикалізм», «авторитаризм», «лібералізм». На наступному етапі студенти намагалися співвіднести ці поняття з ідеологією відомих політичних партій та держав.

Мозковий штурм «Що заважає політикам поводитись відповідально» і дискусія на задану тему дозволив вислухати думки студентів, закумулювати їх і впорядкувати, для взаємообміну поглядами, інформацією та враженнями.

Творче завдання «Усі на вибори» – створення підгрупами промови кандидата в Президенти країни. Презентація передвиборчої програми, спрямоване на пошук рішень, активізацію знань, перегляд існуючих поглядів, а також на тренування навичок публічних виступів.

Третє заняття розпочалося творчим завданням – підготовка доповіді політичного діяча, в якій простежуються техніки та стратегії переконання. Ця вправа необхідна аби студенти спробували техніки навіювання, відчули себе в ролі політика, та краще відчули вплив як відкритого переконання так і завуальованих технік. Виступ з доповіддю тренує навички публічних промов, переконання, а дискусія з публікою – навичкам захисту власної думки та цивілізованого спору.

Четверте заняття було спрямоване на формування толерантного і терпимого ставлення до людей з іншими віруваннями, поглядами, особливостями. Вправа «Ярлики» дає змогу на собі відчути учасникам тренінгу ефект стигматизації.

Рольова гра «Цивілізація» спрямована на розвиток фантазії, прояв навичок публічного виступу, дискусії, а також на уміння критично сприймати інформацію, знаходити «дотику» і компроміси в спілкуванні з людиною/ групою осіб що мають супротивну позицію.

П'яте, заключне заняття включало в себе вправу «Я вмію казати Ні!» для того аби розвинути здатність учасників тренінгу свідомо відмовлятися і не давати змоги опоненту зманіпулювати подавляючи волю співрозмовника. Проективна методика «Я і політика, політика і я» дозволяє усвідомити учасникам тренінгу їх розуміння політики і їх власного місця, яке вони займають відносно політичного життя.

Остання вправа «Засідання парламенту» це моделююча гра, покликана створити умови Верховної Ради, аби учасники краще зрозуміли процес законотворчості та прийняття законів, а також відчули атмосферу самого процесу.

Успіхом можна вважати те, що жоден учасник тренінгів не відмовився приймати участь. Атмосфера була дружня і настрій групи піднесений. Під час проведення тренінгів була відзначена активність та зацікавленість студентів. Учасники взаємодіяли між собою і з тренером, виконували завдання, приймали участь у дискусіях. Основними методами формування свідомості є самореалізація у творчості та навчання навичкам дискусії, публічних виступів, усвідомлення своєї участі у системі, розвиток толерантного ставлення та покращення комунікаційних навичок. Нами пропонуються теоретичні блоки та практичні поради для покращення стану політичної свідомості студентської молоді.

Для отримання даних щодо рівня сформованості політичної свідомості студентів після завершення тренінгових занять нами проведено анкетування студентів; зібрано необхідні дані, що характеризують стан сформованості досліджуваної якості. Результативні показники анкетного опитування при повторному зрізі анкетного опитування «Молодь в суспільно-політичному житті України» представлені змінами у наступних пунктах.

Зацікавленість політичною ситуацією та активна участь у політичному житті зросли на 1 пункт кожна позиція; серед політичних проблем які хвилюють респондентів на 2 п. зросло загострення міжнаціональний відносин та 1 п. до зростання корупції, при цьому «пандемічна ситуація» та «воєнні дії» втратили по 1 п., що можна трактувати як зміщення векторів пошуку причин незадовільного стану політичного життя з об'єктивних чинників (геополітична та соціо-культурна ситуація); щодо можливості впливу громадянами на політичне життя позиції респондентів змістились в позитивний полюс – на 3 п. виріс показник «залучившись підтримкою інших» і на 2 п. зменшився показник «участь у виборах до місцевого самоврядування» що характеризує вплив тренінгової роботи, яка показала на синергічну здатність вирішення проблем в об'єднаннях; серед емоційних станів респондентів зросли активність (на 1 п.) та надія (на 2 п.) відповідно.

За тезис «намагаюсь не думати про завтрашній день, жити теперішнім» – при повторному опитуванні проголосували лише 8,3% респондентів (знизився показник на 2 п.), а сподівання на краще виросли до 58,3% (на 2 п.).

На 3 п. збільшилась довіра до інформації, яку респонденти отримують на лекціях, семінарах, практичних заняття у ВНЗ; довіра до Інтернету як до засобу масової інформації щодо політичної ситуації теж зросла на 3 п.; 3п. додалися до тези на скільки впливає вузівське навчання на інтерес до політики – «впливає, але не значно» і на 1 п. зріс показник «значно впливає»; на 2 п. отримало більше голосів питання щодо гордості за своє українське громадянство, респондентом було обрано «скоріше пишаюсь»; показник «пасивність, надія, на те що хтось інший вирішить його проблему» втратив 2 п.; прагнення суспільного порядку зросло на 5 п.; почуття відповідальності за долю країни зросло на 3 п. у респондентів; показник ідеологічних переконань втратив 1 п. для прийняття рішень щодо вибору кандидата, а рівень обізнаності виріс на 2 п..

Регулярно цікавиться інформацією про політичні та економічні зміни на 2 п. більше; не влаштовує стан культури населення на 1 п менше і тому, кількість незадоволених складає 50%. Порядку в Україні можна досягти за допомогою об'єднанням

громадян і вирішення проблем демократичним шляхом – так вважає на 4 респондента більше чим в первинному зрізі, показник надії на сильного лідера зменшився на 1 п., що говорить про ріст активності серед студентів і віри в власну згуртованість; тезис «потрібно з терпінням ставитися до різних поглядів і переконань, навіть критичних» отримав на 2 п. більше голосів, що вказує на ріст значення толерантності для респондентів; суспільству і людям потрібна незалежна інформація – обрали всі 100% опитаних (ріст на 1 п.). Державна молодіжна політика відповідає інтересам молоді +1 п.

Щодо довіри до соціальних інститутів, то у повторному дослідженні ЗМІ отримали на 2 п. більше у графі «частково довіряю» і складає даний показник 83,3% від загальної кількості виборів респондентів; правоохоронні органи не змінили своїх показників; показники по довірі до партій зменшились на 1 п.; довіра до місцевої влади – зросла на 2 п. у графі «частково довіряю», а Верховна Рада отримала 1 п. додатково у даній графі, стан довіри до Президента збільшився теж на 1 п. Дані показники характеризуються тим, що респонденти під час тренінгових занять мали змогу дізнатися більше про діяльність Верховної Ради та Президента, відчутти специфіку діяльності та складність процесу.

За необхідність забезпечення реальних гарантії прав і свобод громадян проголосували 50% респондентів (на 2 п. більше); збільшення відповідальності влади, її відкритості і прозорості – 41,6% (на 1 п. більше); за ліквідацію депутатської недоторканості – 41,6% (на 1 п. більше).

Рівень свободи слова для 68,3% респондентів сягає високого (на 2 п. зріс). На 4 п. більше отримав показник «відчуваю останнім часом» щодо маніпуляційного впливу ЗМІ на свідомість респондентів – це пов'язане на нашу думку, з ростом уваги що стали приділяти респонденти у житті до політичної сфери та пов'язано зі знаннями про техніки маніпуляції, які вони отримали на тренінгах.

На 2 п. зросло переконання респондентів щодо необхідності вивчення української мови як державної усім громадянам країни; шанобливе ставлення до Гімну та Прапора у 91,6% респондентів (на 1 п. зріс).

Схвалення реформ являє собою такий стан: на 2 п. більше отримали у схваленні політичні, економічні та освітянські на 1 п. кожен збільшили свої показники, а втратили у схваленні на 1 п. соціальні реформи.

За шлях України в Європейському союзі проголосували 50% респондентів (на 2 п. більше), при цьому відношення до російської мови і культури не погіршилось.

З метою подальшого формування політичної свідомості студентської молоді нами пропонуються наступні рекомендації:

- Проведення інформативних лекцій, семінарів, брифінгів та інших форм розвитку пізнання політичної сфери, для формування когнітивного елементу політичної свідомості студентської молоді;
- Залучення молоді до стажувань, навчань, прийняття участі у різноманітних політичних іграх, моделюванні виборчого та законодавчого процесу, шкіл активних громадян та інших форм, де формують практичні навички та підвищують інтерес молоді до політичного життя;
- Залучення до процесу формування політичної свідомості студентської молоді викладачів, громадських діячів, батьків, випускників та успішних політичних фігур міста в формі майстер-класів, відкритих лекцій, круглих столів, обговорень та розробки соціальних проектів;
- Формування у студентів інтересу, активної позиції та впевненості в власних силах та необхідності втручання в політичне життя громади і країни;
- Стимулювання у студентському товаристві зародків самоорганізації, мотивування у прийнятті участі в студентському самоуправлінні, молодіжних відділеннях партійних організацій;
- Щорічне проведення тренінгів на формування політичної свідомості з когнітивним, емоційним та поведінковими аспектами для студентів всіх спеціальностей для III та IV курсів.

Висновки. Отже, у ході нашого дослідження, ми з'ясували, що сутність та особливості політичної свідомості студентської молоді характеризується високим рівнем освіченості, широким кругозором, активністю і бажанням змін. Необхідно навчити

молодь знаходити призначення своїм ідеям і талантам, зайняти гідне місце в суспільстві, стати носіями змін. Тільки політично свідома молодь може повноцінно функціонувати в соціумі, приймати зважені політичні рішення, захищати свої права і переконання. Україні необхідна політично свідома молодь, яка зможе привнести в державний устрій нові тенденції, осучаснити країну, підняти її на вищий рівень розвитку. Тільки освічена і свідома молодь здатна втілити зміни і реформи на які розраховує суспільство, молодь має достатню сміливість впроваджувати нові технології і робити сміливі кроки. Тому, завданням освітніх структур є підготовка молоді, передача вже накопиченого досвіду та пошук нових методів і прийомів вирішення задач в суспільному житті країни. Формувальний експеримент показав, що цикл тренінгів може бути ефективним механізмом впливу на політичну свідомість молоді, на її когнітивний та поведінковий аспекти. Тренінгова робота в поєднанні з лекційними видами занять покликана сформувати інтерес до політичного життя суспільства, навчити взаємодії з владними і суспільними інститутами, та допоможуть зорієнтуватись у політичній системі, аби студентська молодь свідомо ставала суб'єктами політичної дійсності, а не лише її об'єктами.

2.3 Залучення учнівської молоді до розвитку громадянського суспільства у рамках проведення педагогічних експериментів усеукраїнського рівня

Світлана Бойко

У цій роботі автором здійснено комплексне дослідження результатів реалізації педагогічних експериментів усеукраїнського рівня та інноваційних освітніх проєктів, які спрямовані на посилену педагогічну діяльність з формування громадянської компетентності і громадянської свідомості особистості в умовах роботи закладів загальної середньої освіти за останні п'ять років (з 2015 по 2020 роки). Висвітлено шляхи, методи і форми реалізації Концепції розвитку громадянської освіти в авторських школах України.

Узагальнено і систематизовано впливові механізми формування громадянської поведінки дітей і молоді, які застосовуються творчими педагогічними колективами експериментальних закладів освіти в урочній, позакласній і позашкільній роботі. Найефективнішими серед них визначено такі: заохочення молоді до науково-пошукової, краєзнавчої та туристичної діяльності; активізація роботи учнівського самоврядування; залучення дітей і молоді до скарбниць музейної педагогіки, волонтерського руху; мотивація до активної діяльності в гуртках, клубах, конкурсах, фестивалях; проведення дебатів і турнірів на знання нормативно-законодавчої бази, Конституції України; створення умов в закладі освіти для формування партнерського соціуму; активна робота з батьками учнів щодо громадянської освіти і виховання; впровадження ідей козацької педагогіки; використання українознавчих засад в освітньому процесі задля розширення знань про закономірності формування світоглядних позицій українців; проведення різноманітних ігор національно-патріотичного й військово-спортивного спрямування.

Звернено увагу на різні форми і методи залучення підростаючого покоління до активної громадянської поведінки через збереження і шанобливе ставлення до національної пам'яті, українських традицій і звичаїв; виховання любові до української мови, літератури, історії; бережливе ставлення до свого здоров'я, охорони природи і культурних пам'яток.

Детально розкрито понятійний апарат і нормативно-правову основу проведення експериментів та інноваційних освітніх проєктів, які стосуються громадянської освіти і виховання. Акцентовано увагу на комплексному підході до вирішення завдань громадянської освіти в умовах модернізації вітчизняної системи освіти, наведено тлумачення ключових понять, таких як: «громадянська освіта», «громадянська компетентність», «громадянськість», «експеримент», «педагогічне дослідження», «інноваційна освітня діяльність на всеукраїнському рівні», «освітні інновації», «інноваційний освітній проєкт», «інноваційна освітня діяльність». Відзначено, що Державна наукова установа «Інститут модернізації змісту освіти», надаючи науково-методичний і організаційно-технологічний супровід експериментальним закладам освіти всеукраїнського рівня,

підготувала ряд науково-методичної і наукової продукції, яка розкриває особливості організації і проведення дослідно-експериментальної роботи в закладах освіти, а спільно з науковцями Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України підготувала ряд програм, серед яких особливе значення має програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей».

Комплексний підхід до вирішення завдань громадянської освіти в умовах модернізації вітчизняної системи освіти.

Відповідно до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні від 03 жовтня 2018 р. № 710-р., «виклики, пов'язані з формуванням активного та відповідального громадянина з високим почуттям власної гідності, стійкою громадянською позицією, готовністю до виконання громадянських обов'язків, потребують комплексного підходу до вирішення поставлених завдань в умовах модернізації вітчизняної системи освіти»²³⁰.

Концепція розвитку громадянської освіти в Україні базується на необхідності створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянських компетентностей людини на всіх рівнях освіти та у всіх складниках освіти, що дасть змогу громадянам краще розуміти та реалізувати свої права в умовах демократії, відповідально ставитися до своїх прав та обов'язків, брати активну участь у суспільно-політичних процесах, а також усвідомлено забезпечувати захист, утвердження та розвиток демократії.

Відтак громадянське виховання підростаючого покоління є однією з найактуальніших тем у сфері модернізації та розвитку освіти й науки в Україні. У Законі України «Про освіту»²³¹ зазначено: «держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського

---

²³⁰ Концепція розвитку громадянської освіти в Україні від 03.10. 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p> (дата звернення: 25.09.2020).

²³¹ Про освіту: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38–39, ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 25.09.2020).

(вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина (ст. 5 «Державна політика у сфері освіти» Розділу 1 «Загальні положення» Закону України «Про освіту»).

У пункті 1 статті 6 Закону України «Про освіту» вказано, що «засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності є: людиноцентризм; верховенство права; патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій; формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення; формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психологічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками; *формування громадянської культури та культури демократії*».

Правові основи громадянської освіти в Україні закладені у Конституції України, Законі України «Про освіту» (2017), Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки (затвердженій Указом Президента України від 26 лютого 2016 р. № 68)²³², Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки (затвердженій Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019)²³³, плані заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері (затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 березня 2018 р. № 179)²³⁴ та інших документах.

---

²³² Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки: Указ Президента України від 26.02.2016 р. № 68. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#n25> (дата звернення: 25.09.2020).

²³³ Стратегія національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки: Указ Президента України від 18.05. 2019 року № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#n11> (дата звернення: 25.09.2020).

²³⁴ План заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.03.2018 р. № 179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2018-%D1%80#n12> (дата звернення: 25.09.2020).

У Концепції розвитку громадянської освіти в Україні²³⁵ поняття «громадянська освіта» розуміється як навчання та громадянське виховання на основі національних та загальнолюдських цінностей.

Національно-патріотичне виховання є важливим засобом громадянської освіти. Основними складовими національно-патріотичного виховання є: громадсько-патріотичне, військово-патріотичне та духовно-моральне виховання²³⁶.

У Концептуальних засадах реформування середньої школи «Нова українська школа» звернено увагу на нові стандарти освіти, які ґрунтуються на «Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європи щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя» (18.12.2006), але не обмежуються ними²³⁷.

Компетентності – це динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність. Це означає, що формується ядро знань, на яке будуть накладатись уміння цими знаннями користуватися, а також цінності та навички, що знадобляться випускникам української школи у професійному та приватному житті.

Список компетентностей, яких набуватимуть учні, уже закріплено законом «Про освіту», а саме: 1) вільне володіння державною мовою; 2) здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; 3) математична компетентність; 4) компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій; 5) інноваційність; 6) екологічна компетентність; 7) інформаційно-комунікаційна компетентність;

---

²³⁵ Концепція розвитку громадянської освіти в Україні від 03.10.2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p> (дата звернення: 25.09.2020).

²³⁶ Стратегія національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки: Указ Президента України від 18.05. 2019 року № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#n11> (дата звернення: 25.09.2020).

²³⁷ Концептуальні засади реформування середньої школи «Нова українська школа». URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 25.09.2020).

8) навчання впродовж життя; 9) громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей; 10) культурна компетентність²³⁸.

«Громадянські та соціальні компетентності» передбачають: 1) усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі; 2) уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; 3) повагу до закону, дотримання прав людини і підтримка соціокультурного різноманіття²³⁹.

У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти (затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392)²⁴⁰ поняття «громадянська компетентність» тлумачиться як здатність учня активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства.

Однією із складових громадянської компетентності є громадянськість, яка у науковій літературі розглядається як комплексне психологічне утворення, під яким розуміється здатність людини до активної діяльності та розвитку демократичного суспільства²⁴¹. Громадянськість, за дослідженнями вчених, містить три складові: знання, почуття громадянськості та практичні дії й висвітлюється як одна з найбільш значущих цінностей, яка пронизує всі сфери життя суспільства і держави.

---

²³⁸ Нова українська школа. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 25.09.2020).

²³⁹ Концептуальні засади реформування середньої школи «Нова українська школа». URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 25.09.2020).

²⁴⁰ Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.09.2020).

²⁴¹ Ївженко Ю. В. Формування у студентської молоді почуття громадянськості в процесі діяльності молодіжних громадських організацій : монографія. Київ : Четверта хвиля, 2019. 191 с.

У педагогічних експериментах усеукраїнського рівня громадянськість розглядається як важливе соціально-культурне явище, яке спрямовує особистість на служіння суспільству, Батьківщині, підпорядкування особистих інтересів громадянським.

У педагогічній науковій і навчально-методичній літературі залучення молоді до розвитку громадянського суспільства досліджується у розрізі різноманітних соціально-культурних, соціально-економічних і освітніх сегментів: розглядаються ціннісні орієнтації молоді та їх роль у формуванні громадянського суспільства (Т. В. Білецька, С. Ю. Сургова, Т. Ю. Акімова та ін.), формування у студентської молоді почуття громадянськості в молодіжних громадських організаціях (Ю. В. Ївженко), соціально-педагогічні особливості формування громадянської активності молоді (Г. В. Лещук, О. Ю. Ступак, М. Г. Соляник, Л. М. Потапук, О. В. Ішук, Л. Ю. Полторак, Н. Л. Малиновська, Р. В. Чубук та ін.), проблеми формування громадянської активності молоді з інвалідністю (Д. В. Сай), умови європейського зростання молоді України як сили громадянського суспільства (Т. Б. Костева), проблема освітньої еміграції сучасної молоді (І. С. Накашидзе), сутність поняття «громадянська позиція» (О. В. Дьоміна) та інші.

Джерельною основою для проведення експериментів усеукраїнського рівня є праці про механізми трансформації суспільних цінностей в особистісні надбання, розвитку та життєдіяльності особистості (І. Бех, О. Вишневський, К. Журба, Н. Миськова, О. Пометун, Т. Поніманська, Ю. Руденко, С. Рябов, О. Сухомлинська, М. Стельмахович, Б. Ступарик), Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді (автори: І. Бех, К. Чорна)²⁴²; праці з психологічних основ формування громадянськості в учнів (І. Бех, М. Боришевський, З. Карпенко, В. Москалець, Л. Орбан, К. Платонов, С. Тесленко), впровадження українознавчих знань в освітній простір і формування української ідентичності (Ю. Беззуб, Т. Бойко, Т. Воропаєва, О. Газізова, П. Гай-Нижник, Я. Калакура, П. Кононенко, Т. Кононенко, В. Крисаченко, В. Піскун, О. Хоменко, А. Ціпка та ін.) та інші.

---

²⁴² Бех І. Д., Чорна К. І. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ, 2014. 29 с.

Важливою є науково-аналітична доповідь М. Й. Боришевського «Про зміст загальної середньої освіти» на основі структури громадянських цінностей, в якій виділено **п'ять основних параметрів, що розкривають громадянську компетентність**, а саме: 1) *патріотизм*, що є виявом самовідданої любові до рідної землі, її народу, держави; убоління за долю Вітчизни; потреба віддавати усі свої сили, талант служінню співвітчизникам; почуття відповідальності за сучасне і майбутнє нації, держави як реальний вияв громадянського обов'язку; 2) *інтерес до історії рідного краю*, його минулого, прагнення збагнути як величні, героїчні етапи в історії Батьківщини, так і причини періодів трагічних занепадів, страждань народу; пошанування видатних людей, героїв нації, які жертвовно служили народові, збагачували його культуру, науку, примножуючи внесок Вітчизни у скарбницю світової цивілізації; діяльна участь у збереженні й примноженні традицій народу, його культури, мистецтва, науки; 3) *розвинена національна свідомість й самосвідомість*, що є важливою складовою цілісної системи духовності людини, що проникає в усі сфери її життєдіяльності; прагнення до ідентифікації зі своїм етносом, нацією; національна гідність у поєднанні з шаною до всіх етносів; усвідомлення етносу, нації як носіїв неповторного, своєрідного, що має неоціненне значення у системі загальнолюдських цінностей, у збагаченні людства, примноженні його духовних і матеріальних цінностей; 4) *правовий, правова вихованість, володіння правовою культурою*, свідоме й відповідальне ставлення до прав і обов'язків громадян; активна протидія правовому нігілізму, захист Конституції, державних символів від будь-яких посягань з боку несвідомих членів суспільства; 5) *рідна мова і державна мова*, у яких на генетичному рівні втілюється творча сила народного духу, помисли народу, його сподівання, віра і воля; переконаність в тому, що мова будь-яких етносів, націй є однією з найкоштовніших вартостей людства як цивілізованої спільноти; неприпустимість байдужого, зневажливого ставлення до мови навіть найменших етносів, націй як прояву невігластва, соціальної некомпетентності, антигуманності.

Особливий інтерес має програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей» (автори – І. Бех, Т. Алексєнко, К. Журба,

С. Кириленко, В. Кириченко, Л. Корецька, О. Остапенко, О. Пруцакова, Н. Харченко, І. Шкільна)²⁴³, підготовлена науковцями Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України та Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти».

Понятійний апарат і нормативно-правова основа проведення експериментів та інноваційних освітніх проєктів.

Одним із методів залучення дітей і учнівської молоді до розвитку громадянського суспільства є педагогічні експерименти. Вони дозволяють глибше, ніж інші методи, перевірити ефективність тих чи інших нововведень в галузі освіти, порівняти значення різних факторів у структурі педагогічного процесу й обрати оптимальні їх поєднання для відповідної ситуації.

Експеримент (від лат. – проба, досвід) – це науково обґрунтований досвід, цілеспрямована і контрольована педагогічна діяльність, скерована на створення та апробацію інноваційних педагогічних технологій навчання, виховання й розвитку дітей, а також управління закладом загальної середньої освіти.

У науковій літературі **педагогічне дослідження** тлумачиться як «дослідження в педагогіці, що передбачає здійснення професійної діяльності з використанням методів дослідження (теоретичних, емпіричних) чи експерименту як комплексного методу дослідження»²⁴⁴.

Під поняттям «**педагогічний експеримент**» розуміють:

- *комплексний метод дослідження, який забезпечує об'єктивну і доказову перевірку висунутої на початку дослідження гіпотези і дає змогу з'ясувати необхідні умови реалізації пропонованої інновації;*
- *метод наукового дослідження в педагогіці, що передбачає науково-обґрунтовані зміни в закладі освіти, які здійснюються у спеціально створених умовах;*
- *основна форма реалізації інноваційного процесу в закладі освіти, що передбачає розроблення освітньої інновації та*

---

²⁴³ Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей. Київ, 2018. 40 с. URL: <https://ipv.org.ua/prohrama-nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 25.09.2020).

²⁴⁴ Маринівська О. Я. Педагогічна інноватика & Менеджмент інновацій : навч.-метод. посіб.. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2019. С. 346.

експериментальну перевірку її результативності задля застосування у масовій практиці;

- науково-обґрунтований досвід, тобто ціленаправлена і контрольована педагогічна діяльність, яка спрямована на створення та апробацію інноваційних педагогічних технологій навчання, виховання й розвитку дітей, а також управління закладом загальної середньої освіти²⁴⁵.

Проведення експериментів та інноваційних освітніх проєктів регламентується відповідними нормативно-правовими документами: Положенням про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності²⁴⁶, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 07 листопада 2000 року № 522, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 26 грудня 2000 року за № 946/5167 (у редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 11 липня 2017 року № 994) та Положенням про експериментальний загальноосвітній навчальний заклад²⁴⁷, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 20 лютого 2002 року № 114, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 13 травня 2002 року за № 428/6716 (у редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 23 листопада 2009 року № 1054).

Відповідно до Положення про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності (далі – Положення) заклади освіти можуть здійснювати інноваційну освітню діяльність у системі освіти України на різних рівнях – всеукраїнському, регіональному і на рівні закладу освіти.

Інноваційна освітня діяльність на всеукраїнському рівні (відповідно до п. 8 Розділу I Положення) передбачає

---

²⁴⁵ Організатору інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи у загальноосвітньому навчальному закладі: методичний порадиш. Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, К. В. Таранік-Ткачук. Київ-Чернівці: Букрек, 2014. С. 150.

²⁴⁶ Положення про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0946-00#Text> (дата звернення: 25.09.2020).

²⁴⁷ Положення про експериментальний загальноосвітній навчальний заклад: наказ Міністерства освіти і науки України від 20.02.2002 р. № 114. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0428-02> (дата звернення: 25.09.2020).

розроблення та використання в установленому законодавством порядку таких напрямних:

- освітніх, навчальних, виховних та управлінських систем;
- базового компонента дошкільної освіти, інваріантної складової змісту загальної середньої освіти, загальнодержавного компонента змісту професійної (професійно-технічної) освіти, змісту позашкільної освіти,
- нормативної частини змісту вищої (зокрема післядипломної педагогічної) освіти;
- експериментальних навчальних програм, підручників, посібників, розроблених у процесі експерименту і спрямованих на поліпшення результатів освітньої діяльності;
- освітніх технологій, форм, методів і засобів навчання, виховання та управління освітою;
- науково-методичного, кадрового, матеріально-технічного та фінансового забезпечення освітнього процесу у закладах освіти;
- систем, технологій, форм і методів підвищення кваліфікації керівних, педагогічних та науково-педагогічних працівників;
- форм і засобів співпраці між органами управління освітою, адміністрацією закладів освіти, педагогічними працівниками, учнями та батьками, технологій взаємодії з інститутами громадянського суспільства, врахування та формування громадської думки щодо перетворень у галузі освіти.

Інноваційна освітня діяльність на регіональному рівні (відповідно до п. 9 Розділу I Положення) здійснюється в системі освіти окремого регіону і передбачає розроблення та використання:

- варіативної складової змісту дошкільної, загальної середньої освіти, регіонального компонента змісту професійно-технічної освіти, змісту позашкільної освіти;
- освітніх технологій, форм, методів і засобів навчання, виховання та управління освітою;
- науково-методичного, матеріально-технічного та фінансового забезпечення освітнього процесу.

Інноваційна освітня діяльність на рівні закладу освіти (відповідно до п. 10 Розділу I Положення) здійснюється у закладах дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої освіти (зокрема у закладах післядипломної педагогічної освіти) і передбачає використання освітніх інновацій, перевірених у ході експериментів усеукраїнського та регіонального рівнів, а також розроблення, експериментальну перевірку варіативної частини змісту вищої (зокрема післядипломної педагогічної) освіти.

Умовами здійснення інноваційної освітньої діяльності є:

- дотримання законодавства України, вимог державних стандартів освіти;
- наявність відповідного ресурсного забезпечення та ефективного його використання;
- збереження життя і здоров'я суб'єктів інноваційної освітньої діяльності;
- погодження учасників освітнього процесу, органів управління освітою на здійснення інноваційної освітньої діяльності.

Розроблення освітніх інновацій включає:

- опис та обґрунтування запропонованих ідей та підходів, чітке і повне розкриття їх змісту, очікуваних результатів;
- перевірку їх ефективності шляхом проведення експерименту або реалізації інноваційного освітнього (науково-педагогічного, науково-психологічного, психолого-педагогічного) проєкту (п. 1 Розділу II Положення).

Інформація про освітні інновації та їх розробку зберігається у спеціальних банках освітніх інновацій, які створюються в державній науковій установі «Інститут модернізації змісту освіти» та органах управління освітою (п. 3, 4 Розділу III Положення). Ці установи забезпечують оприлюднення та поширення освітніх інновацій у фахових друкованих виданнях, офіційних вебсайтах Міністерства освіти і науки України, державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти», надають вільний доступ до всіх освітніх інновацій, розроблених та рекомендованих до використання в Україні.

Інноваційною освітньою діяльністю у системі освіти є діяльність, що спрямована на розроблення й використання у

сфері освіти результатів наукових досліджень та розробок (п.2 Розділу I Положення).

Інноваційним освітнім продуктом є результат науково-дослідної розробки, що відповідає вимогам Закону України «Про інноваційну діяльність» (п.3 Розділу I Положення)

У п. 2 Розділу II Положення поняття **експеримент** тлумачиться як комплексний метод дослідження, який забезпечує об'єктивну і доказову перевірку висунутої на початку дослідження гіпотези і дає змогу з'ясувати необхідні умови реалізації пропонованої інновації.

Інноваційний освітній проєкт (далі – Проєкт) передбачає комплекс усіх необхідних заходів щодо створення і реалізації інноваційного освітнього продукту (п. 2 Розділу II Положення).

Експериментальним закладом загальної середньої освіти є заклад загальної середньої освіти, у якому здійснюється дослідно-експериментальна робота з перевірки результативності та можливості застосування педагогічних та управлінських інновацій (п 1.2 Розділу 1 Положення про експериментальний загальноосвітній навчальний заклад)²⁴⁸.

Експериментальний заклад загальної середньої освіти здійснює свою діяльність відповідно до Законів України «Про Освіту» (1062-12), «Про загальну середню освіту» (651-14), «Про інноваційну діяльність» (40-15), Положення про загальноосвітній навчальний заклад, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14.06.2000 № 964 (964-2000-п), постанови Кабінету Міністрів України від 30.08.2002 № 1298 (1298-2002-п) «Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери», Положення про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 07.11.2000 № 522 (з0946-00), зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 26.12.2000 за № 946/5167 та статуту відповідного закладу освіти (п. 1.1 Розділу I Положення про експериментальний загальноосвітній навчальний заклад)²⁴⁹.

---

²⁴⁸ Там само.

²⁴⁹ Там само.

Рішення про організацію та проведення експерименту (або реалізацію Проєкту) всеукраїнського рівня приймає Міністерство освіти і науки України (далі – МОН) на підставі клопотання Міністерства освіти і науки, департаментів (управлінь) освіти і науки обласних державних адміністрацій, Київської міської державної адміністрації (далі – органи управління освітою), заявки на проведення експерименту (або реалізацію Проєкту), програми експерименту (або реалізації Проєкту), які розробляє науковий керівник, та висновку відповідної комісії Науково-методичної ради МОН (далі – відповідна комісія Науково-методичної ради).

Державна наукова установа «Інститут модернізації змісту освіти» відповідно до свого Статуту діяльності здійснює координацію та надає науково-методичний і організаційно-технологічний супровід експериментальним закладам освіти, які здійснюють інноваційну освітню діяльність на всеукраїнському рівні, акцентує увагу на розробці й розвитку сучасних педагогічно-психологічних, загальнотехнічних, інформаційно-комунікаційних та економіко-організаційних проблем змісту і підвищення якості освіти та відродження духовності народу України (пункти 3, 5, 8 Статуту).

На основі багаторічного досвіду роботи кваліфіковані фахівці Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» підготували ряд наукової, науково-методичної й інформаційно-аналітичної продукції, яка розкриває актуальні питання організації та управління інноваційною діяльністю та дослідно-експериментальною роботою в закладах освіти України; висвітлює методичні й технологічні особливості щодо реалізації Положення про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності, Положення про експериментальний загальноосвітній навчальний заклад, впровадження завдань Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року²⁵⁰ та інші питання.

---

²⁵⁰ Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року: розпорядження Кабінету Міністрів України № 988-р від 14.12.16 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/249613934> (дата звернення: 25.09.2020).

Найпопулярнішими з них є: методичний poradник «Організатору інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи у загальноосвітньому навчальному закладі» (2014)²⁵¹, науково-методичний посібник «Авторська школа в Україні» (2017)²⁵², інформаційно-аналітичні довідники «Інноваційні педагогічні технології в практиці роботи закладів загальної середньої освіти України» (2018)²⁵³, «Дослідно-експериментальна робота всеукраїнського рівня у закладах освіти України» (2020)²⁵⁴ та ін.

Експерименти всеукраїнського рівня, які спрямовані на формування громадянської активності дітей і учнівської молоді.

В умовах реалізації Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року (схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 988-р від 14.12.16 року)²⁵⁵ Державна наукова установа «Інститут модернізації змісту освіти» здійснює координацію та науково-методичний супровід 107 експериментів усеукраїнського рівня,

---

²⁵¹ Організатору інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи у загальноосвітньому навчальному закладі: методичний poradник / Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, К. В. Таранік-Ткачук. Київ-Чернівці: Букрек, 2014. 420 с.

²⁵² Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник) / Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Мариновська / за наук. ред. Ю. І. Завалевського. К.Чернівці : Букрек, 2017. 416 с.

²⁵³ Інноваційні педагогічні технології в практиці роботи закладів загальної середньої освіти України : інформаційно-аналітичний довідник. За заг. ред. Ю. І. Завалевського. Київ – Чернівці: Букрек, 2018. 292 с.

²⁵⁴ Дослідно-експериментальна робота всеукраїнського рівня у закладах освіти України: інформаційно-аналітичний довідник. За заг. ред. Ю. І. Завалевського, С. В. Кириленко. Київ: редакційно-видавничий центр Київського Палацу дітей та юнацтва, 2020. 72 с.

²⁵⁵ Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року: розпорядження Кабінету Міністрів України № 988-р від 14.12.16 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/249613934> (дата звернення: 25.09.2020).

7 інноваційних освітніх проєктів всеукраїнського рівня та 2-х міжнародних освітніх проєктів, які реалізуються в 1052 закладах освіти (1010 закладах загальної середньої освіти, 8 закладах позашкільної освіти, 6 закладах дошкільної освіти та 28 закладах професійної (професійно-технічної) освіти)²⁵⁶.

Серед них лише 17 експериментів (на базі 101 закладу освіти) спрямовані на посилену педагогічну діяльність з формування громадянської компетентності і громадянської свідомості особистості та націлені на розкриття особливостей формування громадянської поведінки дітей і молоді шляхом залучення різноманітних форм і методів національно-патріотичного й військово-спортивного спрямування, впровадження ідей козацької педагогіки, використання українознавчих знань в освітньому просторі задля становлення громадянина-патріота України, захисника своєї Батьківщини, який добре знає свої права, вміє їх відстоювати та готовий до відповідального виконання своїх громадянських обов'язків.

З метою виховання у молодого покоління активної громадянської позиції, почуття патріотизму та відданості справі зміцнення державності заклади загальної середньої освіти обрали таку тематику для експериментальної роботи:

- *«Громадянсько-патріотичне виховання суб'єктів громадянського суспільства»* (наказ МОН України від 30.07.2015 № 828),
- *«Розвиток в учнів загальноосвітнього навчального закладу громадянської активності у становленні громадянина-патріота України»* (наказ МОН України від 06.03.2015 № 267),
- *«Формування громадянської компетентності учнів в умовах загальноосвітнього навчального закладу»* (наказ МОН України від 6.03.2015 № 263),
- *«Система виховання громадянина-патріота в умовах профільного навчального закладу військово-професійної спрямованості»* (наказ МОН України від 6.03.2015 № 268),

²⁵⁶ Дослідно-експериментальна робота всеукраїнського рівня у закладах освіти України: інформаційно-аналітичний довідник. За заг. ред. Ю. І. Завалевського, С. В. Кириленко. Київ: редакційно-видавничий центр Київського Палацу дітей та юнацтва, 2020. С. 4–5.

- *«Виховання патріотизму як базової якості громадянина держави України»* (наказ МОН України від 06.03.2015 № 265),
- *«Модель виховної системи навчального закладу у формуванні національно-патріотичної особистості гімназиста»* (наказ МОН України від 22.01.2015 № 38),
- *«Педагогічні умови виховання свідомого громадянина-патріота у загальноосвітньому навчальному закладі»* (наказ МОН України від 22.01.2015 № 36),
- *«Виховний простір навчального закладу у становленні учня як громадянина-патріота»* (наказ МОН України від 23.01.2015 № 43),
- *«Розвиток учнівського дитячого об'єднання як чинник становлення патріотично-громадянської активності особистості вихованця»* (наказ МОН України від 22.01.2015 № 39),
- *«Формування громадянсько-патріотичної самосвідомості учнів в умовах загальноосвітнього навчального закладу»* (наказ МОН України від 6.03.2015 № 264),
- *«Психолого-педагогічні умови формування державницької відповідальності в учнів спеціалізованої профільної школи»* (наказ МОН України від 04.03.2016 № 220),
- *«Система духовно-морального становлення підростаючої особистості у процесі реалізації Концепції національно-патріотичного виховання»* (наказ МОН України від 30.06.2016 № 734),
- *«Організаційно-педагогічні умови впровадження ідей козацької педагогіки у загальноосвітньому навчальному закладі»* (наказ МОН України від 28.04.2017 № 666),
- *«Система підготовки фахівців соціальної сфери до національно-патріотичного виховання дітей та молоді на засадах соціального партнерства»* (наказ МОН України від 03.04.2018 № 313),
- *«Формування громадянської компетентності учнів різних вікових груп в умовах становлення Нової української школи»* (наказ МОН України від 06.03.2019 № 323),
- *«Розвиток громадянської компетентності учнів»* (наказ МОН України від 13.03.2019 № 342),

- «Формування та оцінювання громадянських компетентностей в освітньому процесі на рівні базової середньої освіти» (наказ МОН України від 24.12.2018 № 1509, наказ МОН України від 24.01.2020 № 79)²⁵⁷.

Науково-дослідна робота в рамках кожного експерименту триває приблизно 5 років. За цей період експериментальні заклади освіти проходять чотири або п'ять етапів: 1) організаційно-підготовчий, 2) концептуально-діагностичний, 3) формувальний, 4) узагальнювальний, 5) корегувальний (проводиться у разі необхідності внесення коректив, доповнень до прогнозованих результатів дослідно-експериментальної роботи та підсумкового наукового звіту).

Результати моніторингового дослідження стану організації громадянського, національного й патріотичного виховання дітей і учнівської молоді свідчать про реальні рівні сформованості громадянської компетентності в учнів закладів загальної середньої освіти та демонструють сильні і слабкі позиції в громадянському вихованні підростаючого покоління.

Оприлюднення результатів експериментів усеукраїнського рівня здійснюється на науково-практичних конференціях, наукових читаннях, педагогічних форумах, науково-методичних семінарах, воркшопах, виставках та круглих столах.

Під час роботи наукових і навчально-методичних заходів відбувається обговорення шляхів, форм і методів залучення дітей і учнівської молоді до розвитку громадянського суспільства, висвітлюються питання системи підготовки вчителів та фахівців соціальної сфери до громадянського виховання підростаючого покоління на засадах соціального партнерства, розглядається значення волонтерського руху, використання українознавчих знань як засобу формування громадянської й національної свідомості, формування громадянсько-патріотичних цінностей засобами музейної педагогіки, розкривається роль дитячих об'єднань та учнівського самоврядування у формуванні громадянської активності особистості вихованців та багато інших питань.

---

²⁵⁷ Наведені дані вказані станом 01 лютого 2020 року відповідно до матеріалів, розміщених у інформаційно-аналітичному довіднику «Дослідно-експериментальна робота всеукраїнського рівня у закладах освіти України» (К., 2020).

Зокрема, під час роботи круглого столу «Виховання громадянина-патріота: практико-орієнтовані наукові дослідження, результати та шляхи впровадження» (24 березня 2020 р., м. Дніпро)²⁵⁸, який проходив за ініціативи Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти», комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради та методичного центру при департаменті гуманітарної політики Дніпровської міської ради на базі Комунального закладу освіти «Ліцей митно-податкової справи з посиленою військово-фізичною підготовкою при Університеті митної справи та фінансів» Дніпровської міської ради, висвітлювалися такі напрямні:

- національна ідея в становленні громадянина-патріота України (доповідач: Бех І. Д., директор Інституту проблем виховання НАПН України, доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України);
- громадянське виховання як вища професійна майстерність педагога (доповідач: Кириленко С. В., кандидат педагогічних наук, начальник відділу інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти»);
- національна спрямованість – неодмінна умова реалізації освітньої реформи та формування громадянської компетентності (доповідач: Бойко С. М., кандидат філософських наук, завідувач сектору авторського педагогічного новаторства відділу інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти»);
- формування громадянської активності учнів в умовах реформування системи освіти (доповідач: Ватковська М. Г., кандидат філософських наук, доцент, проректор з науково-педагогічної та методичної роботи комунального закладу

---

²⁵⁸ Виховання громадян-патріотів шляхом реалізації дослідно-експериментальної роботи у закладах освіти України. Підсумки роботи круглого столу «Виховання громадянина-патріота: практико-орієнтовані наукові дослідження, результати та шляхи впровадження». URL: <https://imzo.gov.ua/2020/04/23/vykhovannia-hromadian-patriotiv-shliakhom-realizatsii-doslidno-eksperymental-noi-roboty-u-zakladakh-osvity-ukrainy/> (дата звернення: 25.09.2020).

- вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради);
- сучасні форми і методи патріотичного виховання молодших школярів (доповідач: Шинкаренко В. В., кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри дошкільної та початкової освіти комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради);
  - розвиток громадянської свідомості здобувачів освіти в контексті STEM (доповідач: Бутурліна О. В., завідувач кафедри управління інформаційно-освітніми проектами комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради);
  - формування громадянської позиції сучасних учнів в умовах переходу закладів освіти на компетентнісну систему освітньої діяльності (доповідач: Самойленко Г. Е., методист вищої категорії сектору експериментальної педагогіки відділу інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти»);
  - створення цілісної системи національно-патріотичного виховання дітей та молоді шляхом реалізації основних освітньо-виховних завдань (доповідач: Саєнко О. В., заступник директора методичного центру при департаменті гуманітарної політики Дніпровської міської ради);
  - роль Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») та міської військово-патріотичної спортивної гри «Прорив» у вихованні громадянина-патріота (доповідач: Біла Д. О., заступник директора департаменту – начальник управління молоді, позашкільної освіти та національно-патріотичного виховання департаменту гуманітарної політики Дніпровської міської ради);
  - аналіз участі учнів міста Дніпра у Всеукраїнській дитячо-юнацькій військово-патріотичній грі «Сокіл» («Джура») та міській військово-патріотичній спортивній грі «Прорив» (доповідач: Яковенко О. К., заступник начальника управління освіти департаменту гуманітарної політики Дніпровської міської ради);

- роль предмету «Захист України» («Захист Вітчизни») у формуванні духовно багатой особистості з глибокими патріотичними почуттями та розвиненою національною самосвідомістю майбутнього громадянина України (доповідач: Гапонов Ю. І., методист методичного центру при департаменті гуманітарної політики Дніпровської міської ради);
- система виховання громадянина-патріота в умовах закладу спеціалізованої освіти військового профілю (доповідач: Марусов О. В., начальник комунального закладу освіти (далі – КЗО) «Ліцей митно-податкової справи з посиленою військово-фізичною підготовкою при Університеті митної справи та фінансів»);
- виховання патріотизму як базової якості громадянина держави України (доповідач: Змієнко А. В., директор КЗО «Середня загальноосвітня школа № 21»);
- розвиток в учнів закладу загальної середньої освіти громадянської активності у становленні громадянина-патріота України (доповідач: Квятковська Н. А., директор КЗО «Спеціалізована багатoproфільна школа № 23»);
- система духовно-морального становлення підростаючої особистості у процесі реалізації концепції національно-патріотичного виховання (доповідач: Пономаренко Г. І., директор КЗО «Середня загальноосвітня школа № 29»);
- формування громадянської компетентності учнів в умовах закладу загальної середньої освіти (доповідач: Кухар Р. Р., педагог-організатор КЗО «Середня загальноосвітня школа № 50»);
- розвиток учнівського дитячого об'єднання як чинник становлення патріотично-громадянської активності вихованця (доповідач: Коробка Л. П., директор КЗО «Навчально-виховний комплекс № 66 «Гімназія – початкова школа – дошкільний навчальний заклад»);
- педагогічні умови виховання свідомого громадянина-патріота у закладі загальної середньої освіти (доповідач: Савчук Л. В., директор КЗО «Навчально-виховний комплекс № 87 «школа I-III ступенів – дошкільний навчальний заклад (дитячий садок)»);

- психолого-педагогічні умови формування почуття державницької відповідальності в учнів спеціалізованої профільної школи (доповідач: Ширяєва Н. В., директор КЗО «Спеціалізована школа № 129 фізико-математичного профілю»);
- система роботи педагогічного колективу навчально-виховного комплексу № 131 м. Дніпра з виховання громадянина-патріота (доповідач: Кізіль О. М., директор КЗО «Навчально-виховний комплекс № 131 «загальноосвітній навчальний заклад I ступеня – гімназія»);
- виховний простір закладу освіти у становленні учня як громадянина-патріота (доповідач: Шелехова В. В., педагог-організатор КЗО «Навчально-виховний комплекс № 139 «загальноосвітній навчальний заклад – центр творчості «Дума» Дніпровської міської ради.

Підсумовуючи роботу круглого столу, освітяни й науковці розробили напрями подальшого формування комплексної системи з громадянського і національно-патріотичного виховання, обговорили виховний потенціал учнівського самоврядування й волонтерського руху, значення різних навчальних предметів (української літератури, мови, історії, музичного мистецтва, Захисту Вітчизни та ін.) у формуванні громадянських почуттів та громадянської активності в підростаючого покоління, окреслили засоби формування свідомого громадянина України в закладах освіти, що мають місце в позакласній та позашкільній роботі.

Дискусійними залишаються питання, які стосуються змістового наповнення таких понять, як: «громадянські почуття», «громадянська відповідальність», «громадянська свідомість», «громадянська позиція» «патріотизм», «українознавчі засади національно-патріотичного виховання»²⁵⁹. Науковці відмічають певні прояви спрощення тлумачення поняття «патріотизм», «патріот». Так, у Новому тлумачному словнику сучасної української мови (Київ, 2007, с. 474) поняття «патріотизм»

---

²⁵⁹ Бойко С. М. Українознавчі пріоритети освітнього процесу в контексті національно-патріотичного виховання молоді. Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення: колективна монографія. Київ: НДІУ, 2018. С. 246–253. URL: <http://ndiu.org.ua/images/book/ukraine-j-u.pdf> (дата звернення: 25.09.2020).

подається як одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність служити його інтересам. У Сучасному тлумачному словнику української мови (Харків, 2009 р., с. 423) поняття «патріот» подається як «той, хто відданий своєму народові, інтересам певної справи». Зв'язок особистості з Батьківщиною і державою у цьому формулюванні упущено.

Серед учених йдуть дебати про те, як хто розуміє «любов громадянина до держави» і «ставлення держави до громадянина». «...Держава вимагає любові до себе як до Вітчизни, а нерідко і пожертви, в тому числі і життям. А далі відбувається масове прославляння цих жертв як подвигів, як справжнього патріотизму. Насправді ж це далеко не завжди прояви цього високого почуття. Солдати 1941 р. віддавали своє життя, не лише демонструючи свою любов до батьківщини, але й гинули через бездарність керівництва держави та людожерські наміри стратегів світової революції»²⁶⁰.

Нині, як зазначає К. Галушко, формується українська громадянська нація, для якої традиції українського народу мають бути домінантними²⁶¹.

За результатами проведення науково-практичних конференцій, круглих столів, педагогічних форумів, наукових читань, виставок інноваційної освітньої діяльності, висновків експертної комісії, на якій звітуються представники експериментальних закладів освіти, з'ясовано, що пріоритетними у формуванні громадянської активності дітей та учнівської молоді є²⁶²:

- підготовка у закладах освіти комплексної програми з громадянського виховання та нормативно-методичного забезпечення її реалізації з метою виховання здорового

---

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Галушко К. Український націоналізм: короткий курс з історії України. К.: Видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2017. 129 с.

²⁶² Бойко С. М., Самойленко Г. Е. Виховання громадян-патріотів України на Дніпропетровщині: результати дослідно експериментальної роботи в закладах загальної середньої освіти за 2015–2020 роки. Збірник наукових праць «Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах», 2020. № 71. Том 1. С. 96–101. URL: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/71/part_1/18.pdf (дата звернення: 25.09.2020).

- підростаючого покоління, готового захищати національні інтереси та територіальну цілісність України;
- вироблення науково-теоретичних і методичних засад національно-патріотичного виховання дітей і молоді, розроблення навчально-методичних та науково-методичних посібників;
  - розроблення Концепції громадянського виховання учнів у межах закладу освіти та моделі її реалізації;
  - вивчення потреб дітей і молоді, індивідуально-психологічних особливостей, рівня їх ключових компетентностей, зокрема громадянської шляхом проведення соціологічних досліджень;
  - формування партнерського соціуму (співпраця закладу освіти з батьками учнів, громадськими організаціями, науковими установами та інститутами, музеями та бібліотеками) з метою популяризації громадянського виховання дітей та молоді (налагодження творчої співпраці з громадськими організаціями, обласним дискусійним клубами, благодійними організаціями, інститутами післядипломної педагогічної освіти, обласними еколого-натуралістичними центрами дітей та учнівської молоді, музеями, бібліотеками та іншими закладами освіти);
  - забезпечення участі дітей та молоді у діяльності учнівського самоврядування, яке є універсальною формою активності учнів, яку можна однаково вважати як засобом життя учнівського колективу, так і прикладом творчої самореалізації особистості вихованця;
  - організація системи позакласної та позашкільної роботи (робота спрямована на розвиток ціннісного ставлення до Батьківщини і передбачає діяльність в трьох напрямках: *національно-патріотичного виховання* (проведення заходів громадянсько-патріотичного, військово-патріотичного та духовно-морального спрямування), *захисту прав і інтересів учнів* (забезпечення проведення заходів із правової освіти, спрямованих на розвиток у дітей та молоді почуття власної гідності, усвідомлення своїх прав і місця у суспільстві) та *культурно-освітнього спрямування* (проведення освітньо-виховних, інформаційно-просвітницьких та культурологічних заходів).

Організація і проведення національно-патріотичних, військово-спортивних конкурсів, ігор, проєктів (заходи на міському рівні – військово-патріотична спортивна гра «Прорив»; проєкт історичних реконструкцій «Обірвані струни майбутнього нації», військово-патріотична гра «СКОБ»; на всеукраїнському рівні – Всеукраїнська дитяча військово-патріотична гра «Сокіл» («Джура»), Всеукраїнська дитячо-юнацька еколого-патріотична гра «Паросток» (5–11 кл.), Всеукраїнська краєзнавча конференція учнівської молоді «Мій рідний край, моя земля очима сучасників» (8–11 кл.) та інші заходи);

- організація волонтерського руху як ефективного чинника формування ціннісного ставлення до себе як громадянина, патріота, гуманіста і демократа (шляхом проведення благодійних акцій («Подаруй прапор бійцю», «Хай янголи тебе оберігають» та ін.), кошти від яких передаються пораненим та хворим захисникам України у військові госпіталі, клінічні лікарні, опікові відділення та ін. установи);
- зустрічі з учасниками бойових дій, волонтерами, відвідування військовослужбовців, які отримали поранення та проходять реабілітацію;
- проведення курсів за вибором, факультативів («Ми – громадяни України», «Права дитини», «Українознавство», «Народознавство», «Сучасне франкознавство», «Основи підприємницької діяльності» та ін.); гуртків («Диво калинове», «Світ українського слова», «Сучасна українська література», «Допризовник», «Цунамі», «Десантура» (гуртки бойових мистецтв), «Запобігти, врятувати, допомогти!» (основи безпеки життєдіяльності) та ін.).

Вагомими для формування патріотично-громадянської активності особистості вихованця також є організація та проведення екскурсій, випуск шкільних газет, участь у соціальних проєктах, спрямованих на виявлення активної громадянської позиції учнів.

Авторські школи як флагмани у вихованні активного та відповідального громадянина України.

У рамках формування громадянської компетентності у дітей та учнівської молоді в умовах роботи закладів освіти за часів незалежності України представлено чимало різноманітних

авторських концепцій вчених²⁶³ та варіативних моделей їх реалізації практиками, розроблено новий методичний інструментарій, який висвітлено в роботі авторських шкіл України²⁶⁴.

У науковій літературі зазначається, що авторська школа – це заклад освіти, в якому реалізується нова педагогічна система, розроблена конкретним педагогом чи творчим педагогічним колективом (Енциклопедія освіти, 2008). Авторські школи виникають, переважно, як відповідь на гострі потреби вдосконалення освітньої практики, соціальної обґрунтованості певних ідей щодо навчання, виховання і розвитку дітей.

М. Д. Ярмаченко зауважує, що саме авторські школи визначають особливості педагогічного процесу, виконуючи ряд важливих функцій, основними з-поміж яких є поширення гуманістичних цінностей і пріоритетів особистісно орієнтованої педагогіки. У авторських школах фіксується значно вищий рівень виховання у порівнянні з традиційними закладами освіти, який вирізняється характером взаємовідносин і партнерства всіх суб'єктів освітнього процесу. Для авторських шкіл характерне постійне змістове нарощування і реальне опредмечування обраних домінантних цінностей у педагогічному процесі; спрямованість на творчий пошук і професійне зростання, постійне стимулювання механізму, що сприяє трансформації педагогічної практики і розвитку інноваційного мислення та виконує при цьому роль «ключової школи»; опредмечення власне фактом свого існування нового футурологічного простору, який випереджає педагогічні традиції сучасності й виводить педагогів з закладів освіти в інші часові поля, створюючи основи для формування «школи майбутнього» (М. Д. Ярмаченко).

На відміну від експериментальних закладів освіти, до змісту авторської школи, входить не тільки просторово-сміслова, а й особистісно-суб'єктна складова. Як зауважує С. В. Кириленко, «авторська школа обов'язково повинна мати автора, який є

---

²⁶³ Матеріали X Міжнародного фестивалю педагогічних інновацій / Упорядник: Н. А. Назаренко. У двох томах. Том 2. Авторські школи України. Черкаси : ЧОПОП, 2018. 202 с.

²⁶⁴ Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник). Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Мариновська. За наук. ред. Ю. І. Завалевського. Київ-Чернівці : Букрек, 2017. 416 с.

лідером у втіленні ідей, стабільні й стійкі педагогічні результати, а головне – синтез світоглядної концепції і технологічного супроводу та особистість творця школи, що, як правило, є особистістю харизматичною. Процес розвитку авторської школи як інноваційного закладу загальної середньої освіти здійснюється шляхом педагогічного проектування, а механізмом реалізації авторського проекту виступає педагогічний експеримент»²⁶⁵.

На початок 2020 року на основі досвіду роботи 50 авторських шкіл України вже вийшли в світ такі навчально-методичні посібники, як: «Школа толерантності: шлях до формування толерантного суспільства» (Чернівці-Київ, 2012), «Школа культури здоров'я: від сьогодення до майбутнього» (Київ, 2012), «Авторська школа в Україні» (Київ-Чернівці, 2017), Навчально-виховний комплекс «Потенціал»: здоров'язбереження через партнерство (Київ, 2018), «Школа зростання успішної особистості» (авторська модель Ірини Ткачук) (Київ-Бровари-Чернівці, 2019), «Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення (авторська модель С. В. Мельник) (Київ-Одеса-Чернівці, 2019), «Школа успіху»: авторська модель Світлани Белухи (Чернівці, 2019) та інші.

Серед авторських шкіл України є чимало таких, які розробили авторську модель з домінантою на громадянську освіту і виховання. Серед них є такі: **авторська модель «Школа становлення відповідального громадянина»** (ідея реалізується з 2014 р., автор педагогічної ідеї – Л. В. Корінна, директор комунального закладу «Житомирський обласний ліцей-інтернат для обдарованих дітей» Житомирської обласної ради, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки і педагогічної майстерності Житомирського державного університету імені Івана Франка, заслужений працівник освіти України, нагороджена знаком «Відмінник освіти України», вчитель-методист)²⁶⁶. Концептуальні засади «Школи становлення відповідального громадянина» ґрунтуються на основних напрямках формування громадянських цінностей у старшому шкільному віці²⁶⁷.

---

²⁶⁵ Там само. С. 4.

²⁶⁶ Там само. С. 60–67.

²⁶⁷ Корінна Л. В. Педагогічна технологія виховання громадянських цінностей старшокласників [Текст] : методичні рекомендації. Житомир: ЖДУ, 2004. 56 с.

Розроблена технологічна модель формування громадянських цінностей ліцеїстів представлена на трьох рівнях: соціально-концептуальному (просторовому), поетапному (площинному), оперативному (точковому)²⁶⁸.

Основу Школи складає уявлення про ієрархію цілей, яка забезпечує гнучку адаптацію до процесу навчання і перехід від соціального замовлення щодо формування відповідального громадянина української держави до врахування індивідуальних характеристик кожної особистості. У процесі формування та становлення громадянських цінностей у тій чи іншій мірі присутні два компоненти: навчальний (представлений, головним чином, у вигляді громадянської освіти) та виховний (представлений у формі громадянського виховання). Розкриваючи особливості діяльності авторської школи, Л. В. Корінна зазначає: «проектуючи та аналізуючи технологічні підходи діяльності «Школи становлення відповідального громадянина», маємо на увазі наступне: громадянська освіта і громадянське виховання (як підґрунтя формування громадянських цінностей) ліцеїстів I–II курсів мають гуртуватися на переважанні виховного компонента, тоді як для ліцеїстів III–IV курсів варто збільшити компонент навчальний»²⁶⁹.

Ефективними формами виховного і навчального компонентів є діяльність різноманітних гуртків (історико-краєзнавчого гуртка «Історія моєї родини в історії України» від Житомирського обласного центру туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій молоді, гуртків «Краєзнавчі розвідки», «Ми – громадяни України» для ліцеїстів I–IV курсів), факультативів («Я – громадянин» та ін.), клубів («Громадянин», «Правознавець»).

У навчальному компоненті пріоритетним є технологічний підхід, який передбачає застосування таких технологій, як

---

²⁶⁸ Корінна Л. В. Формування громадянських цінностей старшокласників : монографія. Житомир : Вид-во «Рута», 2010. 364 с.

²⁶⁹ Корінна Л. В. Авторська модель «Школа становлення відповідального громадянина» (Комунальний заклад «Житомирський обласний ліцей-інтернат для обдарованих дітей» Житомирської обласної ради). Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник). Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Мариновська / за наук. ред. Ю. І. Завалевського. Київ – Чернівці : Букрек, 2017. С. 63–64.

розвиток критичного мислення, навчання як дослідження, кооперованого навчання, методу проектів, створення проблемних ситуацій, колективних творчих справ, які стимулюють розумову діяльність учня, спонукають до пошуку істини, свого особистого бачення проблеми, пошуку шляхів її вирішення²⁷⁰.

Результатом педагогічного партнерства, творчої співпраці вчителів з ліцеїстами стали не лише численні перемоги вихованців у конкурсах-захистах науково-дослідних робіт членів Житомирського територіального відділення Малої академії наук, Всеукраїнських олімпіад з навчальних предметів, але й сумлінне виконання ліцеїстами буденних справ, які виникають на уроках та в позаурочний час, в міжособистісних стосунках і проявляються на рівні громадянської відповідальності.

Авторська модель «Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення» (ідея закладу реалізується з 1993 р., автор педагогічної ідеї – С. В. Мельник, директор одеського навчально-виховного комплексу «Гімназія № 7 – спеціалізована школа I ступеня з поглибленим вивченням англійської мови» Одеської міської ради Одеської області). Авторська школа діє в режимі наукового пошуку та творчої експериментальної роботи з формування у дітей та учнівської молоді громадянських і моральних цінностей, соціальної активності та громадянської відповідальності, патріотизму, позитивної мотивації до здорового способу життя²⁷¹.

На базі української гімназії створено Одеський міський Центр культури здоров'я з відповідною методичною роботою, інноваційними технологіями, результатами роботи якого користуються освітяни міста, області, України. Діяльність

---

²⁷⁰ Корінна Л. В. Технологія формування громадянських цінностей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчально-го закладу. Житомир, ЖДУ, 2011. С. 121–132.

²⁷¹ Мельник С. В. Авторська модель «Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення» (Одеський навчально-виховний комплекс «Гімназія № 7 – спеціалізована школа I ступеня з поглибленим вивченням англійської мови» Одеської міської ради Одеської області). Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник). Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Маринівська / за наук. ред. Ю. І. Завалевського. Київ-Чернівці : Букрек, 2017. С. 92–104.

закладу освіти уможливила створення в м. Одесі єдиного освітнього простору для вирішення актуальної соціальної проблеми збереження здоров'я шкільної молоді. Під керівництвом С. В. Мельник, координатора Національної мережі шкіл сприяння здоров'ю, гімназія увійшла до складу Європейської мережі шкіл сприяння здоров'ю. Педагогічний колектив гімназії став переможцем усеукраїнських конкурсів сучасних моделей закладів освіти «Школа сприяння здоров'ю» (2003, 2006) та «Школа майбутнього» (2010). З 2007 по 2012 рр. педагогічним колективом проводиться реалізація експериментальної програми «Психолого-педагогічне проектування розвитку особистості дитини» (автор – В. Д. Киричук).

З 2015–2020 рр. педагогічний колектив гімназії здійснює експеримент всеукраїнського рівня за темою «Громадянсько-патріотичне виховання суб'єктів громадянського суспільства України в умовах навчально-виховного комплексу» (наказ МОН України від 30.07.2015 р. № 828).

Стрижнем усієї системи виховання в гімназії є національна ідея, яка відіграє роль об'єднуючого, консолідуючого фактора і спрямована на формування життєвої позиції гімназиста, становлення його як громадянина своєї держави.

Педагогічний колектив гімназії приділяє велику роль всім складовим національно-патріотичного виховання, зокрема військово-патріотичному й громадянському. Це уроки мужності, зустрічі з учасниками бойових дій, активна робота у гімназійному військово-історичному музеї²⁷², телемости з іншими авторськими школами України, активна діяльність гімназійного фольклорного гурту «Соняшник» у формуванні громадянської свідомості²⁷³, підготовка та участь команд гімназії в різних вій-

---

²⁷² Пилипейко С. Ф. Цих днів не згасне слава ... (Досвід роботи гімназійного військово-історичного музею). Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник / Автор-упорядник: С. В. Мельник / за фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 204–208.

²⁷³ Сівак Т. В. Пісня як засіб формування національної свідомості. Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник С. В. Мельник. За фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 247–251.

ськово-патріотичних заходах та змаганнях, організація та впровадження проектів військово-патріотичного напрямку, підтримка національних та народних традицій.

Одним із найцінніших проектів гімназії є **військово-патріотична спортивна гра «Скоб»**. Назву гри обрано невипадково. Скоб – це відомий хижий птах. «Скоб» було гаслом та привітанням українських пластунів початку ХХ століття. Юні скаути віталися піднесенням трьох пальців правої руки (великий палець притримує на долоні зігнутий мізинець). Літери гасла є першими літерами слів, що характеризують пластунів:

- сильний розумом та тілом,
- красний душею,
- обережний в задумах та планах,
- бистрий у думці та справах²⁷⁴.

У гімназії ця гра проводиться вже давно. Вісім років тому її почали проводити двічі на рік: восени та навесні. До проведення цього заходу долучаються вчителі предметів «Захист вітчизни», «Основи здоров'я», фізичної культури, історії, української літератури, правознавства та лідери учнівського самоврядування.

Етапи гри (навчально-тренувальні локації): 1) «вишкіл» – конкурс строю та патріотичної пісні, 2) «тир» – вогнева підготовка, 3) «перша допомога» – тактична медицина, 4) «цивільний захист» – основи цивільного захисту, 5) «загальна фізична підготовка», 6) «смуга перешкод», 7) «історичний», 8) «зброярня», 9) «навички виживання під час військових дій».

За час здійснення цього експерименту гімназія долучилася до багатьох міжнародних проектів: **міжнародного волонтерського проекту GoCamp** (інноваційний формат табору з поглибленим вивченням англійської мови та залученням до співпраці іноземних волонтерів); **міжнародного проекту «Глобальний діалог молоді світу»** з проведення відеоконференцій з метою

---

²⁷⁴ Саблукова О. В., Мірін В. В. Військово-патріотична гра «СКОБ» – авторське бачення національно-патріотичного виховання учнів. Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. За фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 227–232.

обговорення актуальних проблем людства; міжнародного проекту «Найбільший урок у світі», де розглядаються основні напрями розвитку людства до 2030 року.

Наданий старт багатьом проектам загальногінназійного рівня: **загальногінназійному благодійному волонтерському руху «Берегиня»** (починаючи з 2013 року майже щомісяця волонтерська організація «Берегиня» підтримує українських воїнів-бійців, мирне населення, які знаходяться на сході України, надсилаючи посилки з необхідними речами; допомагає воїнам, які лікуються в Одеському військовому шпиталі; проводять концерти у військових частинах). За волонтерську допомогу підрозділам, які беруть безпосередню участь в АТО/ООС щодо захисту суверенітету та територіальної цілісності України, директор авторської школи С. В. Мельник та колектив гімназії відзначені подяками командування військової частини В2317, підрозділу реактивного артилерійського дивізіону 28 окремої гвардійської механізованої бригади, грамотами за активну участь в організації та проведенні **Всеукраїнських благодійних акцій «Почуйте всі!», Фонду «Серце до серця»**²⁷⁵.

Учителі гімназії (значна частина жінок педагогічного колективу) *ведуть активну громадську діяльність*, є членами обласного відділення **Всеукраїнської громадської організації «Союз Українок»**, проводять кропітку роботу з відродження українських традицій, національно-патріотичного, морально-духовного виховання учнівської молоді, є ініціаторами зародження нових традицій щодо виховання національної та громадянської свідомості в учнів.

Значною складовою для здійснення становлення громадянськості є **міжпредметні зв'язки в процесі навчання**, коли закладається фундамент глибоких знань учнів, формується їх світогляд, національна свідомість, національно-патріотичні

---

²⁷⁵ Саблукова О. В., Глебова Л. Е. «Волонтер – це той, хто не стоїть осторонь...» (Майстер-клас як форма залучення до волонтерської діяльності). Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. За фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 233–237.

цінності²⁷⁶, любов до української пісні²⁷⁷, мови, літератури²⁷⁸, історії²⁷⁹. Технологія громадянсько-патріотичного виховання учнів дає можливість формувати у майбутніх громадян патріотичне мислення, патріотичну свідомість, розвивати інтелект особистості для активної участі в навчально-пізнавальній діяльності, виробляти активну громадянську позицію, реалізувати її в практичній діяльності.

Важлива роль у формуванні громадянськості відводиться **сімейному вихованню**. Адже саме в сім'ї формуються базові цінності світогляду молодого громадянина демократичної держави, почуття відповідальності за долю своєї Батьківщини. У роботі з батьками педагоги авторської школи пріоритетними завданням ставлять роз'яснення батькам мети громадянсько-

---

²⁷⁶ Мельник С. В., Долгий М. М., Саблукова О. В. Формування громадянсько-патріотичних цінностей гімназистів у контексті дослідно-експериментальної роботи закладу освіти. Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. за фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 197–203.

²⁷⁷ Сівак Т. В. Пісня як засіб формування національної свідомості. Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. за фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 247–251 .

²⁷⁸ Гринюк В. Д. Відкриваємо духовні острови в океані рідної літератури. Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. за фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 238–246. Процишина О. Г. Використання фольклору як засобу формування громадянської свідомості. Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. за фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 220–226.

²⁷⁹ Ободовська В. І., Пастух С. М. Культура пам'яті як шлях до європейського порозуміння (уроки Голокосту крізь призму сторітелінгу (не) дитячої теми). Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. за фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 209–219.

патріотичного виховання дітей і молоді, ознайомлення батьків з основними напрямками громадянсько-патріотичного виховання дітей і молоді, залучення батьків до участі у позакласній та позашкільній роботі патріотичного спрямування (допомога у проведенні походів, екскурсій, військових ігор, керівництво гуртками, бесіди з учнями), форм спільної пошукової роботи і творчої діяльності.

Учасники освітнього процесу в авторській школі є активними **учасниками національно-патріотичних заходів міста**, ініціаторами зародження нових традицій з метою формування в громадськості почуття національної та громадянської свідомості, української ментальності, виховання поваги до культурних, історичних цінностей українського народу. У щорічному «Вишиванковому ланцюгу», Дні вшанування Державного Прапора України, Дні незалежності України беруть участь усі педагоги гімназії, учні, їх батьки, представники влади міста, жителі та гості.

За активну участь у модернізації національної системи освіти заклад освіти високо оцінений Міністерством освіти і науки України та Національною Академією педагогічних наук України, нагороджені дипломами та медалями Міжнародних виставок «Сучасна освіта в Україні» (2006, 2007 роки), «Сучасні навчальні заклади» (2011, 2013, 2014, 2015, 2016 роки), «Інноватика в сучасній освіті» (2013, 2014, 2015, 2016 роки), відзначено Почесним званням «Лідер сучасної освіти» (2016 рік).

Авторська модель «Школа громадянської зрілості» (ідея реалізується з 2006 р., автори педагогічної ідеї – Д. Й. Даниш, директор Корецького навчально-виховного комплексу «Школа І-ІІ ступенів-ліцей» Корецької районної ради Рівненської області, заслужений працівник освіти України (нагороджена Грамотою Президії Верховної Ради України, Грамотами Міністерства освіти і науки України, нагрудним знаком «Відмінник народної освіти УРСР», «Василь Сухомлинський», грамотою Інституту інноваційних технологій і змісту освіти, Рівненської обласної держадміністрації, Корецької районної держадміністрації, обласного управління освіти і науки) та О. В. Рогальчук, заступник директора з навчально-виховної роботи (нагороджена Почесною Грамотою Міністерства освіти і науки України,

грамотами Рівненської обласної держадміністрації, Корецької районної держадміністрації, обласного управління освіти і науки, дипломом у районному рейтингу популярності «Гордість району-2006» у номінації «Кращий працівник освіти», ювілейною медаллю «25 років незалежності України») ²⁸⁰.

Основна ідея ґрунтується на припущенні, що виховання громадянської компетентності учнів ефективно здійснюватиметься за умов модифікації змісту, форм і методів виховання громадянської компетентності учнів, впровадження мотиваційно-ціннісної технології вчинку у виховний процес закладу освіти.

Новизна ідеї полягає в обґрунтуванні ефективності виховання громадянської компетентності учнів, визначенні концептуальних підходів до виховання в учнів громадянської компетентності, що знайдуть своє відображення у програмному забезпеченні діяльності закладу, розробці педагогічної моделі виховання в учнів громадянської компетентності та перевірці умов її реалізації, впровадженні інноваційних форм і методів, нового змісту, інтерактивних форм, технологій виховання в контексті громадянської компетентності, використання мотиваційно-ціннісної технології вчинку у вихованні громадянської компетентності учнів, визначенні критеріїв і рівнів сформованості громадянської компетентності ²⁸¹.

Формування громадянського вчинку – це свідомі дії особистісної форми громадянської поведінки, в якій проявляється воля та моральне самовизначення вихованця ²⁸². Ключовими поняттями є: мотиви громадянської поведінки (спонукання до діяльності, яка відповідає громадянським уявленням

---

²⁸⁰ Даниш Л. Й., Рогальчук О. В. Авторська модель «Школа громадянської зрілості» (Корецький навчально-виховний комплекс «Школа І-ІІ ступенів-лицей» Корецької районної ради Рівненської області. Авторська школа в Україні науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. за фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2017. С. 35–43.

²⁸¹ Рогальчук О. Упровадження мотиваційно-ціннісної технології вчинку в навчально-виховний процес ліцею. Нова педагогічна думка, 2011. № 2. С. 77–85.

²⁸² Даниш Л. Й. Теорія вчинку. Директор школи, ліцею, гімназії, 2011. № 2. С. 28–29.

особистості); стратегії цілепокладання (постановка мети і шляхи її досягнення, усвідомлення і переосмислення учнем місця, яке він займає у суспільстві); громадянська діяльність (активна взаємодія особистості, яка включена у суспільні відносини з оточуючою дійсністю, в процесі якої громадянин перетворює і вдосконалює існуючу соціальну дійсність і самого себе).

Формування громадянського вчинку набуває сьогодні особливого значення, а тому виникає необхідність у визначенні основних засад, мети, напрямів, змісту, форм і методів, що забезпечило б процес гармонійного розвитку високодуховної особистості, яка у своїй громадянській діяльності і вчинках керувалася загальнолюдськими моральними цінностями. Тому актуальність експериментальної роботи беззаперечна.

Результатом дослідно-експериментальної роботи з формування громадянського вчинку має стати відповідний розвиток конкретних громадянських якостей особистості учнів, які в свою чергу безпосередньо мають суттєво вплинути на спрямованість громадянської поведінки. Теоретичною основою діяльності школи громадянського вчинку виступає психолого-педагогічна теорія вчинку І. Д. Бежа²⁸³.

Формування громадянського вчинку в авторській школі проходить наскрізно через всі заходи, що відбуваються у ліцеї. Центром такої роботи є різні види діяльності вихованців: навчальна, ігрова, трудова, художня, спортивна, творча, громадська. Важливою обставиною, що відповідає енергії вчинку, є можливість створення у всьому ліцеї такої атмосфери, до якої включений весь колектив закладу. Проводяться місячники добрих справ, громадянського вчинку, духовного відродження, духовності, гармонії спільно з настоятелями духовних храмів, представниками дитячих бібліотек, шкіл мистецтв. Учні наближаються до важливого усвідомлення – «хто вони є» і «які вони можуть бути».

---

²⁸³ Даниш Л. Й., Рогальчук О. В. Авторська модель «Школа громадянської зрілості». (Корецький навчально-виховний комплекс «Школа І-ІІ ступенів-ліцей» Корецької районної ради Рівенської області. Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник). Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Маринівська. За наук. ред. Ю. І. Завалевського. К. – Чернівці : Букрек, 2017. С. 37.

У ліцеї створено навчально-виховні центри «Світлиця матері», «Світлиця рідної мови», «Краєзнавча Світлиця», «Кімната бойової слави», «Літературно-краєзнавча світлиця». На базі центрів працюють творчі лабораторії «Екологія душі», «Основи толерантності», «Історія рідного краю», «Культура ділового мовлення», «Крок до культури миру», «Духовні обереги», «Література української діаспори», «Вчимося бути громадянами», «Історія Голокосту». Аналіз відгуків ліцеїстів показав, що діяльність у таких лабораторіях викликає зацікавленість та захоплення, діти впевнені, що отримані знання допоможуть їм у майбутньому дорослому житті.

Пріоритетним у формуванні громадянського вчинку є слово, книга, справа. У позакласний час учні мають можливість відвідати діючий клуб «Духовність», у рамках якого функціонують гуртки та студії різних напрямів, науково-дослідне об'єднання «Гармонія» (учнівське товариство «Єврика»), спортивно-оздоровчий клуб «Факел», дебатний клуб «Громадяни європейської спільноти», туристичний клуб «Валкер», екологічний клуб «Зелені паростки майбутнього», волонтерські пошукові загони «Вогник», «Надія», спортивні клуби на базі класів.

Вагомими складовими у формуванні громадянського вчинку є самоствердження учнів шляхом спілкування з однолітками та старшими людьми, самореалізація, самовизначення через діяльність тимчасових дитячих громадських об'єднань. У ліцеї функціонує дієва учнівська організація «Плеяда» (9–11 класи), яка об'єднує відділ інформації «Ерудит», відділ освіти «Інтелект», відділ охорони дитинства «Малюк», відділ охорони здоров'я і спорту «Лідер», відділ культури «Ініціатива», відділ внутрішніх справ «Інтелігент», служби у класах «Миротворець», «Олімп», «Оберіг», «Добробут» та добровільне учнівське об'єднання «Крок» (6–8 класи), принципами діяльності якої є діалог – співпраця учителя і учня, громадянина і держави, набуття досвіду соціальних дій і толерантності. У межах об'єднання створені лабораторія соціологічних досліджень, Інтелект-центр (мозковий центр), Прес-центр (редакційна колегія газети «Слово») та самоврядні вікові об'єднання за інтересами: спортивне об'єднання «Кросс», наукове об'єднання «Пошук», еколого-краєзнавче об'єднання «Журавлик», об'єднання «Колективних творчих справ».

Мета школи громадянського вчинку полягає у формуванні в учнів нової свідомості, орієнтованої на готовність стати гідним громадянином і патріотом України; створенні умов для формування громадянської свідомості особистості, патріота з високим загальним рівнем культури, особистісними якостями і рисами характеру, глибокого розуміння приналежності до українського народу, внутрішньої потреби і готовності відстоювати і захищати його інтереси, реалізовувати свій особистісний потенціал на благо зміцнення української держави та людства, здатності до успішної соціалізації в суспільстві. При цьому є важливим усвідомлення цих орієнтирів усіма суб'єктами освітнього процесу – педагогами, учнями, батьками²⁸⁴.

Стислий зміст діяльності вище вказаних авторських шкіл вже певним чином розкрив особливості і унікальність діяльності цих закладу освіти з громадянського і національно-патріотичного виховання дітей і учнівської молоді. Назви всіх існуючих авторських моделей, які активно залучають молодь до розвитку громадянського суспільства у цьому доробку наводити не будемо, більш детально з ними можна ознайомитися в науково-методичному посібнику «Авторська школа в Україні» (2017)²⁸⁵, матеріалах міжнародних фестивалів педагогічних інновацій²⁸⁶ та іншій друкованій літературі та інтернет-ресурсах.

Загалом в освітньому просторі України є чимало авторських шкіл, які цілеспрямовано працюють над формуванням громадянської позиції й громадянської свідомості в учнів через реалізацію таких моделей, як: **авторська модель «Школа дитячої дипломатичної місії»** (Криворізька загальноосвітня спеціалізована школа I–III ступенів № 4 з поглибленим

---

²⁸⁴ Там само.

²⁸⁵ Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник). Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Мариновська. За наук. ред. Ю. І. Завалевського. К. – Чернівці : Букрек, 2017. 416 с.

²⁸⁶ Матеріали X Міжнародного фестивалю педагогічних інновацій / Упорядник: Н. А. Назаренко. У двох томах. Том 2. Авторські школи України. Черкаси : ЧОПОП, 2018. 202 с.

вивченням іноземних мов Криворізької міської ради)²⁸⁷, **авторська модель «Школа козацької педагогіки»** (Пасічнянський навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня середня школа І–ІІІ ступенів – технологічний ліцей» Старосинявського району Хмельницької області)²⁸⁸, **авторська модель «Гімназія культури гідності»** (Черкаська гімназія № 9 ім. О. М. Луценка Черкаської міської ради Черкаської області)²⁸⁹ та інші.

Завданням «Школи дитячої дипломатичної місії» (ідея реалізується з 2015 р.) є розвиток толерантності та переконання особистості в необхідності використання засобів дипломатії як одного із шляхів розв'язання конфліктів; підготовка учнів до участі в громадському житті своєї країни та на міжнародній арені; формування учнів як рівноправних партнерів у соціально-економічній і політичній сферах життя; формування ключових життєвих компетентностей учнів задля формування у них активної громадянської позиції.

Головною метою реалізації авторської моделі «Школа козацької педагогіки» (ідея реалізується з 2001 р.) є удосконалення форм і методів національно-патріотичного і громадянського виховання учнів; забезпечення єдності навчання, виховання і розвитку особистості; підготовка до захисту Вітчизни;

²⁸⁷ Новіков М. Л. Авторська модель «Школа дитячої дипломатичної місії» (Криворізька загальноосвітня спеціалізована школа І–ІІІ ступенів № 4 з поглибленим вивченням іноземних мов Криворізької міської ради). Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник). Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Мариновська. За наук. ред. Ю. І. Завалевського. К. – Чернівці : Букрек, 2017. С. 246–251.

²⁸⁸ Руса Т. В. Авторська модель «Школа козацької педагогіки» (Пасічнянський навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня середня школа І–ІІІ ступенів – технологічний ліцей» Старосинявського району Хмельницької області). Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник). Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Мариновська. За наук. ред. Ю. І. Завалевського. К. – Чернівці : Букрек, 2017. С. 267–273.

²⁸⁹ Топчій І. В. Авторська модель «Гімназія культури гідності» (Черкаська гімназія № 9 ім. О. М. Луценка Черкаської міської ради Черкаської області). Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник). Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Мариновська. За наук. ред. Ю. І. Завалевського. К. – Чернівці : Букрек, 2017. С. 307–311.

вироблення єдиних поглядів і вимог до проблем виховання патріота та громадянина; використання інноваційних форм і методів у освітньому процесі; формування у молоді високої патріотичної свідомості та національної гідності²⁹⁰.

З метою реалізації козацької педагогіки в закладі освіти розроблено **освітньо-модульний проект «Славу козацьку повік не забуваємо»**. Метою проекту є залучення учнівської молоді до формування самосвідомості, самоповаги, національної гідності, української ідентичності шляхом вивчення історії України, козацтва, національного руху; шанування національної культури, мови, історії та традицій українського народу. Традиційною стала участь учнів закладу у роботі Всеукраїнської експедиції в літописному Губині (XII–XIII ст.), спілкування з відомими археологами Іоном Ізраїлевичем (Срулевичем) Винокуром (заслуженим працівником вищої школи України, академіком Академії Наук вищої школи України, академіком Української Академії історичних наук, доктором історичних наук, професором Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету) та Василем Івановичем Якубовським (відомим подільським археологом, дослідником Болохівщини, професором кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктором історичних наук, професором)²⁹¹.

Реалізація авторської моделі **«Гімназія культури гідності»** (розпочалася з 2014 р.) набуває у сучасних непростих соціально-економічних і політичних умовах в Україні виняткового значення. Теоретичною основою «Гімназії культури гідності» стали наукові праці вітчизняних учених (І. Д. Бех, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський, О. А. Захаренко, І. О. Синиця, С. В. Удовиська та ін.) та зарубіжних (Д. Дьюї, Я. Корчак, М. Монтессорі, С. Френе), які визначали гідність як особливе моральне ставлення людини до самої себе та ставлення до нього з боку суспільства,

²⁹⁰ Руса Т. В. Впровадження козацької педагогіки як складової національно-патріотичного виховання у Пасічянському НВК. Директор школи, ліцею, гімназії. 2015. № 4–5. С. 58–64.

²⁹¹ Філінюк А. Г. До 75-річчя кандидата історичних наук, професора Василя Івановича Якубовського. Освіта, наука і культура на Поділлі, 2015. Том 22. С. 467–474.

в якому визнається цінність особистості. На їхню думку гідність відображається у структурі особистості та нерозривно пов'язана з її самосвідомістю; гідність визначається через систему ставлень (ставлення людини до самої себе, інших людей, держави, суспільства) та є регулятором поведінки.

На думку директора Черкаської гімназії № 9 ім. О. М. Луценка Черкаської міської ради Черкаської області І. В. Топчій (кандидата педагогічних наук, доцента кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників), гідність, як безумовна цінність, є підґрунтям для утвердження людиною своєї громадянської позиції, відповідального самовизначення, єдиного правильного вибору у складних життєвих ситуаціях²⁹². Формування культури гідності гімназистів здійснюється на основі виховання різних видів гідності: 1) «Я – Я» – людська гідність (правовий аспект): Я – дитина, людина, європеєць, представник людства; 2) «Я – Ти» – особистісна (власна) гідність: Я – учень, Я – гуманіст, нащадок, продовжувач власного роду; 3) «Я – суспільство» – національна гідність: Я – українець, творець себе і держави, нації²⁹³.

Узагальнюючи результати діяльності вищезазначених авторських шкіл, можна зробити висновок про те, що гармонійне поєднання існуючих підходів до застосування всього дидактичного комплексу передової педагогічної думки гарантує максимальний успіх у процесі запровадження громадянських і національних цінностей у освітній простір країни. Система роботи авторських шкіл України відкрила нові шляхи консолідації зусиль закладів загальної середньої освіти, родини, наукових установ, громадських організацій, музеїв, бібліотек, культурних і мистецьких центрів, центрів здоров'я і правопорядку. Такий сформований партнерський соціум сприяє якнайкращому формуванню людини як свідомого громадянина, справжнього патріота своєї країни, який буде служити суспільству за покликом серця, орієнтуючись на внутрішні духовні потреби.

---

²⁹² Топчій І. В., Федорченко Т. Є., Федорченко С. В. Майбутнє у твоїх руках: визнач свою позицію. Навчально-методичний. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2010. 148 с.

²⁹³ Топчій І. В. Успішна школа для успішного учня. Науково-методичний посібник. Черкаси : ПП «Чабаненко», 2015. 172 с.

За результатами здійснення експериментів усеукраїнського рівня, проведення інноваційної освітньої діяльності, спрямованої на посилену увагу до формування громадянської компетентності, можна зробити висновок про те, що «цілеспрямована, системна й комплексна діяльність з виховання громадян-патріотів України шляхом реалізації дослідно-експериментальної роботи у закладах освіти та робота з розвитку громадянської свідомості здобувачів освіти мають достатньо високі кількісні та якісні показники, що свідчать про ефективність здійснюваної наукової, науково-методичної та виховної роботи науковців та освітян-практиків»²⁹⁴.

Загалом, за підсумками проведення експериментів усеукраїнського рівня з громадянського, військово-патріотичного і національного виховання дітей і молоді видано чимало наукової продукції, розміщеної у наукових фахових виданнях²⁹⁵, збірниках матеріалів науково-практичних конференцій, колективних монографіях, навчально-методичних посібниках, на шпальтах освітянської преси: в Інформаційному збірнику для директора школи та завідувача дитячого садка, у науково-педагогічних журналах «Рідна школа», фахових виданнях видавництва «Шкільний світ»: «Методист», «Управління освітою», «Директор школи» та інших виданнях.

Висвітлене дослідження доводить, що експерименти, освітні проекти всеукраїнського рівня та авторські школи України досить активно впливають на формування суспільної поведінки молодого покоління, розвиток почуття державницької відповідальності й громадянської гідності.

---

²⁹⁴ Виховання громадян-патріотів шляхом реалізації дослідно-експериментальної роботи у закладах освіти України. URL: <https://imzo.gov.ua/2020/04/23/vykhovannia-hromadian-patriotiv-shliakhom-realizatsii-doslidno-eksperymental-noi-roboty-u-zakladakh-osvity-ukrainy> (дата звернення: 25.09.2020).

²⁹⁵ Бойко С. М., Самойленко Г. Е. Виховання громадян-патріотів України на Дніпропетровщині: результати дослідно експериментальної роботи в закладах загальної середньої освіти за 2015–2020 роки. Збірник наукових праць «Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах». 2020. № 71. Том 1. С. 96–101. URL: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/71/part_1/18.pdf (дата звернення: 25.09.2020).

Вивчення, аналіз, систематизація та узагальнення результатів експериментів, інноваційних освітніх проектів та діяльності авторських шкіл України в подальшому сприятиме:

- забезпеченню необхідних психолого-педагогічних та організаційних умов для громадянського і національно-патріотичного виховання, створенню належних умов для самореалізації особистості відповідно до її інтересів і можливостей, здатності до самостійного життєвого вибору;
- підвищенню рівня соціальної і громадянської активності особистості, готовності до участі у процесах державотворення, здатності до співпраці у громадянському суспільстві;
- створенню ефективної виховної системи громадянсько-патріотичного виховання молоді у закладах освіти, що сприятиме формуванню високих моральних, культурних національних і загальнолюдських цінностей дітей та учнівської молоді як громадян України;
- формуванню у дітей і учнівської молоді характерних рис патріота (активна підтримка і розвиток української державності, дотримання Конституції України) на основі здобуття ґрунтовних знань і основ з громадянської освіти і виховання, вивчення предмету «Захист України» («Захист Вітчизни»), використання міжпредметних зв'язків на уроках та в позашкільній діяльності;
- підвищенню загального рівня політичної та правової культури, знань нормативно-правової бази; відповідальному ставленню до своїх прав та обов'язків;
- готовності до захисту Батьківщини, підвищенню зацікавленості молоді щодо державної служби та служби у Збройних силах України;
- розвитку волонтерському руху;
- активізації формування громадянської активності дітей та учнівської молоді на основі військово-патріотичних та військово-спортивних ігор (Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»), міської військово-патріотичної спортивної гри «Прорив», військово-патріотичної гри «СКОБ», міського проекту історичних реконструкцій «Обірвані струни майбутнього нації» та ін.);
- збереженню і вшануванню історичної пам'яті, національних і державних свят, українських звичаїв і обрядів;

сприятиме формуванню поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій;

- любові до рідної мови, пісні, літератури, культури, історії, краю;
- дбайливому ставленню дітей та учнівської молоді до національних багатств рідної природи; збереженню та зміцненню власного здоров'я;
- консолідації зусиль соціальних, освітніх і наукових інституцій та установ у справі громадянського виховання підростаючого покоління.

Виходячи із завдань дослідження, подальший теоретико-методологічний аналіз громадянського виховання учнівської молоді вимагає більш детального вивчення й поширення результатів проведення кожного експерименту всеукраїнського рівня, інноваційної освітнього проекту та діяльності авторських шкіл України на теоретичному, методичному, емпіричному та практичному рівнях.

2.4 Нові можливості для забезпечення розвитку громадянських компетентностей та зростання професійної мотивації молодих вчених в Україні

*Інна Семенець-Орлова, Тетяна Шкода,
Марія Теплюк*

Нещодавнє оновлення освітнього законодавства стосувалося включення до переліку компетентностей як результатів навчання громадянських компетентностей. У Преамбулі ЗУ «Про освіту» 2017 р. наголошено: «Метою освіти є всебічний розвиток людини ..., виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству.....»²⁹⁶.

---

²⁹⁶ Про освіту: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38–39, ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 25.09.2020).

У ст. 12 цього ж ЗУ уточнено, що **громадянські та соціальні компетентності, – пов’язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей**». Згідно з положеннями Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (2018 р.), громадянська освіта охоплює всі види освіти (формальну, неформальну, інформальну), а також всі рівні освіти і всі вікові групи громадян та спрямовується на формування громадянських компетентностей²⁹⁷.

Система громадянської освіти охоплює всі складники освіти, рівні і ступені освіти, стандарти освіти, заклади освіти та інших суб’єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органи управління у сфері освіти, а також нормативно-правові акти, що регулюють відносини між ними.

Основними змістовими напрямками громадянської освіти є:

- права людини та громадянина;
- участь громадян та інститутів громадянського суспільства у веденні державних справ;
- використання судової системи для захисту громадянських прав; використання інших механізмів захисту прав людини на національному та міжнародному рівні;
- участь громадян та інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення, процесах прийняття рішень на різних рівнях; відповідальне ставлення до своїх обов’язків;
- національно-патріотичне виховання;
- критичне мислення;
- медіаосвіта;
- волонтерська діяльність.

В основі освіти для демократичного громадянства – справедливості і публічний інтерес. Публічні інтереси – це інтереси соціальної спільноти, суспільні інтереси, без задоволення яких з одного боку неможливо реалізувати приватні інтереси, а з іншого – забезпечити цілісність, стійкість і нормальне функціонування організацій, держав, націй, суспільства та їхній

---

²⁹⁷ Концепція розвитку громадянської освіти в Україні від 03.10. 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p> (дата звернення: 25.09.2020).

розвиток відповідно. Культура громадянськості і характеризує своєрідне «мистецтво» (спроможність) жити разом, дбаючи про публічні інтереси. Отже, публічні інтереси – це визнані публічною владою та суспільством інтереси, що користуються підтримкою держави; це узагальнений варіант індивідуальних та групових інтересів; інтегральний комплекс правових, соціальних та економічних інтересів.

У сучасних демократіях справді високий рівень загальної освіти не співвідноситься із рівнем знань, вмінь та готовністю громадян жити в демократичному суспільстві. Подібну ситуацію спостерігаємо і в Україні – високий рівень освіти Українського народу, що є його цінністю та позитивною стороною, протиставляється невмінню використовувати цей інтелектуальний капітал в умовах трансформації українського суспільства.

Наразі тема громадянської освіти у публічному дискурсі, зокрема на просторі європейських країн, надзвичайно важлива, що знайшло відображення, зокрема, у діяльності Ради Європи²⁹⁸.

У західній традиції «громадянськість», як і «громадянство» позначаються одним терміном «citizenship». Однак, як визначено у Cambridge Dictionary, «citizenship» характеризує якості особи як члена суспільства, поведінка якої відповідає очікуванням інших людей, які проживають поруч²⁹⁹. Наразі поняття «громадянськість» наповнюється різним змістом – від самопожертви на благо держави – до вільної та повноправної участі у громадському житті. Громадянськість передбачає, що кожен повинен долучитися у вирішення питань, які стосуються суспільного життя і діяти в ролі активного та відповідального громадянина, що поважає права інших, має розвинене почуття громадянської солідарності, сумлінно виконує громадянські обов'язки. Тому, на відміну від патріотизму, громадянськість, поряд з афективною прихильністю до певної країни, містить набір конкретних

---

²⁹⁸ Семенець-Орлова І. Суспільне замовлення на громадянську освіту/ URL: <http://education-ua.org/ua/articles/1327-suspilne-zamovlennya-na-gromadyansku-osvitu-abo-yakvirostiti-anglijskij-gazon-v-ukrajini> (дата звернення: 07.09.2020).

²⁹⁹ Citizenship in Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/citizenship> (last accessed: 07.09.2020).

раціональних установок щодо активної участі індивіда у забезпеченні загального добробуту. Наприклад, повага до закону, що є складовою громадянськості, вимагає не сліпого підпорядкування вже прийнятим правилам і законам, а здатність брати участь у їх розробці.

В основі сучасного громадянства лежить орієнтація на громадянську відповідальність, в основу громадянських компетентностей покладено ціннісне ставлення особистості до суспільства та суспільного інтересу³⁰⁰. Громадянський патріотизм потребує критичної кількості навчених конструктивній взаємодії у складному суспільстві патріотів, зорієнтованих на забезпечення публічного інтересу.

Зміцнення Української державності особливо актуалізує потребу в розвиненій громадянськості, що окреслює формування нової моделі патріотизму для сучасної України. Громадянськість, як і патріотизм, передбачає турботу про інтерес співгромадян. Основною складовою громадянськості є активна участь індивіда у життєдіяльності суспільства для суспільного блага («моя безпека і комфорт залежить від безпеки і комфорту всього мого народу»).

Для успіху в сучасному суспільстві індивіду недостатньо бути вузьким фахівцем у певній галузі. Розвинена демократія передбачає, що усі члени соціуму, незважаючи від їх професійної повсякденної діяльності, мають володіти належними знаннями у сфері демократичного громадянства.

Громадянський патріотизм є необхідною передумовою сталого демократичного транзиту. Його актуальність значною мірою посилюється в умовах реформи децентралізації влади в Україні. Успішність процесу децентралізації безпосередньо залежить від активності громадянської позиції українців. Модель громадянського патріотизму передбачає вдосконалення у громадян критичного мислення, розвиток прагнення брати на себе ініціативу й відповідальність, вміння позбуватися стереотипів і міфів, мотивацію бути сумлінним у своїй професії для

---

³⁰⁰ Semenets-Orlova I. Multidimensional management contemporary: generation of social meanings for a new collective identities. Public management, 2018 (Special edition). № 4 (14). P. 264–269. URL: <https://doi.org/10.31618/vadnd.v1i14.118> (last accessed: 07.09.2020).

блага не тільки себе, а усіх членів суспільства. На сьогодні вміння громадян України досягати ухвалення суспільно важливих рішень консенсусним способом, досягати компромісу через конструктивно діяльнісну суспільно-політичну активність значно поступаються протестним видам активності. Це можна пояснити недостатнім рівнем знань членів суспільства про свої громадянські права та обов'язки. Поширення правового нігілізму та громадської департисипації досить динамічне у незрілих демократія, що визначає потребу подальшого розвитку громадянської освіти українців³⁰¹. Створення в Україні об'єднаних територіальних громад ще більше посилює потребу розвиненості у громадян навиків участі, обговорення та спільного прийняття рішень, діалогу з органами влади.

Реформа децентралізації є своєрідним тестом українського суспільства на належний рівень громадянськості, вміння самоорганізовуватись і на засадах суспільного консенсусу вирішувати місцеві проблеми. Успішність складання «іспиту на громадянськість на місцевому рівні» відкриє передумови для успішного поширення конструктивної громадянської активності вже у контексті макрополітики³⁰². Це стосується закріплення здобутків акцій громадянського протесту 2013–2014 рр. для досягнення стандартів Європи у сфері розвиненої демократії, і, відповідно – забезпечення високого рівня якості життя та безпеки для українських громадян.

На початку 90-х років громадянську освіту, як зазначає О. Нап'юнтек, називали політичною освітою, оскільки вона охоплювала сферу знань, що стосувалася політики, участі у виборах, формування політично поінформованого та відповідального громадянина, який слідкує за діяльністю вищих органів влади³⁰³. Однак, сучасний розвиток демократії, розширив сферу

---

³⁰¹ Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 17.09.2020).

³⁰² Semenets-Orlova I. Valuable concept of peace-building in Ukraine. Публічне урядування, 2019. №3 (18). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/valuable-concept-of-peace-building-in-ukraine> (last accessed: 07.09.2020)

³⁰³ Korzeniewski J. Edukacja obywatelska w szkole : teoria i praktyka. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – S. 105.

громадянської освіти – вона стала спрямовуватись на формування активного громадянина, який б самостійно брав участь у виробленні політики на національному, регіональному та місцевому рівнях.

Як вважають вітчизняні вчені, зміст громадянської освіти полягає у «культивуванні цінностей, прав, свобод і гідності людини, розвитку вміння відстоювати власні права в разі зазіхань на них з боку інших людей або влади, розвитку громадянських компетентностей, прихильності до цінностей демократії, поширенні критичного ставлення людей до уряду й продукова-них ним постанов і рішень, а також у мотивуванні індивідів до участі у розв’язанні проблем громадського життя»³⁰⁴. Тобто громадянська освіта спрямована на формування знань, цінностей, установок, оціночних суджень та сприяє залученню особистості до діяльності через діяльність, в тому числі, інституцій громадянського суспільства³⁰⁵.

Наразі важливою задачею освітніх змін в Україні є забезпечення того, що громадянська освіта стала безперервним, багаторівневим процесом, що має свій розвиток і на ланці освіти дорослих³⁰⁶. У транзитних суспільствах (українське, в тому числі) громадянська освіта повинна охоплювати все суспільство, розвиватися відповідно запитам громадян різних вікових категорій.

Сформовані громадянські компетентності як результат здобуття громадянської освіти передбачають опанування новими культурними якостями, установками поважати права інших людей, мати високе почуття людської гідності, розвинені навички критичного мислення, обізнаність в законодавстві, готовність до компромісу та порозуміння, вмотивованість щодо активної участі у публічному житті.

Основні тренди навчання громадянськості стосуються безпосереднього залучення молоді до процесів, які відбуваються

---

³⁰⁴ Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні : аналіт. звіт. Відп. ред. С. Рябов. К. : Тандем, 2004. С. 41.

³⁰⁵ Асламова Т. та ін. Громадянська освіта: теорія і методика навчання : посіб. для студ. вищих навч. Закладів. К. : Етна-1, 2008. С. 8.

³⁰⁶ Семенець-Орлова І. А. Нормативно-правове забезпечення освітніх змін в Україні. Теорія та практика державного управління, 2017. № 3(58). С. 7.

на різних адміністративних рівнях, де потрібно не тільки проявити свою громадянську позицію, але й відстояти її³⁰⁷.

Як результат багаторічної роботи, в 2010 році Радою Європи були прийнята Хартія про освіту для демократичного громадянства та прав людини³⁰⁸, одним із принципів освіти для демократичного громадянства визначено «навчання через дію».

Можемо підсумувати, що завдання громадянської освіти – формування критичного мислення, вміння отримувати інформацію, враховувати множину інтересів та позицій, робити збалансовані умовиводи, аргументовано критикувати владу»³⁰⁹. Останні якраз і відповідають очікуванням суспільства.

У Концепції розвитку громадянської освіти в Україні визначено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства та заклади освіти різних форм власності відповідно до основних змістових напрямів громадянської освіти забезпечують досягнення в освіті таких результатів на ланці вищої освіти:

- формування здатності реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідності його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні;
- формування здатності зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про

³⁰⁷ Семенець-Орлова І. Суспільне замовлення на громадянську освіту. URL: <http://education-ua.org/ua/articles/1327-suspilne-zamovlennyna-gromadyansku-osvitu-abo-yakvirostiti-anglijskij-gazon-v-ukrajini> (дата звернення: 07.09.2020).

³⁰⁸ Семенець-Орлова І. Освіта для демократичного громадянства / освіта з прав людини як засіб формування культури громадянськості. Громадянські компетентності у професійній освіті державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: Зб. метод. матеріалів для системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації держ. службовців і посадових осіб місцевого самоврядування. URL: https://docu.in.ua/wp-content/uploads/2017/04/Gromadanski-kompetentnosti_pdf (дата звернення: 17.10.2020).

³⁰⁹

природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя;

- формування загальних компетентностей, передбачених стандартами вищої освіти для кожної спеціальності³¹⁰.

Наголосимо, що ці результати стосуються і третього рівня вищої освіти, тобто освітньо-наукових програм, за якими здійснюється підготовка аспірантів у вітчизняних закладах вищої освіти. Молоді вчені – це каталізатор розвитку науки. Дієвий підхід у впровадженні громадянської освіти ефективний через розвиток у молоді відповідальності за свої дії.

Прийняття Концепції розвитку громадянської освіти України³¹¹ стало значним досягненням для вирішення проблеми розвитку культури громадянськості української молоді, в тому числі молодих вчених. Проте, попри досить вдало розроблене методичне забезпечення громадянської освіти на ланці загальної середньої освіти, маємо констатувати факт низки проблем впровадження громадянської освіти у закладах вищої освіти. У реаліях університетів дуже часто громадянська освіта обмежується виховною роботою кураторів та окремими заходами органів студентського самоврядування. Однак, це не належним чином забезпечує системність таких заходів відповідно важливості впровадження громадянської освіти на всіх рівнях освіти (включаючи освіту дорослих) та її значення для здійснення євроінтеграційних намірів України.

Загалом, громадянська освіта вирізняється тим, що вона:

- 1) інтерактивна (а тому потребує багато часу, енергії, комунікації);
- 2) практико-орієнтована (компетентності успішно формуються саме у діяльності);
- 3) потребує звернення до життєвого досвіду здобувача освіти, незалежно від його віку;
- 4) малодієва у формі репродуктивного заняття;
- 5) «виростає» з усвідомленої і добровільної ініціативи низу.

---

³¹⁰ Концепція розвитку громадянської освіти в Україні від 03.10. 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p>.

³¹¹ Там само.

Відтак, у впровадженні громадянської освіти важливе використання особистого прикладу, методу проектів, дизайн-мислення. Підвищуючи рівень культури громадянськості здобувачів дієвим буде звернення до досвіду здобувача освіти. Серед підходів до впровадження громадянської освіти у ЗВО можемо виокремити:

- 1) монопредметний підхід – через окрему освітню компоненту;
- 2) поліпредметний підхід – через низку споріднених освітніх компонент;
- 3) наскрізний підхід – у змісті усіх освітніх компонент;
- 4) контекстуальний підхід – через демократичне внутрішньоорганізаційне середовище закладу вищої освіти.

Поміркувати, наскільки ці підходи мають місце у конкретному закладі вищої освіти, можна, якщо (викладачу, освітньому управлінцю) дати відповідь на низку запитань:

- 1) як часто студенти самоорганізуються у освітньому процесі і мають закріплені навички для цього (якщо ви залишите групу саму в аудиторії – вони будуть шуміти чи спокійно виконувати завдання)?
- 2) скільки проектів (за студентською чи власною ініціативою) викладачі реалізували разом із студентами?
- 3) на основних кафедральних та інститутських фото / стрічці новин сайту закладу вищої освіти зображені студенти у хоча б 75–80% випадків від усіх зображень чи це, зазвичай, високоповажне керівництво?
- 4) скільки заходів студенти провели для кафедри, інституту без «вказівки / спонукання зверху»?
- 5) як часто студенти звертаються до Вас як викладача/представника адміністрації із дріб'язковими особистими зверненнями (потрібна порада, рекомендація, допомога, важлива Ваша точка зору та ін.)?
- 6) чи Ви як викладач маєте індивідуальний підхід до кожного студента, публічно не оцінюєте студентів і не робите зауважень, показово не порівнюєте досягнення одних студентів із іншими?
- 7) якою б не була складною тема заняття, студенти, навіть ті, хто навчається не дуже успішно, долучаються і закінчують пари у прекрасному настрої?

- 8) наскільки сильне студентське самоврядування на кафедрі/факультеті (кураторам і заступникам директора з виховної роботи нескладно працювати, при виникненні якоїсь проблеми, вона знизу вирішується швидше, ніж стає відомо керівництву; студентська взаємодопомога дуже сильна, за участь у KBK чи Міс інституту ніхто з студентів не проситиме «закрити» залік і т.д.; студентські культурні заходи неймовірно популярні і Вас як викладачів/представників адміністрації молодь на них обов'язково завжди і з гордістю запрошує);
- 9) Вам ніколи не доводилося «силоміць» або «за додаткові бали» приводити студентів на наукові події кафедри, інституту, ун-ту тощо.

На жаль, аналітичних досліджень на тему впровадження громадянської освіти у закладах вищої освіти України дуже мало. Окрему емпіричну інформацію для аналізу результативності впровадження громадянської освіти на другому (магістерському) рівні вищої освіти можна знайти у аналітичному звіті з моніторингу впровадження швейцарсько-українського освітнього проекту «Розвиток громадянських компетентностей в Україні – DOCCU»³¹².

У червні 2018 р. експертами проекту DOCCU було проведено фокус-групи із викладачами ЗВО, що здійснюють підготовку магістрів за спеціальністю «Публічне управління та адміністрування», а також студентами-магістрами спеціальності «Публічне управління та адміністрування», яких навчають підготовлені у проекті викладачі-тренери, на тему обговорення змісту, якості, шляхів удосконалення впровадження освіти з демократичного громадянства³¹³.

У ході фокус-групи з'ясувалося, що одна половина викладачів-учасників фокус-групи дуже високо оцінила дієвість методів, засвоєних на тренінгових технологіях (на «5»), інша половина – на «4» за 5-ти бальною шкалою. Прозвучала думка, що студенти слабко вмотивовані навчатися демократичному

---

³¹² Семенець-Орлова І., Михайлич О., Борер К., Ретциль М. Аналітичний звіт за результатами моніторингу впливу швейцарсько-українського проекту «Розвиток громадянських компетентностей в Україні – DOCCU». К., липень 2018 р. URL: <https://doccu.in.ua/> (дата звернення: 07.09.2020).

³¹³ Там само.

громадянству через низький рівень мотивації навчатися взагалі. Поряд з тим, лише кожен другий підготовлений в рамках проекту викладач підтвердив високий рівень володіння різними практиками навчання демократичному громадянству, хоча абсолютна більшість викладачів на відмінно орієнтуються у змісті концепції демократії та прав людини. Відповідно, лише у поодиноких випадках у викладачів-тренерів виникали проблеми, пов'язані із відсутністю глибоких тематичних теоретичних знань³¹⁴.

Переважає більшість підготовлених викладачів заняття з освіти для демократичного громадянства проводять постійно, використовуючи наскрізний підхід, меншість викладачів – один раз на місяць. Переважає більшість викладачів-тренерів погодилися, що необхідна систематична підтримка їхніх знань, вмінь, навичок у цій царині. Зокрема, видалися б потрібними підготовлені посібники цікавими вправами для використання, допомагали б у застосуванні інноваційних творчих підходів, вміщали більше практичних ситуацій про Україну та, власне, сутність громадянських компетентностей³¹⁵.

Фокус-група зі студентами-магістрами, що навчаються за спеціальністю «Публічне управління та адміністрування» у одному із вітчизняних закладів вищої освіти, засвідчила достатню ефективність впровадження громадянської освіти, хоча окремі студенти зазначали про повну відсутність інтерактивних занять діяльнісного характеру (типу дискусій, дебатів, ділових ігор тощо) у ході викладання дисциплін варіативного та нормативного циклу освітніх програм. Меншість опитаних студентів оцінили на «5», а майже половина – на «4» за 5-ти бальною шкалою відкритість керівництва кафедри та інституту до їхніх інтересів та потреб як студентів. Водночас, трохи більше третини студентів досі не ознайомлені зі Статутом університету. Також трохи більше половини студентів не знають про жоден спільний проект, реалізований університетом із громадськими організаціями, науковими установами та органами влади міста/регіону. Так само трохи більше половини студентів лише на «3» за 5-ти бальною шкалою оцінили рівень дотримання

---

³¹⁴ Там само.

³¹⁵ Там само.

у їхньому ЗВО основних демократичних принципів і прав людини³¹⁶.

Більшість опитаних студентів стикалися з випадками корупції у своєму закладі вищої освіти³¹⁷. Так само більшість студентів оцінили лише на «3» за 5-ти бальною шкалою відповідність заходів студентського самоврядування в університеті їхнім очікуванням. Це свідчить про потребу посилення окремих напрямків впровадження освіти для демократичного громадянства на ланці вищої освіти, зокрема у питаннях налагодження колаборації з громадськими організаціями, подальшому розвитку комунікативних вмінь учасників освітнього процесу, підвищення рівня їхньої культури доброчесності та посилення вмотивованості демократичної участі у суспільно-політичних процесах. Водночас, студенти засвідчили високий рівень знань зі сфери концепції прав людини, механізмів захисту своїх прав, розуміння своїх обов'язків та відповідального ставлення до їх виконання³¹⁸.

Важливість проектної діяльності для впровадження громадянської освіти у закладах вищої освіти та наукових установах складно переоцінити. У цьому напрямку варто наголосити на важливості щорічного проведення конкурсу проектів молодих вчених, що фінансуються за кошти державного бюджету Міністерством освіти і науки³¹⁹. Загалом за 2016–2020 рр. підтримано 303 проекти на майже 230 млн грн. Причому якість поданих проектів суттєво зросла з 2016 р.: якщо у 2016 р. було лише 32 проекти високого рівня і 32 низького, то у 2019 р. – 78 високого рівня і 14 – низького³²⁰. Якщо проаналізувати тематику 47 проектів, підтриманих Міністерством минулого року, то 6 із них пов'язані зі сферою розвитку культури громадянськості молоді. Три проекти із названих шести стосувалися проблем

---

³¹⁶ Там само.

³¹⁷ Там само.

³¹⁸ Там само.

³¹⁹ Конкурс для молодих вчених, 2020. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/nastupnogo-roku-mon-profinansuye-majzhe-200-proyektiv-molodih-vchenih-na-100-mln-grn-za-4-roki-byudzheth-konkursu-zbilshili-v-8-raziv> (дата звернення: 07.09.2020).

³²⁰ Там само.

вирішення соціальних проблем, зокрема реалізації особистісного потенціалу молодих вчених через колаборацію, нетворкінг і взаємодопомогу, один проект – екологічних проблем місцевої громади і два проекти – за проблематикою потреби зростання рівня патріотизму і розбудови політики пам'яті³²¹. Про це детальніше мова йтиме нижче.

Молоді вчені є професійною групою, яка спроможна надати підтримку комплексним перетворення у освіті та економіці країни. Це стає можливим завдяки тому, що вони стають сполучною ланкою між вітчизняним бізнесом, освітою та наукою, сприяючи розвитку всіх зацікавлених сторін, зокрема діючи відповідно очікуванням роботодавців у бізнес-секторі і пропонуючи цікаві для бізнесу результати науково-винахідницької діяльності. Ця вимога має вирішальне значення, оскільки якість освітніх послуг залежить не тільки від освітніх закладів, відповідальність яких полягає у розробці та поліпшенні якості освітніх стандартів, а й від особистого потенціалу молоді, готовності та компетентності роботодавців щодо створення попиту на ринок праці та якість регулювання сфери освіти державними органами³²².

Така реалізація є можливою шляхом участі молодих вчених у проектній діяльності. Відповідні конкурси на фінансування проектів молодих вчених, як правило, оголошуються українськими державними інституціями (наприклад, МОН України) або європейськими інституціями (наприклад, ЕАСЕА).

В науковій літературі проектна діяльність визначається [42] як конструктивна і продуктивна діяльність особистості, спрямована на розв'язання життєво значущої проблеми, досягнення кінцевого результату в процесі цілепокладання, планування і здійснення проекту. Деякі дослідники характеризують проектування як творчу, інноваційну діяльність, оскільки вона завжди спрямована на створення об'єктивно і суб'єктивно нового продукту [3]. Безумовно, що варто погодитися з такою

---

³²¹ Там само.

³²² Petyuh V., Shchetinina L., Shkoda T. Development trends, asymmetries and impact factors of youth employment in Ukraine. *Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje*, 2017. nr 1 (36). P. 27–42. URL: <http://www.problemypolitykispolecznej.pl/Numer--2017,8752> (last accessed: 20.08.2020).

точкою зору, оскільки проекти молодих вчених, які подаються на конкурси, якраз і спрямовані на створення нових наукових або навчальних продуктів.

Головним завданням проектної діяльності є допомога молодим вченим набутти відповідного досвіду взаємодії із зацікавленими сторонами в процесі реалізації розробленого проекту, який отримав відповідне фінансування. Зокрема, основними бенефіціарами проектів молодих вчених можуть виступати: заклади вищої освіти, наукові установи, бізнес-організації та державними органами, які є Policy makers в галузі науки, освіти та інновацій. Це все передбачає розвиток активного самоствердження молодих вчених в соціумі, що сприятиме розвитку та вдосконаленню як цієї професійної групи, так і суспільства в цілому.

Проектна діяльність надає молодим вченим широке поле нової для них діяльності, значно розширюючи коло наукових інтересів і трансформуючи переконання та світогляд їх особистостей. Важливою складовою проектної діяльності молодих вчених є наявність проблемної ситуації, яка є типовою для певної соціальної групи, економічного, культурного або соціального явища. Проблема з'являється в разі наявності невідповідності між реальним станом життя та уявленням окремого молодого вченого або наукового колективу молодих вчених щодо бажаного стану об'єкта проектної діяльності. Тоді молоді вчені використовують проект в якості засобу трансформації відповідного явища шляхом його збереження, зміни або відновлення. При цьому молоді вчені в процесі планування та реалізації проекту використовують різні варіанти проектних рішень.

Участь у проектній діяльності надає можливість молодому вченому самовдосконалюватися, а також відкриває можливості вибору особистої ролі в системі відносин колективу учасників проекту (автор ідей, виконавець, учасник, організатор) або залишає право вибору на індивідуальну роботу, і в цьому випадку виконавець проекту поєднує усі ролі в одній особі³²³.

---

³²³ Лук'янова Л. Технологія організації проектної діяльності. Імідж сучасного педагога, 2009. № 10. С. 16–21.

Структуру проектної діяльності молодих вчених можна описати, ґрунтуючись на основі відповідних наукових досліджень³²⁴, наступним чином:

I. Етап постановки мети – усвідомлення молодими вченими конкретного завдання, що відповідає організації проекту, коли молоді вчені визначаються з назвою та цілями проекту, шукають національних та європейських партнерів для організації консорціуму за потреби.

II. Етап планування роботи, на якому молоді вчені обирають спосіб дії, що відповідає стадії планування проекту. На цьому етапі молоді вчені заповнюють проектну заявку, описують плановані методи реалізації проекту та очікувані результати його виконання тощо. Етап завершується поданням розробленої заявки на відповідний конкурс проектів.

III. Етап виконання передбачає реалізацію діяльності, яка також супроводжується поточним контролем (наприклад, з боку МОН України в національних проектах або Національного Еразмус+ Офісу в європейських проектах в рамках програми Еразмус+) і перебудовою за потреби.

IV. Етап перевірки результатів, виправлення помилок, співставлення одержаних результатів із запланованими, підбиття підсумків роботи, її оцінка (підсумок проекту). Наприклад, в проектах Еразмус+, КА2 Розвиток потенціалу вищої освіти³²⁵, здійснюється відповідний моніторинг по завершенню проекту, але проектна документація має зберігатися наступні 5 років на випадок аудиту проекту з боку ЕАСЕА.

Характерною особливістю сучасних проектів-переможців у конкурсах молодих вчених є їх міждисциплінарний характер, який обумовлений об'єднанням зусиль науковців з різних галузей певної науки (наприклад, економічної науки: управління персоналом, фінанси, інновації, академічне підприємництво тощо), державного управління, соціології, статистики тощо. Також важливе значення має глобальний характер проблематики таких проектів, що сприятиме поширенню отриманих результатів як в Україні, так і поза її межами.

---

³²⁴ Ващенко Л. М. Управління інноваційними процесами: монографія. Київ : ВПЦ «Тираж», 2005. 379 с.

³²⁵ Можливості Еразмус+ у сфері «Молодь», 2020b. URL: <https://erasmusplus.org.ua/erasmus/molod/1789-molod.html> (дата звернення: 07.09.2020).

У 2020 році наукові проекти молодих вчених отримали фінансування МОНУ на понад 100 млн. грн. Загалом 199 робіт отримали підтримку за цим конкурсом: 47 нових та 152 передіхних з минулих років.

Фінансування нових проектів відібраних наприкінці 2019 року розпочалося з початку 2020 року за такими напрямками³²⁶:

- нові технології виробництва матеріалів, їх оброблення, з'єднання, контролю якості; матеріалознавство; наноматеріали та нанотехнології;
- нові технології екологічно чистого виробництва та будівництва, охорони навколишнього природного середовища, видобутку та переробки корисних копалин; хімічні процеси та речовини в екології; раціональне природокористування;
- економічні перетворення; демографічні зміни та благополуччя суспільства.

Той же Еразмус+ у сфері «Молодь» пропонує наступні можливості³²⁷:

КА1: Мобільність молоді та молодіжних працівників: молодіжні обміни, волонтерські проекти та професійний розвиток молодіжних працівників;

КА2: Проекти співпраці (Стратегічні партнерства): співпраця між організаціями у сфері інновацій та обміну успішними практиками;

КА3: Підтримка реформ (Діалог молоді): зустрічі між молодими людьми та тими, хто приймають рішення у сфері молодіжної політики.

Однак, наявність таких можливостей не завжди означає, що їх реалізують винятково молоді науковці. До проектних команд, зокрема в проектах Еразмус+, можуть залучатися і певна кількість фахівців інших вікових груп у відповідних напрямках

---

³²⁶ Конкурс для молодих вчених, 2020. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/nastupnogo-roku-mon-profinansuye-majzhe-200-proyektiv-molodih-vchenih-na-100-mln-grn-za-4-roki-byudzhet-konkursu-zbilshili-v-8-raziv> (дата звернення: 07.09.2020).

³²⁷ Проекти з розвитку потенціалу вищої освіти, 2020а. URL: <https://erasmusplus.org.ua/erasmus/ka2-proekty-spiivpratsi/rozvytok-potentsialu-ex-tempus.html> (дата звернення: 07.09.2020).

із вагомим науковим доробком. Тим не менше, наявність таких можливостей сприяє значному професійному та особистісному розвитку молодих вчених України.

Необхідною умовою існування й розвитку суспільства є праця, як доцільна діяльність людей, що спрямована на задоволення їх життєвих потреб. Однією з заporук праці є її мотивація на рівні учасників трудових відносин. Дане питання належить до числа тих, вирішенню яких у світовій практиці завжди приділено багато уваги. Українська теорія і практика мотивації, як правило, зазвичай зводилася до оплати праці, а саме: підвищення рівня заробітної плати, премії, доплати, пільги тощо. Але узгоджуючи дану полеміку з проблематикою нашого дослідження, акцентуємо увагу на мотивації саме молодих науковців, де здебільшого усталені методи мотивації є малоефективними, що додатково обумовлене кризовими явищами в національній економіці. Саме тому для формування інноваційної моделі мотивації праці молодих науковців в межах стратегічного партнерства «бізнес-освіта-наука», особливо важливим аспектом є врахування специфіки діяльності, ідентифікації особливостей та слабких місць діючої системи мотивації персоналу, а також використовувати досвід зарубіжних компаній, з кращими світовими практиками. Актуальність дослідження проблем мотивації праці та її трансформації в умовах сучасної системної кризи визначається необхідністю пошуків нових мотиваційних механізмів, нових чинників і напрямків мотиваційного стимулювання з метою реалізації потенціалу молодих науковців в межах стратегічного партнерства «бізнес-освіта-наука».

Значний внесок у розвиток теорії і практики мотивації праці зробили відомі зарубіжні автори теорій мотивації: А. Маслоу, К. Альдерфер, Д. МакКлелланд, С. Адамс, Л. Лоуллер та інші. Проблемам мотивації праці були присвячені роботи багатьох вітчизняних науковців, серед яких можна виділити: Т. Н. Шкода, Г. А. Дмитренко, А. М. Колота, С. О. Цимбалюк, С. А. Шапіро, та інших. Більшість науковців акцентували увагу на необхідності застосування мотиваційного механізму на підприємстві, а також залучення молодих науковців, проте єдиний підхід, який став би універсальним та ефективним для будь-якої організації, знайдений не був. Гострота й актуальність проблем мотивації

потребують подальшого аналізу, переосмислення традиційних концепцій та розробки сучасних методик формування й реалізації мотиваційних моделей в умовах мінливого середовища суспільного життя українців.

У ході дослідження, було визначено, що процес мотивації починається з виникнення потреби, а коли вона усвідомлюється, виникає конкретне бажання, яке, в свою чергу, викликає напругу, що породжує певні дії та формує поведінку. Така поведінка призводить до результату, за який людина отримує винагороду. Працівник різною мірою може бути задоволений таким рівнем винагороди, досягаючи відчуття успіху, щастя, гармонії, самореалізації, впевненості. Щоб бути задоволеним життям, людині достатньо мати комфортний стан, задоволені потреби – позбутися від негативних мотивів. Але щоб стати щасливим і успішним, самореалізуватися і досягти гармонії, йому потрібні позитивні мотиви – бажання, ідеї, цінності. Головне – це вміння мотивувати самого себе, яке дає «чарівну кнопку», що дозволяє не тільки досягти комфортного стану, але і підвищити успішність за рахунок більш високої активності. В залежності від відчуття, що викликає дана винагорода, в людини виникають нові потреби, після чого цикл повторюється. Саме тому мотивація – це внутрішнє ставлення, а стимулювання – зовнішній вплив. Як тільки робітнику стає замало «внутрішніх» відповідей на запитання «навіщо виконувати роботу?», керівник своєчасно повинен надати йому «зовнішню» відповідь – стимул.

На основі висновків багатьох дослідників теорій мотивації^{328, 329, 330}, можна визначити чотири парадигми мислення про поведінку людини, сформовані в історії людства:

- Мотивація 1: люди є біологічними створіннями, які борються за виживання – до XIX ст.;

---

³²⁸ Гольда А. В. Зарубіжний досвід мотивації праці трудового потенціалу в умовах ринкової економіки. Формування ринкових відносин в Україні: Збірник наук. праць, 2008. Вип. 2 (33). С. 94–97.

³²⁹ Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII (редакція від 07.01.2017, підстава – 1769-19). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 07.09.2020).

³³⁰ Карпунь І. Н. Мотивація і стимулювання інноваційної діяльності підприємства. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» «Проблеми економіки та управління», 2008. № 628. С. 529–533.

- Мотивація 2: люди реагують на зовнішні винагороди і покарання – перша половина XX ст.;
- Мотивація 3: крім базових потреб людьми керують більш високі мотиви – друга половина XX ст.;
- Мотивація 4: людьми керує потреба в постійному навчанні, розвитку та зміні на краще оточуючого світу – початок XXI ст.

Зокрема, поява теорій мотивації була зумовлена відповідними причинами, а саме: високим рівнем безробіття, що викликав жорстку конкуренцію за робочі місця; злиденні умови існування, обумовлені мінімізацією обсягу матеріальної винагороди працівників; низький професійний та освітній рівень персоналу, що робило практично неможливим поєднання його інтересів з інтересами організації. В наукових джерелах, окреслено, що теорії мотивації у своєму розвитку пройшли чотири основні стадії, а саме: змістовну, процесну, закріплюючу, ціннісну. В рисунку 2 подані їх характерні особливості.

Дедалі розглянемо ієрархію потреб Альфреда Маслоу та проведемо паралелі з сучасним баченням потреб працівників і молодого науковця. Аналізуючи рис. 2. сучасні первинні

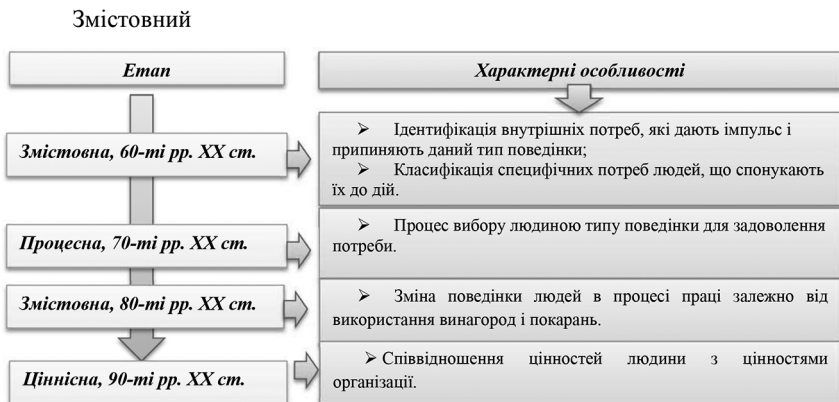

Рисунок 2. – Етапи еволюції теорій мотивації та їх характерні особливості

Джерело: узагальнено автором на основі даних³³¹.

³³¹ Енциклопедія «Britannica». URL: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/163303/Digital-Equipment-Corporation-DEC> (дата звернення: 25.09.2020).

потреби залишаються усталеними та є узагальненими для більшості людства, потреби працівник, загалом зосереджені на отриманні гідної заробітної плати, гарному колективі та можливому кар'єрному зростанні, а от для реалізації потенціалу молодих науковців, необхідним є все вищезазначене з включенням менторства, можливості проведення досліджень, участі в грантах, міжнародних стажуваннях. Зазначимо, що оскільки сучасне бізнес середовище є досить динамічним саме тому, необхідно приймати інноваційні, цікаві, новаторські, креативні, стратегічні, критичні, тощо рішення, що зумовлює залучення саме науковців, які здебільшого здатні генерувати нові знання.

Разом з тим, виходячи з даної теорії, на нашу думку, в різних ситуаціях людьми керують будь-які ключові три мотиви, наприклад, якщо не вдається реалізувати потребу в зростанні, люди зосереджуються на ситуаціях, де може бути реалізована потреба у відносинах. Оскільки різні мотиви поведінки людей діють одночасно, то не завжди просто усвідомити, чого саме люди прагнуть на своїх робочих місцях. Розглянемо теорії ціннісного підходу детальніше.

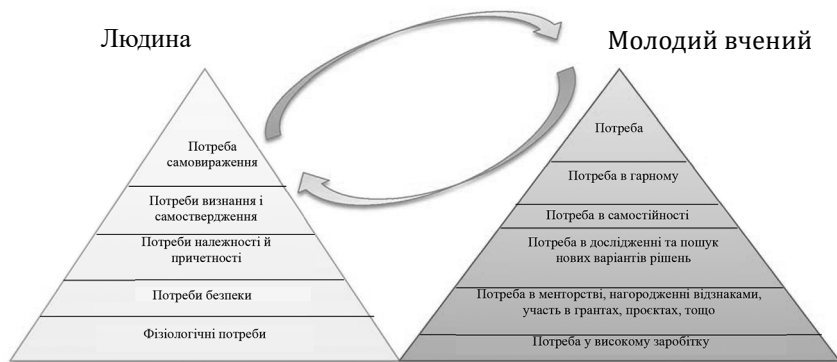

Рисунок 3. – Модифікована ієрархія потреб А. Маслоу

Джерело: сформовано автором на основі даних³³².

³³² Карпунь І. Н. Мотивація і стимулювання інноваційної діяльності підприємства. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» «Проблеми економіки та управління», 2008. № 628. С. 529–533.

Д. Аріелі у своїх дослідженнях виокремив такі можливі зв'язки між стимулом та результатом:

- простий зв'язок – підвищення стимулу призводить до підвищення результату;
- підвищення стимулу на певному етапі перестає збільшувати продуктивність;
- при низькому рівні мотивації додаткове стимулювання допомагає покращити результат, однак при певних обставинах підвищення стимулів може призвести до зворотного ефекту – погіршення результату³³³.

В результаті дослідження, науковець зробив такі висновки:

- Результативність учасників, які працювали за невеликий та середній бонус практично однакова – обидва мали цінність і підвищили вмотивованість.
- Результативність учасників, які мали можливість отримати надвеликий бонус в 3 рази нижча – заважав завеликий стрес.
- При надлишковому стимулюванні люди демонструють значно менший результат, не дивлячись на намагання перевершити самих.
- Виплата високих бонусів призводить до підвищення результативності у випадку виконання простих механічних дій. При вирішенні задач інтелектуального характеру, результат зазвичай зворотний.
- Незадоволення від втрати чого-небудь, що ми вже вважаємо своїм, наприклад, грошей, здійснює набагато сильніший вплив, ніж задоволення від отримання тієї ж суми.
- Мотивація людини значно знижується при ігноруванні цінності зусиль і результатів праці.

Вільний від роботи час індивід розглядає як благо, хоча б тому, що воно необхідне для споживання всіх інших благ. Оскільки загальний час обмежений, то кожна година праці скорочує вільний час, а отже, і добробут суб'єкта. У індивіда для кожної комбінації доходу і відпочинку існує свій рівень корисності. Співвідношення між комбінаціями дохід-відпочинок і рівнем корисності є функцією корисності або функцією переваг.

---

³³³ Словник іншомовних слів. URL: <http://www.jnsn.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%EF%E5F0F1%E%EED%E0%EB> (дата звернення: 07.09.2020).

Графіком цієї функції виступає крива байдужості, кожна точка якої відображає комбінацію часу відпочинку та доходу, яка влаштовує робітника. Тому індивіду байдуже, в якій точці цієї кривої він знаходиться [20].

На нашу думку, винагорода та вільний час впливають на ступінь задоволення працівника, відповідно і на продуктивність його праці, а отже виступають факторами його мотивації. Дану модель слід враховувати менеджеру при складанні графіків роботи персоналу, визначення окладів та при формуванні системи мотивації.

Своєрідне бачення мотивації праці простежується в дослідженнях лауреата Нобелівської премії з економіки Герберта Саймона. Він представив фірму як низову структурну одиницю в системі підприємницької діяльності, як сукупність матеріальних і соціальних компонентів, пов'язаних між собою взаємним прагненням її членів співробітничати один з одним в справі досягнення загальних цілей. Вирішальним в забезпеченні загальних цілей членів фірми, згідно з Г. Саймоном, є мотивація, що включає перш за все пошук оптимальних рішень для дій в умовах ризику зі складними і заплутаними ситуаціями, а не традиційна мотивація досягнення максимального прибутку³³⁴.

Мотивація праці є предметом дослідження багатьох спікерів-психологів в сфері мотивації. Наприклад, відомий американський бізнес-тренер та експерт в психології лідерства Тоні Роббінс досліджує те, що спонукає кожну людину діяти. Згідно з його ідеєю, корінь мотивації лежить в шести людських потребах: визначеності, різноманітності, значущості, єднанні, самореалізації і можливості робити щось для інших. Тоні Роббінс закликає кожну людину вивчити свої потреби, щоб мати можливість максимально реалізуватися в житті³³⁵. На нашу думку, керівникам команд і компаній запропонована методика буде корисна, щоб допомогти розкрити потенціал не лише молодих науковців, але співробітників загалом.

Американський психолог та оратор Шон Ейкор висунув ідеї, які можуть допомогти як співробітникам домогтися високої

---

³³⁴ Питерс Т. В поисках эффективного управления: опыт лучших компаний. Общ. ред. и вступ. ст. Л. И. Евенко. М.: Прогресс, 1986. 423 с.

³³⁵ Буева И. И. Формирование корпоративной культуры педагогических сообществ. Социально-гуманитарные знания, 2006. № 4. С. 16–17.

продуктивності в своїй справі, так і керівникам підтримувати в своїй команді надихаючу атмосферу. Секрет щастя Шона простий: чим у людини краще настрій, тим легше йому працюється. А щоб завжди «горів вогник», людині потрібна підтримка, визнання, а також реалізація індивідуальних прагнень³³⁶.

Враховуючи вищевказане, на нашу думку, процесні теорії, так само, як і змістовні, не можуть дати відповідь на проблему побудови організаційної системи. Вони зачіпають тільки окремі аспекти поведінки людини в ході діяльності і не дають комплексного уявлення про мотивацію. Слід зазначити, що один без одного змістовні і процесні теорії не можуть бути реалізовані, оскільки кожна з концепцій вносить свої елементи, розкриває, пояснює їх для створення комплексної системи мотивації.

Теорії закріплюючого та ціннісного підходу дають більш широке уявлення про мотивацію працівників, охоплюють більше аспектів поведінки людини, оскільки є результатами ґрунтовних практичних досліджень. Вони не розглядають людину зі своїми потребами окремо від організації, що простежується у теоріях змістовного та процесного підходу, а досліджують співвідношення цінностей людини з цінностями організації. Висновки авторів останніх підходів можна використовувати менеджерам як алгоритм у системі мотивації працівників, чого не можна зробити на основі висновків теорій змістовного та ціннісного підходу.

Отже, робимо висновок, що ідеальної теорії мотивації, яка б мала комплексний характер, серед запропонованих науковцями, не існує. Але, найближчими до застосування на практиці є теорії Д. Аріелі та Д. Пінка, оскільки вони сформовані в умовах, найближчих до сучасних. Слід зазначити, що в сучасних динамічних умовах XXI-го століття розглянуті теорії в чистому вигляді не можна застосувати в практиці управління персоналом, а особливо молодими науковцями, а найпростіша схема «батого і пряника» давно застаріла і потребує перегляду з точки зору індивідуального підходу. Визначимо основні фактори мотивації для реалізації потенціалу молодого науковця в контексті забезпечення стратегічного партнерства «бізнес-освіта-наука», рис. 4.

---

³³⁶ Лівощко Т. В. Складові системи мотивації праці персоналу на підприємстві. Економічний вісник запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць, 2013. Вип. 4. С. 59–65.

Рисунок 4. – Мотиваційні фактори реалізації потенціалу молодого науковця

Джерело: складено автором.

Як видно з рис. 4, молодий науковець XXI-го століття має досить широкий та не характерний для минулих років набір мотиваційних факторів, при чому для кожного індивідуума він буде різним. Тому основним завданням керівника є знайти правильну їх комбінацію для колективу, на основі чого впроваджувати обґрунтовану мотиваційну політику.

Таким чином, для досягнення мети нашого дослідження, що полягає у пропозиції прийнятної моделі мотивації персоналу для підприємства, розгляд основних теорій мотивації виявив існуюче розмаїття наукових підходів, які формувались у певні історичні періоди як відповіді на виклики практики. Тому доцільним є комплексне врахування теоретичної спадщини. Водночас, на нашу думку, слід проаналізувати кращі практики формування систем мотивації в країнах з розвинутою ринковою економікою.

З вищезазначеного, стає очевидним, що в системі мотивації головним є її простота, гнучкість і зрозумілість. Також необхідно відразу ж заохочувати кожний позитивний результат молодого науковцями. Мотивація повинна сприяти підвищенню зацікавленості не лише індивідуального результату, але й результату колективу, команди чи компанії загалом.

Процес мотивації як молодого науковцями так і персоналу загалом є досить складним та необхідним явищем, оскільки від

того чи правильні інструменти підібрані, чи враховані всі побажання працівників залежить ставлення до своєї роботи, так і наслідок – кінцевий результат компанії. Тому, керівникам досить важливо вивчати внутрішні механізми мотивації, оскільки вони виступають як основа ефективної праці для тих, хто хоче реалізувати себе, прагне розвиватися та дбає про результати діяльності підприємства. Також, керівникам не слід забувати про мінливість потреб та вподобань працівників, що характерно взагалі всім людям. Тому в цьому випадку необхідно відслідковувати ці зміни та вчасно на них реагувати.

Сьогодні на підприємствах не обмежуються в мотиваційних методах, тому серед них можна виділити: матеріальні, виробничі, соціально-психологічні та адміністративно-правові, рис. 4. Атмосфера на підприємстві нерозривно пов'язана із задоволеністю своєю роботою працівників, зокрема, на цей процес впливає велика кількість чинників. Найбільш мотивує до роботи, вважається цінною та праця, коли співробітник відчуває власну користь і необхідність, що здебільшого притаманна саме для імплементації досліджень молодих науковців, що підкреслюю важливість стратегічного партнерства «бізнес-освіта-

Рисунок 5 – Узагальнена характеристика методів мотивації працівників узгоджені до потреб молодих науковців

Джерело: удосконалено автором.

наука». Крім того, одним з факторів мотивації може виступати престижність роботи, саме це часто стає причиною обрання тієї чи іншої професії.

Сьогодні на вітчизняних підприємствах ми часто спостерігаємо досить просту та застарілу систему мотивації, яка через недовикористання трудового потенціалу працівників стримує підвищення ефективності діяльності підприємства. Тому даний процес змін повинен відбуватися не лише на окремих підприємствах, але підтримуватися з боку держави, рис. 6³³⁷.

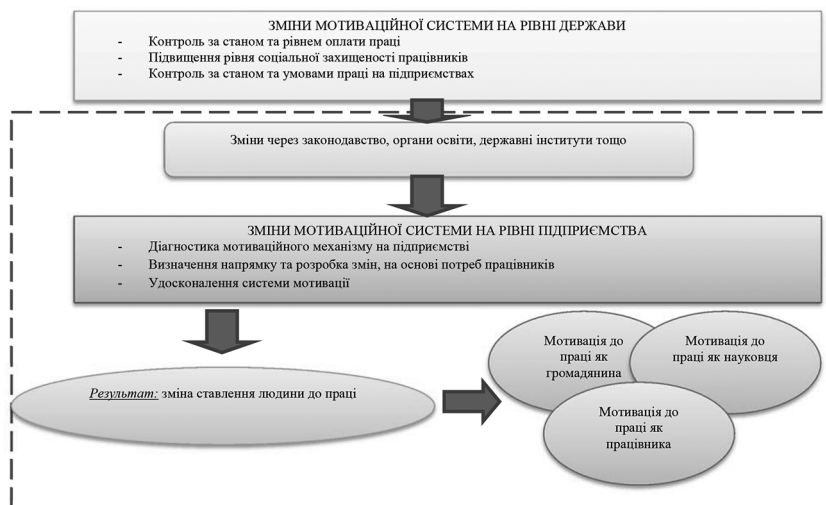

Рисунок 6 – Ключові аспекти формування інноваційної моделі мотивації молодих науковців

Джерело: удосконалено автором.

Також, мотиваційний механізм та його вплив може простежуватися не лише на рівні певного колективу, підприємства, але й на рівні держави. Тому, досить важливо врахувати інтереси не лише виробничого сектора, але й звичайного працівника. Отже, запорукою успішної реалізації запропонованої інноваційної моделі мотивації є досягнення синергічного ефекту від участі держави та підприємств в даному процесі. Побудована модель спрямована на забезпечення впевненості, задоволення,

³³⁷ Коллінз Дж. От хорошего к великому. Почему одни компании совершают прорыв, а другие нет: Пер. с англ. М., 2001. 320 с.

значимості та уваги кожній людині, що можливо лише за досягнення зазначених цілей засобами, зображеними на рис.6. На нашу думку, використання концептів даної моделі для формування систем мотивації праці на вітчизняних підприємствах передбачає такий результат: розрив у доходах громадян буде зменшуватись, рівень життя населення підвищуватиметься, зростання заробітної плати буде відповідати зростанню цін, малий та середній бізнес буде безперешкодно розвиватись та заохочуватись державою, інтереси нації стануть пріоритетом над особистими, українці стануть соціально захищеними, населення стане орієнтованим на майбутнє та зацікавленим в кар'єрному зростанні, рівень, якість освіти та обсяг затрачених зусиль стануть одними з основних факторів мотивації праці, а молоді науковці будуть зацікавленими у позитивних результатах підприємства. Цінність запропонованого методу формування моделі пояснюється її врахуванням сучасних умов українського соціо-економічного середовища, позицій та пріоритетів, а також вітчизняного та зарубіжного досвіду. Тому застосування її концептів у налагодженні мотивації реалізації потенціалу молодих науковців, в контексті забезпечення стратегічного партнерства «бізнес-освіта-наука» на вітчизняних підприємствах є цілком можливим та принесе позитивний результат.

Розвинене громадянське суспільство наразі створює все більш урізноманітнені можливості для розвитку громадянських компетентностей молоді та молодих вчених. З іншого боку, держава також працює над збільшенням можливостей для розвитку навиків вирішення суспільно-важливих проблем через фінансування науково-дослідних проєктів. Важливим інструментом для включення молодих вчених у вирішення проблем місцевої громади, є конкурси проєктів громадського бюджету, що фінансуються з бюджетів місцевих громад. Проєктна діяльність молодих вчених останніми роками значно еволюціонувала, розвиваючись у напрямках національних та міжнародних конкурсів. Це сприяє розвитку потенціалу молодих науковців, його успішній капіталізації як для самих молодих вчених, так і для тих наукових або освітніх установ, де вони працюють.

Роботавиконанаврамкахреалізаціїпроєкту№0120U102126 «Реалізація потенціалу молодих учених в інтеграції науки, освіти, бізнесу», що фінансується за кошти державного бюджету.

2.5 Проблеми діяльності молодих учених в Україні та перспективи їх вирішення у громадянському суспільстві

Анастасія Сімахова

Розвиток громадянського суспільства дає багато переваг для активності молоді. Молодь є достатньо вразливою групою у соціумі, проте саме вона продукує нові ідеї, нове бачення, є енергійною рушійною силою розвитку суспільства. Розвиток демократії, свобод громадян надає можливість вільного вибору для самоідентифікації та для групування, об'єднання за різними ознаками й приналежностями (професійними, політичними, культурними, економічними, соціальними тощо) в громадські інститути для вирішення соціально значимих проблем. Громадянське суспільство – це самостійність, рівноправ'я, свобода, значущість для молоді. Воно створює певний правовий простір, соціальне середовище для самореалізації людини, для «продукування демократичних цінностей, норм і знань»³³⁸, для розвитку самоврядування, що позитивно впливає на активні молодіжні організації, асоціації, об'єднання. В умовах громадянського суспільства люди через громадські інституції мають змогу здійснювати контроль та певний вплив на органи державної вади, формувати суспільну думку.

Важливим з огляду на розвиток громадянського суспільства є діяльність громадських організацій, які є неурядовими, некомерційними. Можуть бути як Всеукраїнськими, так і міжнародними. Активно розвиваються громадські організації в Україні, вони об'єднують фізичних осіб за різними цілями та сферами діяльності. Розвиваються й молодіжні організації, в які можуть входити безпосередньо й молоді вчені.

Молоді вчені як група окремо виділяються серед молоді. Згідно з чинним законодавством, «молодий вчений – вчений віком до 35 років, який має вищу освіту не нижче другого (магістерського) рівня, або вчений віком до 40 років, який має

---

³³⁸ Білокопитов Д. В. Сутність громадянського суспільства та його функції в сучасних умовах. Актуальні проблеми державного управління, 2016. 1 (49). С. 1–8.

науковий ступінь доктора наук або навчається в докторантурі» (ст. 1 п. 11 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»³³⁹).

На жаль, на сьогоднішній день, як для науковців у цілому, так і для молодих учених взагалі існує багато проблем. Основною проблемою є недостатній рівень фінансування, заробітних плат, низький соціальний статус науковця у суспільстві тощо. На сьогоднішній день відсутня передбачена ст. 36 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» заробітна плата науковцям «з розрахунку посадового окладу молодшого наукового співробітника на рівні не нижче подвійної середньої заробітної плати у промисловості в цілому по Україні»³⁴⁰. Наразі дана норма Закону не виконується, що негативно впливає на мотивацію молодих учених в Україні.

У той час, коли наука є рушієм суспільного прогресу, середньомісячна заробітна плата за офіційними даними у науці в Україні на початок 2020 р. становила 11 271 грн, у промисловості – 12 177 грн.³⁴¹ Це все позначається на зниженні престижності наукової роботи в Україні. Молодь переважно не залишається працювати в наукових установах або закладах вищої освіти (ЗВО) саме через низьку заробітну плату та недостатній імідж роботи науковця. В результаті відбувається відтік молоді з наукових установ та ЗВО, що як наслідок має свій результат у старінні наукових колективів та виїзду молодих учених закордон для проведення науково-технічних розробок там.

Аналіз офіційної статистичної інформації свідчить про те, що кількість аспірантів впродовж 2010–2018 рр. скоротилася майже на 12 тис. осіб (див. рис. 7). Це є колосальним. Водночас за цей же період відбулося скорочення кількості докторантів на 416 осіб. Кількість потенціальних науковців в Україні

---

³³⁹ Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. URL: <https://zakon.help/law/848-VIII/> (дата звернення: 20.08.2020).

³⁴⁰ Там само.

³⁴¹ Середня заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності за місяць у 2020 році URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/Zarp_ek_m/Zp_ek_m_u/arh_zpm_u.html (дата звернення: 20.08.2020).

відповідно зменшується, що негативно позначається на розвитку сфери науки в країні та інноваційної діяльності³⁴².

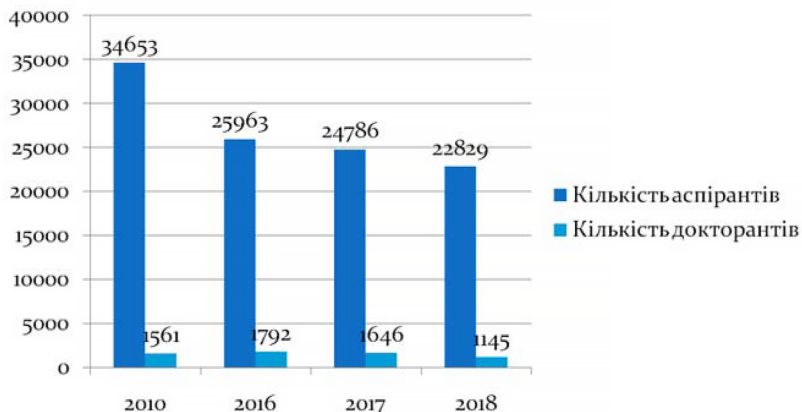

Рисунок 7. – Кількість аспірантів та докторантів в Україні
у 2010–2018 рр., осіб³⁴³

У 2010 р. в Україні за офіційними статистичними даними налічувалося 11 938 дослідників, задіяних у виконанні НДР до 29 років, у 2018 р. їх кількість становила лише 5 823 дослідники (див. табл. 5). Отже, більше ніж вдвічі за 8 років скоротилася кількість молодих науковців віком до 29 років. Проте, майже не змінилася кількість дослідників, задіяних у виконанні НДР в Україні, у віці 30–39 років. У 2010 р. їх кількість становила 13 391 дослідник, у 2018 р. – 13 492 дослідники (див. табл. 5). Таким чином, за наявними репрезентованими на рис. 7 та табл. 5 даними, зменшення відбувається саме молодих учених до 29 років, аспірантів та докторантів.

Якщо проаналізувати кількість молодих учених у регіональному розрізі, згідно з даними, репрезентованими у табл. 5, то у 2018 р. найбільшу частку мали м. Київ, Харківська та Дніпропетровська області – центри наукового розвитку України. Причому частка молодих учених у столиці у 2018 році

³⁴² Сімахова А. О. Теоретичне обґрунтування інноваційно-інвестиційних аспектів забезпечення позитивної соціально-економічної динаміки, Економічний простір, 2012. № 68. С. 114–119.

³⁴³ Наукова та інноваційна діяльність України у 2018: статистичний збірник. К.: Державна служба статистики України, 2019. 108 с.

Таблиця 5 – Кількість дослідників, задіяних у виконанні НДР, віком до 40 років за регіонами у 2018 році, осіб³⁴⁴

	До 25 років	25–29 років	30–34 років	35–39 років	Кількість жінок-дослідниць			
					До 25 років	25–29 років	30–34 років	35–39 років
Україна	1213	4610	6725	6767	498	2040	3229	3439
Автономна Республіка Крим	..	..	..	..	..	..	..	..
Області								
Вінницька	2	35	60	62	–	17	30	30
Волинська	3	29	39	53	2	20	25	34
Дніпропетровська	133	674	714	644	47	272	325	329
Донецька	–	4	20	18	–	2	17	11
Житомирська	5	18	44	38	–	11	26	20
Закарпатська	4	19	33	39	2	7	13	18
Запорізька	29	82	137	163	5	38	43	74
Івано-Франківська	23	43	60	69	8	16	25	21
Київська	27	76	155	129	11	40	65	61
Кіровоградська	17	59	68	55	4	16	22	22
Луганська	7	19	26	25	5	12	14	16
Львівська	143	291	417	436	45	125	195	228
Миколаївська	37	76	149	112	17	34	58	60
Одеська	55	117	195	177	34	64	111	94
Полтавська	13	34	108	132	7	21	68	68
Рівненська	7	17	35	41	5	7	18	17
Сумська	22	113	181	117	11	49	106	51
Тернопільська	12	20	26	68	1	13	11	22
Харківська	160	647	957	1057	70	268	473	485
Херсонська	17	45	54	73	5	23	28	48
Хмельницька	5	47	45	44	1	13	24	19
Черкаська	14	47	47	55	8	22	23	25
Чернівецька	20	39	73	106	9	20	44	64
Чернігівська	1	31	42	32	1	13	16	14
Міста								
Київ	457	2028	3040	3022	200	917	1449	1608
Севастополь	..	..	..	..	..	..	..	..

³⁴⁴ Там само. С. 38–39.

становила 44,25% від загальної кількості всіх молодих учених. У Харківській області частка молодих учених становить 14,6%, у Дніпропетровській області – 11% відповідно. Отже, майже 70% молодих учених України зосереджені всього у 3 регіонах.

Водночас найменшу кількість дослідників, задіяних у виконанні НДР в Україні у 2018 р., віком до 40 років мали Донецька, Луганська та Закарпатська області. Причому у гендерному розрізі кількість жінок-дослідниць, задіяних у виконанні НДР, віком до 40 років становила у 2018 році майже половину (табл. 5).

У 2018 р. серед дослідників України до 29 років були відсутні доктори наук, у віці 30–34 років частка докторів наук складала лише 1,16% (табл. 5 і табл. 6), у віці 35–39 років – 3,83% відповідно.

Можна констатувати незначну частку молодих учених із ступенем доктора наук (до 40 років) в Україні. У регіональному розрізі знову лідерами за кількістю молодих учених – докторів наук були м. Київ, Харківська та Дніпропетровська області. м. Київ у 2018 р. мало 41% молодих учених – докторів наук, у столиці зосереджено значний науковий потенціал, більше можливостей для участі в різноманітних наукових заходах, конференціях, семінарах, тренінгах, круглих столах, для підвищення кваліфікації, для спілкування з іноземними колегами, участі у спільних міжнародних грантах.

Окреслені вище регіональні диспропорції свідчать, що молоді науковці переїжджають до столиці України для отримання кращих умов для проведення дослідження, доступу до технічної бази наукових установ та ЗВО, поширення та встановлення наукових комунікацій, участі у різноманітних наукових заходах.

Згідно з даними, репрезентованими у табл. 6, у 2018 році взагалі не мали молодих учених – докторів наук дві області в Україні – Кіровоградська та Луганська. Водночас Чернігівська область мала 1 молодого вченого – доктора наук, Донецька, Хмельницька та Закарпатська області – по 2 відповідно. У гендерному розрізі жінки-дослідниці, які мали ступінь доктора наук у віці до 40 років, становили у 2018 р. в Україні лише 35% від таких молодих учених.

Відповідно до даних, представлених у табл. 7, кількість молодих учених – докторів філософії (кандидатів наук) віком до

Таблиця 6 – Кількість дослідників, які мали ступінь доктора наук, віком до 40 років за регіонами у 2018 році, осіб³⁴⁵

	До 25 років	25–29 років	30–34 років	35–39 років	Кількість жінок-дослідниць, які мали науковий ступінь доктора наук			
					До 25 років	25–29 років	30–34 років	35–39 років
Україна	-	-	78	259	-	-	21	98
Автономна Республіка Крим	...	...	...	...	...	...	...	...
Області								
Вінницька	-	-	1	3	-	-	-	1
Волинська	-	-	2	2	-	-	-	2
Дніпропетровська	-	-	8	15	-	-	3	6
Донецька	-	-	1	1	-	-	-	-
Житомирська	-	-	3	5	-	-	-	-
Закарпатська	-	-	-	2	-	-	-	1
Запорізька	-	-	2	4	-	-	1	-
Івано-Франківська	-	-	2	7	-	-	-	1
Київська	-	-	-	4	-	-	-	2
Кіровоградська	-	-	-	-	-	-	-	-
Луганська	-	-	-	-	-	-	-	-
Львівська	-	-	3	14	-	-	2	5
Миколаївська	-	-	2	5	-	-	-	4
Одеська	-	-	-	9	-	-	-	4
Полтавська	-	-	-	9	-	-	-	3
Рівненська	-	-	1	6	-	-	-	2
Сумська	-	-	10	11	-	-	5	3
Тернопільська	-	-	1	4	-	-	-	2
Харківська	-	-	5	27	-	-	3	7
Херсонська	-	-	-	4	-	-	-	2
Хмельницька	-	-	-	2	-	-	-	1
Черкаська	-	-	2	2	-	-	1	1
Чернівецька	-	-	1	17	-	-	-	8
Чернігівська	-	-	-	1	-	-	-	1
Міста								
Київ	-	-	34	105	-	-	6	42
Севастополь	...	...	...	...	...	...	...	...

³⁴⁵ Там само С. 40–41.

Таблиця 7 – Кількість дослідників, які мали ступінь доктора філософії (кандидата наук), віком до 35 років за регіонами у 2018 році, осіб³⁴⁶

	До 25 років	25–29 років	30–34 років	Кількість жінок-дослідниць, які мали науковий ступінь доктора філософії (кандидата наук)		
				До 25 років	25–29 років	30–34 років
Україна	2	691	2423	1	368	1281
Автономна Республіка Крим	...	...	...	...	...	...
Області						
Вінницька	–	15	38	–	6	19
Волинська	–	8	18	–	6	16
Дніпропетровська	–	41	105	–	22	58
Донецька	–	2	9	–	1	9
Житомирська	–	10	31	–	5	19
Закарпатська	–	3	13	–	2	4
Запорізька	–	11	39	–	7	13
Івано-Франківська	1	6	18	–	3	5
Київська	–	6	41	–	4	20
Кіровоградська	–	1	9	–	–	4
Луганська	–	3	5	–	2	2
Львівська	–	87	235	–	36	109
Миколаївська	–	15	50	–	4	14
Одеська	–	22	72	–	10	39
Полтавська	–	12	56	–	10	34
Рівненська	–	5	23	–	2	12
Сумська	–	18	106	–	14	63
Тернопільська	–	4	18	–	2	9
Харківська	–	89	290	–	49	163
Херсонська	–	3	28	–	2	12
Хмельницька	–	5	18	–	2	12

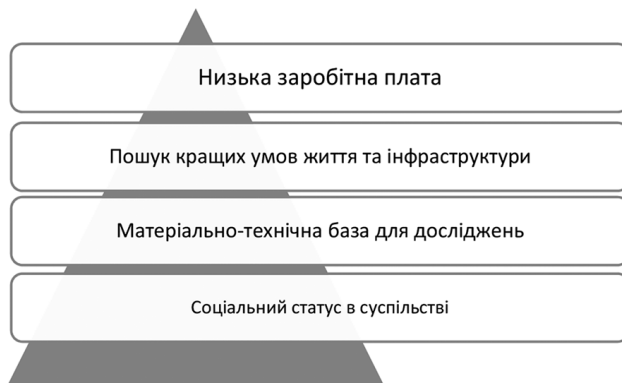
³⁴⁶ Там само. С. 42–43.

Закінчення табл. 7

	До 25 років	25–29 років	30–34 років	Кількість жінок-дослідниць, які мали науковий ступінь доктора філософії (кандидата наук)		
				До 25 років	25–29 років	30–34 років
Черкаська	–	12	20	–	6	11
Чернівецька	–	5	45	–	5	27
Чернігівська	–	3	20	–	1	8
Міста						
Київ	1	305	1116	1	167	599
Севастополь	...	...	...	...	...	...

29 років продовж 2010–2018 рр. скоротилася з 814 осіб у 2010 р. до 693 осіб у 2018 р. Частка таких молодих науковців у загальній кількості дослідників, задіяних у виконанні НДР в Україні віком до 25 років становить лише 0,16%, віком 25–29 років – 15%, віком 30–34 років – 36%. Отже, у віці 30–34 років більше третини молодих учених в Україні є докторами філософії (кандидатів наук). У регіональному розрізі, найбільша частка молодих учених – кандидатів наук працює в м. Києві, Харківській та Львівській областях. Найменша частка таких молодих учених є в Луганській (8 молодих дослідників) та Кіровоградській областях (10 молодих дослідників). У гендерному аспекті понад половини молодих учених – кандидатів наук в Україні у 2018 р. були жінки.

Отже, проблематика діяльності молодих учених в Україні посилюється регіональним дисбалансом. Низький рівень фінансування разом із часами застарілою матеріально-технічною базою досліджень призводить до того, що молоді вчені беруть участь у грантових програмах, закордонних стажуваннях з перспективою подальшого виїзду з України до інших країн в пошуках кращої інфраструктури, умов життя, можливостей для самореалізації та саморозвитку та інші аспекти (див. рис. 8). Ще одним варіантом для покращення добробуту для молодих учених в умовах недофінансування є зміна професій та сфери діяльності.

Рисунок 8. – Основні проблеми молодих учених в Україні, що призводять до їх міграції*

*Розробка автора.

Проблемою молодих учених, слід зазначити, й низький соціальний статус в суспільстві, недостатній імідж професії науковця. Для аспірантів постає проблематика пошуку ефективної індивідуальної траєкторії наукового розвитку.

З огляду на ці та інші проблеми діяльності молодих учених в Україні, можна говорити про необхідність використання потенціалу громадянського суспільства для їх вирішення, для об'єднання зусиль молодих науковців для перспектив наукового розвитку країни в майбутньому.

Все більшої уваги на сучасному етапі розвитку в Україні приділяється питанням реформування сфери науки й освіти, що стосується усіх ланок та рівнів навчання, а також ЗВО й наукових установ. Насамперед, це пов'язано з тими проблемними питаннями, що накопилися у даній сфері, та новими викликами, вимогам, які ставить суспільство перед системою науки й освіти. Виважена державна політика у цьому напрямку дозволить мінімізувати відтік молоді з науки.

Одним із інструментів щодо стимулювання діяльності молодих учених саме в Україні виступає пільгове оподаткування. Здебільшого йдеться не лише про податкові пільги для мало-забезпечених або багатодітних сімей, але й для молодих сімей науковців даний інструмент є важливим аспектом мотивації діяльності та наукової роботи в Україні.

У такому ракурсі, необхідно відзначити позитивний досвід США щодо надання кредитів студентам на навчання, що можна використовувати в Україні для аспірантів та докторантів. Така практика для країни дозволить не лише розвивати людський капітал як основу соціальної економіки та громадянського суспільства, але й підвищить престижність та цінність в суспільстві наукової діяльності та праці науковця.

Безумовно, важливим є підвищення заробітної плати та соціального статусу молодого вченого разом із підвищенням рівня його життя. На перспективу при розробці державою відповідних соціальних заходів щодо підвищення доходів і зростання зайнятості в науковій сфері варто врахувати такі фактори, як макроекономічна стабілізація; розрахунок і встановлення рівнів мінімальної заробітної плати для вчених; забезпечення оптимальної диференціації заробітної плати для молодих учених із науковим ступенем та вченим званням (див. рис. 9).

Рисунок 9 – Інструментарій політики доходів та зайнятості
для підтримки молодих учених в Україні

*Розробка автора.

Згідно з інформацією, наведеною на рис. 9, також інструментами політики доходів та зайнятості молодих учених в мовах розвитку громадянського суспільства є розвиток ринку праці для науковців й створення умов для самозайнятості, підтримка розвитку малого й середнього інноваційного бізнесу, стартапів, розробка та втілення державних соціальних програм та заходів щодо підтримки молодих учених, збалансування їх доходів, оптимізація бюджетних видатків, а також інструменти соціалізації економіки та бізнесу, запровадження програм державно-приватного партнерства³⁴⁷, що у майбутньому надасть можливість покращити рівень добробуту молодих учених в Україні.

У такому аспекті для покращення якості та рівня життя молодих учених слід здійснити також наступні загальнодержавні кроки:

- заходи національного, регіонального та місцевого рівнів, що фінансуються з державних бюджетів, регіональних фондів, міжнародних фондів, за рахунок грантових коштів, які сприяють поліпшенню якості життя людей взагалі та молодих учених, зокрема (створення безпечного середовища, розвиток інфраструктури тощо);
- розширення можливостей для молодих учених щодо отримання нових наукових знань та практичних навичок у різних галузях та новітніх технологіях, їх всебічному розвитку (проведення семінарів, тренінгів, відкритих лекцій, створення окремих міждисциплінарних курсів, заходів щодо популяризації науки тощо);
- інноватизація та діджиталізація суспільного життя, у тому числі, державного управління, комплексу безпеки, освіти, науки, охорони здоров'я, культури тощо;
- впровадження результатів інноваційної діяльності молодих учених у повсякденне життя людей;
- створення сприятливих інституційних умов для соціалізації економіки в Україні: правового забезпечення соціального розвитку, соціальної відповідальності підприємств; запровадження дієвого пільгового режиму для створення молодими

---

³⁴⁷ Rudenko-Sudarieva L., Pashinska K. Experience of international investment in public-private partnership projects in the context of social orientation of economies. Monograf. London, United Kingdom: Sciemcee Publishing, 2018. P. 253–266.

- вченими власного інноваційного бізнесу; розвиток соціальної інфраструктури; удосконалення механізмів фінансування соціалізації економіки та диверсифікації її джерел;
- сприяння комерціалізації знань молодих учених в Україні в усіх сферах наукових досліджень;
  - сприяння використанню людського та науково-технологічного потенціалу молодих учених для розвитку високотехнологічних галузей економіки в Україні;
  - співпраця на державному рівні всіх суб'єктів господарювання, а також регіональних, некомерційних, громадських організацій, корпоративного сектору, виробництв, науки та освіти для створення умов забезпечення підвищення добробуту громадян, зокрема молодих учених, та випереджаючого соціального розвитку України;
  - розширення співпраці всіх суб'єктів господарювання та держави у розвитку соціалізації економіки для забезпечення добробуту молодих учених України;
  - залучення тіньового сектору економіки до сфери легально грошового обігу, до банківської системи, підприємницького сектору для підвищення доходів та рівня життя населення, зокрема молодих учених;
  - створення інноваційних підприємств, спеціальних інноваційних зон, технопарків, технополісів, підтримка та стимулювання високотехнологічного сектору за допомогою міжнародних організацій, фондів, експертних груп з розвинутих країн світу для залучення молодих учених до їх діяльності;
  - адаптація національного законодавства до міжнародних стандартів та рекомендацій щодо забезпечення високого рівня життя населення та діяльності молодих учених;
  - забезпечення ефективного функціонування та стабільності політичної системи; подолання корупції на всіх рівнях влади; ефективне функціонування наукової сфери;
  - ефективна антиінфляційна та антициклічна політика;
  - низький рівень обмежень на обсяги прямих іноземних інвестицій, що сприяє інноваційній діяльності та соціально-економічному розвитку³⁴⁸;

---

³⁴⁸ Щербань О. Є., Сімахова А. О. Вплив іноземного інвестування на соціально-економічну безпеку України. Східна Європа: економіка, бізнес та управління, 2018. № 5 (16). С. 44–48.

- стабільна макроекономічна політика, низькі реальні процентні ставки, що заохочує зростання інновацій через створення стабільного середовища для інновацій та інвестицій;
- наявність внутрішніх та зовнішніх джерел фінансування соціалізації економіки;
- сприяння розвитку науки молодими вченими;
- відкритість економіки до іноземних інвестицій, інновацій;
- покращення інвестиційного іміджу та привабливості країн для інвесторів у наукову сферу через ефективне управління процесами соціалізації економіки країни;
- прозорість інвестиційного законодавства;
- стимулювання інвестиційної діяльності в інновації та наукову сферу внутрішнього корпоративного сектора економіки;
- створення ефективної системи менеджменту інвестиційних процесів;
- залучення іноземних інвестицій до проєктів молодих учених, які будуть реалізовуватися на території України;
- створення та розвиток ефективних механізмів державної підтримки та пільгового оподаткування в інфраструктурно-інвестуванні та інноваційних галузях;
- визначення видів діяльності, галузей національної економіки, територій, що потребують особливої підтримки або ж є пріоритетними для інвестиційної діяльності, певна міжнародна спеціалізація економічної діяльності країн³⁴⁹;
- механізм розвитку іноземного інвестування, який буде забезпечувати створення й розвиток нових інвестиційних об'єктів для наукової діяльності та суб'єктів в країнах (нові наукові центри, нові види товарів та послуг тощо);
- механізм стимулювання прямих іноземних інвестицій в країну, що буде мотивувати іноземних підприємців для реалізації цілей наукового розвитку країни та її наукової інфраструктури;
- формування та розвиток інноваційної інфраструктури.
- тощо.

---

³⁴⁹ Грущинська Н. М. Міжнародна спеціалізація національної економіки в умовах глобальної конкуренції. К.: Береза А. Е., 2013. 460 с.

Слід підкреслити, що важливим в окресленому напрямку щодо підтримки молодих учених в Україні є дієва нормативно-правова база соціального розвитку, що регулює діяльність та фінансування державних соціальних програм різного спрямування саме для молодих учених (медична сфера, освіта, екологія, а також державні програми підтримки молодих сімей науковців, програми забезпечення молодих учених житлом). Останній аспект щодо забезпечення молодих учених житлом на сьогодні одним із проблемних питань стимулювання їх діяльності в Україні, а також створення відповідних соціальних умов та гарантій разом із пільговими довгостроковими кредитами на будівництво, реконструкцію та придбання житла, що передбачено українським законодавством. Проте, наразі до цього часу знаходяться у стадії погодження такі нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, як Перелік категорій наукових (науково-педагогічних) працівників, яким можуть надаватися службові житлові приміщення та Порядок надання науковим (науково-педагогічним) працівникам пільгових довгострокових кредитів на будівництво (реконструкцію) і придбання житла³⁵⁰. Прийняття та реалізація зазначених нормативно-правових актів дозволить створити належні побутові умови для діяльності молодих учених та додаткові стимули для їх наукової діяльності в Україні³⁵¹.

Розвиток громадянського суспільства надає потенціал для гендерної рівності в науковій сфері. В Україні такої проблеми немає. Як показали офіційні статистичні дані, майже половина молодих учених в країні – це жінки. Лише за показником кількості молодих учених – докторів наук жінки-дослідниці займають частку в 35%. Громадянське суспільство створює умови для інклюзивності як новітнього тренду соціально-економічного

---

³⁵⁰ Рішення Комітету Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій від 6 листопада 2019 року. Про стан реалізації Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність». URL: <http://kno.rada.gov.ua/uploads/documents/37185.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

³⁵¹ Сімахова А. О. Стимулювання наукової діяльності молодих учених в Україні. Залучення патріотично активної молоді до розвитку громадянського суспільства як чинник соціальної безпеки України: тези доп. II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв 4 черв. 2020 р.). Миколаїв, 2020. С. 31–32.

розвитку країн у глобальних умовах, що відповідає цілям сталого розвитку до 2030 та спрямоване на вирівнювання дисбалансів та диспропорцій у соціальному, економічному, гендерному, екологічному, науковому розвитку. Потенціал цього глобального тренду для наукової сфери Україна може використовувати для реформування науки, створення нових робочих місць для жінок-дослідниць та взагалі для молодих учених, розробляти програму повернення кращих молодих учених в Україну, а також забезпечення рівних умов для кар'єрного зростання у науці.

Необхідно підкреслити, розвиток вмінь, кваліфікацій, компетентностей молодих учених відіграє важливу роль в процесі соціалізації економіки. Протягом дослідження було встановлено, що в сучасних умовах у Центральній та Східній Європі було створено сприятливе інноваційне середовище, яке впливає на забезпечення ефективного розвитку наукової сфери країни, і воно має базуватися на наступних 12 показниках³⁵²:

- політична стабільність;
- макроекономічна стабільність;
- інституційна база;
- регуляторне середовище;
- податковий режим;
- гнучкість ринку праці;
- відкритість національної економіки до іноземних інвестицій;
- простота та транспарентність найму іноземних громадян;
- відкритість національної культури до іноземного впливу;
- позитивне відношення до наукового прогресу;
- доступ до інвестиційного фінансування;
- захист інтелектуальної власності.

Таким чином, створення сприятливого інноваційного середовища, бізнес-середовища, макроекономічного середовища (відповідно до ключових показників) також забезпечить добробут молодих учених, соціальну стабільність, стабільність

---

³⁵² The Economist Intelligence Unit. A time for new ideas: Innovation in Central Eastern Europe and Turkey, 2008. URL: www.energizers.eu/CEETr.pdf (last accessed: 20.08.2020).

податкового режиму, відкритість національної економіки до іноземних інвестицій, розвиток соціалізації економіки. Більш того, таке макроекономічне регулювання є підґрунтям управління соціалізаційними процесами³⁵³ та розвитку громадянського суспільства. Безсумнівно, така керованість є важливою для розвитку соціальної економіки та забезпечення високого рівня життя населення та молодих науковців, зокрема.

Важливим для вирішення проблем молодих учених України є широкомасштабна підтримка проєктів молодих учених на державному та регіональному рівні. Проведення нових наукових конкурсів саме для молодих учених України Національним фондом досліджень разом із конкурсами для молодих учених – українців, які наразі працюють в інших країнах, але за умови перемоги будуть виконувати наукове дослідження в Україні. Все це створить умови для повернення кращих молодих учених та створить новий поштовх для наукового розвитку країни.

Для молодих учених в Україні, особливо для аспірантів дуже важливим є розуміння перспективи свого індивідуального наукового розвитку, можливостей подальшого працевлаштування в науковій сфері, кар'єрного зростання тощо. Створення платформи молодих учених з актуальною інформацією про наукові події, стажування, проєкти, конкурси та вакантні посади є одним із напрямків вирішення сучасних проблем молодих науковців.

Необхідним для стимулювання діяльності молодих учених в Україні в умовах розвитку громадянського суспільства є питання стажувань, у тому числі зарубіжних, підвищення кваліфікації, що дає змогу опанувати новий досвід зарубіжних та кращих вітчизняних наукових шкіл. У цьому напрямку варто було би розробити та впровадити державну програму підтримки індивідуальних стажувань та підвищення кваліфікації молодих учених у кращих українських та зарубіжних закладах вищої освіти та наукових установах на конкурсній основі з виділенням грантових коштів через Національний Фонд досліджень України з

---

³⁵³ Сімахова А. О. Глобальний аспект управління соціалізацією економіки. Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту, 2019. № 25. С. 210–217.

обов'язковим поверненням після закордонного стажування науковців до роботи у сферу науки або освіти України³⁵⁴.

Одним з інструментів соціальної політики у сучасних умовах глобалізації стає технологічний розвиток та інструментарій діджиталізації економіки. Не викликає сумнівів, що глобальний розвиток новітніх технологій стрімко змінює сучасні економічні процеси на мікро-, макро- та глобальному рівнях, автоматизуючи і модернізують всі галузі господарства. Поряд зі змінами в процесі виробництва товарів і надання послуг, інформаційно-комунікаційні технології дозволяють стерти географічні кордони та відстані, змінюють уявлення про кооперацію і співпрацю, породжують соціальні мережі й підвищують значення соціального капіталу³⁵⁵. З розвитком цифрових технологій, створюються все нові інструменти передачі, обміну та зберігання інформації на відстані, в тому числі інструменти стимулюючі створення мереж інтересів: wikis, search engines, information aggregators, content advisors, groupware, mapping, tagging, meta tags, cloud collaboration. Розвивається віртуальний простір та Інтернет-спільноти – соціальні мережі, блоги й новинні портали, подкастинг (blogging, based on audio files), RSS-канали тощо³⁵⁶. Ці новітні тренди впливають на діяльність молодих учених, створюючи нові можливості для наукових комунікацій та проведення міждисциплінарних досліджень.

Важливим з огляду використання можливостей громадянського суспільства для вирішення проблем молодих учених є їх активна співпраця із органами державної влади щодо підтримки та стимулювання розвитку наукової діяльності та громадськими організаціями.

---

³⁵⁴ Сімахова А. О. Стимулювання наукової діяльності молодих учених в Україні. Залучення патріотично активної молоді до розвитку громадянського суспільства як чинник соціальної безпеки України: тези доп. II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв 4 черв. 2020 р.). Миколаїв, 2020. С. 31–32.

³⁵⁵ Menshikov V., Lavrinenko O., Sinica L., Simakhova A. Network capital phenomenon and its possibilities under the influence of development of information and communication technologies. *Journal of Security and Sustainability Issues*, 2017. 6 (4). P. 585–604.

³⁵⁶ Там само.

На сьогодні держава створює певні умови для мотивації наукової діяльності молодих учених, існують окремі винагороди, грантові конкурси, які стосуються саме цієї групи науковців для стимулювання та підкреслення особливого статусу молодого вченого в Україні, зокрема:

- Премія Верховної Ради України для молодих учених;
- Іменні стипендії Верховної Ради України для молодих учених докторів наук;
- Премія Президента України для молодих учених;
- Стипендія Президента України для молодих вчених НАН України;
- Гранти Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених;
- Стипендія Кабінету Міністрів для молодих учених;
- Конкурс проєктів наукових робіт та науково-технічних (експериментальних) розробок молодих вчених, які працюють (навчаються) у ЗВО та НУ, що належать до сфери управління Міністерства освіти і науки України;
- Іменні стипендії найкращим молодим ученим для увічнення подій Революції Гідності вшанування подвигу Героїв України – Героїв Небесної Сотні;
- Гранти Національного фонду досліджень України.

Перераховані вище основні винагороди та відзнаки для кращих молодих учених України, які спонукають до активної наукової діяльності молодь, а також створюють певні фінансові переваги для молодих учених – переможців.

Через діяльність рад молодих учених на всіх рівнях (національному, регіональному, місцевому, університетському) молоді вчені можуть вибудовувати свої взаємовідносини з органами державної влади, звертатися щодо конкретної допомоги, щодо започаткування регіональних та місцевих конкурсів (проєктів молодих учених, кращий молодий учений, краща рада молодих учених), а також проводити національно та регіонально значимі наукові дослідження.

Окрім активної співпраці з органами державної влади, молоді вчені для вирішення своїх проблем можуть співпрацювати із громадськими організаціями, які, як вже відзначалося активно працюють в Україні.

Громадські організації можуть допомагати у вирішенні питань реалізації окремих цілей рад молодих вчених, зокрема, ті, які відзначені у Типовому положенні про раду молодих учених при органах виконавчої влади³⁵⁷:

- «сприяння взаємодії між органом виконавчої влади та молодими вченими;
- підготовка пропозицій щодо створення правових і соціально-економічних умов для залучення молодих вчених до роботи в різних галузях науки, стимулювання професійної діяльності молодих вчених, сприяння підвищенню їх професійного рівня і реалізації їх творчої та професійної активності;
- консультативна підтримка молодих вчених щодо здійснення наукової діяльності, співробітництво з іноземними замовниками наукової продукції тощо;
- сприяння залученню молодих вчених до участі у конкурсах наукових робіт, формуванню колективів молодих вчених для виконання перспективних наукових проєктів;
- підтримка молодих вчених у проведенні ними, науково-організаційних, наукових та освітніх заходів;
- сприяння розвитку і вдосконаленню наукової сфери України та її інтеграції до світового та Європейського дослідницького простору».

За усіма перерахованими завданнями діяльності рад молодих учених може бути активна підтримка громадських організацій. Здебільшого це стосується пункту щодо «підготовки пропозицій щодо створення правових і соціально-економічних умов для залучення молодих вчених до роботи в різних галузях науки, стимулювання професійної діяльності молодих вчених, сприяння підвищенню їх професійного рівня і реалізації їх творчої та професійної активності». Водночас громадські організації можуть здійснювати й консультативну допомогу молодим вченим, й сприяти їх взаємодії з органами влади, з іншими організаціями та між собою, сприяти міжнародній діяльності молодих учених та інші види діяльності.

---

³⁵⁷ Про затвердження Типового положення про раду молодих учених при органах виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 р. № 822. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/822-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.09.2020).

Важливим аспектом функціонування громадських організацій в Україні є те, що вони є некомерційними та неурядовими. У світі громадські організації відіграють важливу роль майже в усіх сферах життєдіяльності та виступають глобальними акторами, що впливають на світову політику. Окрім цього, діяльність некомерційних організацій може бути високопродуктивною та соціально значущою в таких сферах суспільного життя³⁵⁸:

- культура;
- освіта;
- охорона здоров'я;
- екологія;
- наука;
- охорона праці;
- благодійність;
- захист прав людини;
- фізична культура і спорт.

Усі перераховані сфери є важливими для співпраці із молодими вченими.

За міжнародною класифікацією громадські некомерційні організації можна поділити на такі різновиди:

- Освіта і дослідження (наприклад, громадська організація «Інноваційний університет»);
- Благодійні організації (наприклад, Всеукраїнський благодійний фонд регіональних досліджень «Єдність»);
- Охорона здоров'я;
- Розвиток і житлова сфера;
- Політична, правова та інша суспільна діяльність;
- Соціальні послуги;
- Культура та рекреація;
- Навколишнє середовище;
- Міжнародна діяльність (наприклад, Євродок, громадська організація «Міжнародна фундація розвитку», Польське економічне співтовариство, міжнародний конгрес криміналістів);
- Ділові та професійні асоціації, союзи (наприклад, Всеукраїнська громадська організація «Українська Асоціація економістів-міжнародників», Всеукраїнська громадська організація Українське молодіжне аерокосмічне об'єднання «Сузір'я») тощо.

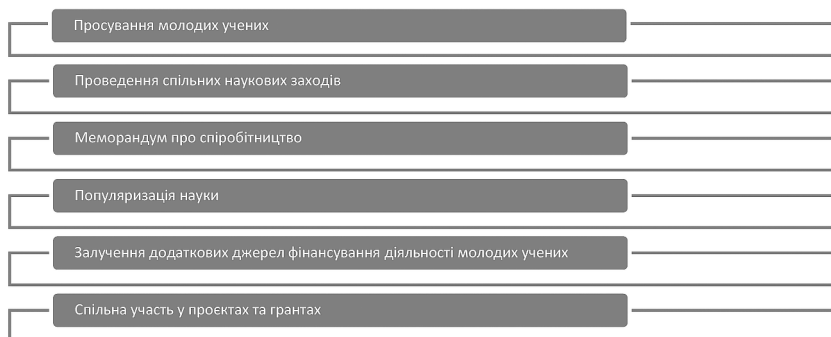
---

³⁵⁸ Ресурси та моделі глобального економічного розвитку: монографія. За заг. ред. Лук'яненка Д. Г., Поручника А. М. К.: КНЕУ, 2011. С. 586.

Не викликає сумнівів, що молоді вчені можуть активно співпрацювати з будь-якими різновидами некомерційних організацій за різними видами діяльності. Основним у даному випадку є налагодження співпраці та встановлення ефективної комунікації між молодими вченими та громадськими організаціями.

Керуючись інформацією, репрезентованою на рис. 10, можна зазначити, що основними напрямками співробітництва молодих учених із некомерційними організаціями у руслі вирішення проблем молодих учених виступають наступні:

- Діяльність щодо просування молодих учених;
- Проведення спільних наукових заходів (конференції, семінари, круглі столи, тренінги тощо);
- Діяльність щодо популяризації науки (Дні Науки, ночі Науки, Наукові Пікніки тощо);
- Підписання меморандуму про співробітництво між радою молодих учених та громадською організацією;
- Волонтерська діяльність;
- Залучення додаткових джерел фінансування діяльності молодих учених;
- Пропаганда академічної доброчесності;
- Привертання уваги до проблем суспільства та діяльності молодих учених;
- Спільна участь у проектах та грантах, зокрема у міжнародних.

Рисунок 10. – Перспективні напрямки співпраці молодих учених із громадськими організаціями

* Розробка автора.

Наведені вище перспективні напрямки співпраці молодих учених України із некомерційними організаціями не є вичерпними. Співробітництво має ставити за мету вирішення нагальних проблем молодих учених або привертання до них уваги громадськості щодо подальшого вирішення.

Таким чином, перспективами вирішення проблем молодих учених в Україні є належне фінансування їх діяльності, гідна заробітна плата, можливості щодо отримання житла та пільгового кредиту на житло, створення умов для реалізації власної траєкторії наукового розвитку, професійного та кар'єрного зростання, участь у різноманітних наукових заходах, всеукраїнських та міжнародних проєктах й конкурсах, грантах, а також загальне підвищення іміджу й соціального статусу молодого вченого в Україні.

2.6 Роль правових цінностей у формуванні громадянськості студентської молоді

Володимир Бутенко

Українське суспільство знаходиться сьогодні на складному етапі свого розвитку. Можна бачити суперечливі процеси, які характеризують економічні, політичні, правові, культуротворчі, освітньо-виховні відносини. При цьому спостерігається прагнення широкої громадськості: вчених, працівників освіти, діячів культури, державних службовців та ін. глибоко усвідомити суперечності та виклики, які мають місце в суспільному, політичному, державотворчому житті, визначити можливі шляхи та умови успішного розв'язання вказаних проблем.

У контексті зазначеного привертають особливу увагу українського суспільства питання, що пов'язані з правовими цінностями студентської молоді та їх формування в закладах вищої освіти. Актуальність цих питань визначається декількома аспектами, а саме: соціальними, культурологічними та освітньо-виховними. На соціальному рівні вказана проблема набуває певної гостроти у зв'язку з тим, що успішна розбудова українського суспільства може відбутися лише на правовому ґрунті, який передбачає наявність обґрунтованих правових норм, розвиток сучасної та ефективної законотворчої практики, а також

підготовку широкого загалу людей, здатних на відповідному рівні сприймати, усвідомлювати та втілювати на практиці правові цінності. Звідси виникає соціальна потреба у забезпеченні процесу формування у студентської молоді необхідних правових якостей, вміння глибоко освоювати правові цінності та зміцнювати їх функції у процесі життєвої та професійної діяльності.

На культурологічному рівні можна спостерігати посилення інтересу людей до ціннісних аспектів їх життя, праці, творчості тощо. Йдеться про політичні, моральні, правові, художні, естетичні, наукові цінності, які все частіше стають предметом уваги, дискусій, творчих пошуків, набувають полемічного характеру, засвідчують про посилення їх ролі під час прийняття життєво важливих рішень, виконання професійно орієнтованих дій. Серед актуалізованих культурологічних аспектів слід виділити ті, що характеризують поглиблення змісту та характеру правовідносин, в межах яких людина все частіше прагне набутти суб'єктності, а значить виявляти своє бачення певних ситуацій, явищ, процесів, які мають місце в її особистому житті. За таких обставин особистість привносить своє ставлення в палітру існуючих правовідносин, прагне вибудувати власну систему правових цінностей, надати їм певну мотиваційну, спонукальну, орієнтаційну та діяльнісну основу.

На освітньо-виховному рівні вказане питання також набуває принципового характеру і вимагає відповідної суспільної уваги. Адже відомо, що правові цінності є особливим духовно-функціональним надбанням особистості. Воно не з'являється спонтанно, не набуває своєї життєстверджуючої сили випадково, не функціонує на мозаїчному рівні. Основою його формування, розвитку та збагачення може бути лише цілеспрямована й ефективна освітньо-виховна діяльність закладів освіти. Йдеться про найважливіші ланки існуючої освітньої практики і, зокрема, діяльність закладів вищої освіти. Саме вони мають бути прикладом того, в який спосіб та за якими формами, методами, технологіями доцільно впливати на правосвідомість та діяльність студентської молоді. Усвідомлення важливості цих аспектів має спонукати викладачів закладів вищої освіти до реалізації відповідних психолого-педагогічних умов,

які б забезпечували послідовне й ефективне нарощування студентами необхідного правового досвіду, сприяли формуванню у них системи громадянських цінностей.

В сучасній науковій практиці накопичено теоретичний досвід осмислення природи цінностей, наголошено на необхідності їх формування у студентській молоді. Йдеться про наукові праці таких учених, як: Андросюк А., Бандурка А., Бараненко Б., Бех І., Барко В., Бутенко В., Дергачов О., Ільків А., Кремень В., Казміренко Л., Кісіль З., Кузьмінський А., Медведєв В., Пономаренко Г., Середа В., Сисоєва С., Сливка С., Фіцула М., Шостак В., Цільмак О., Яковенко С. та ін.

За результатами проведених ученими досліджень можемо констатувати, що в системі вищої освіти питання освітньо-правового змісту набувають певної актуальності, усвідомлюються як необхідні для підвищення професійної підготовки майбутніх фахівців. Учені цілком вмотивовано наголошують на важливості професійно-психологічної, культурологічної підготовки студентів до активного освоєння та використання на практиці правових цінностей, пропонують окремі форми та методи залучення майбутніх фахівців до правового досвіду³⁵⁹.

Водночас слід зауважити, що наукове дослідження вказаної проблеми ще не дає достатньої відповіді щодо її системного вирішення. У дослідженні правових цінностей студентської молоді та їх формування в закладах вищої юридичної освіти залишаються недостатньо з'ясованими такі аспекти, як: сутність правових цінностей студентської молоді; особливості їх формування в закладах вищої освіти; педагогічні умови, що забезпечують ефективний вплив на розвиток правових якостей майбутніх фахівців.

Розкриваючи сутність та значення правових цінностей студентської молоді важливо зазначити, що правова форма суспільної свідомості має своє історичне минуле, засвідчує наявний потенціал і широкі можливості впливу на процеси, які мають місце на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Особливо гострим сприймається питання, що пов'язане зі

---

³⁵⁹ Бутенко В. Г. Педагогічні умови формування правових цінностей молоді у закладах вищої освіти. Професійна підготовка поліцейських в Україні; методологія, теорія, практика. Херсон: Олді-плюс, 2019. С. 30–33.

становленням та розвитком правових цінностей студентської молоді. У пошуках відповіді на це питання вчені ще не досягли тих результатів, які б переконливо засвідчили про достатню громадянську активність людей, їх прагнення вибудовувати життєву й професійну діяльність з урахуванням правових засад. Саме тому так гостро й принципово сприймається необхідність внесення суттєвих змін в існуючу практику правової освіти і виховання студентів, підвищення рівня їх правової культури, формування у них правосвідомості³⁶⁰.

Правові цінності особистості в сучасній літературі переважно розглядаються в контексті суспільно-політичних, економічних та культурологічних відносин. Це є важливим кроком на шляху посилення суспільної уваги до вказаної проблеми, дозволяє виокремити правові цінності студентів як важливий чинник вказаних відносин. Водночас, правові цінності ще не знаходять глибокого осмислення як особистісне духовно-функціональне утворення, яке проходить особливий шлях свого становлення, розвитку та збагачення³⁶¹.

Недостатнє усвідомлення закономірностей та особливостей вказаного процесу не дозволяє чітко визначити механізм самоорганізації правових цінностей особистості, їх актуалізації в житті людини, налагодження зовнішніх і внутрішніх зв'язків та досягнення необхідного рівня функціонування. За таких обставин в освіті відбувається формалізація вказаної проблеми, констатація лише окремих проявів цього особистісного утворення, відхід від системного підходу до формування і розвитку правових цінностей студентської молоді.

Важливість прийняття правильних рішень з цього питання зумовлює необхідність наукового осмислення правових цінностей студентської молоді як важливої складової її життєвої та професійної діяльності. Саме тому доцільним є розгляд правових цінностей у тісному зв'язку з професійною, науковою,

---

³⁶⁰ Бутенко В. Г. Правові цінності як важлива складова життєдіяльності особистості. Ціннісний вимір політичної діяльності: збірник наукових праць. Херсон, 2019. С. 9–11.

³⁶¹ Бутенко В. Г. Правові цінності як духовно-функціональне утворення особистості. Теорія і методика виховання: науково-педагогічний вісник. Херсон: Олді-плюс, 2017. Вип. 8. С. 4–5.

морально-етичною та художньо-естетичною діяльністю, що впливає на їх становлення і формування як важливого особистісного надбання, спроможного забезпечувати правовий зміст та характер їх діяльності.

Студентська молодь прагне жити і діяти в певній системі ціннісних координат. Без опори на актуалізовані цінності студентам важко сприймати навколишній світ, усвідомлювати зміст та спрямованість окремих суспільних явищ. Саме тому вчені, які працюють в галузі аксіології намагаються пояснити сутність ціннісного вибору студентів, виокремити основні чинники впливу на цей процес.

Зауважимо, що ціннісне ставлення студентів до навколишньої дійсності залежить не тільки від зовнішніх проявів, але й того, що власне характеризує окремі різновиди цінностей. Йдеться, зокрема, про цінності правові, моральні, художні, естетичні, наукові тощо. Усі вони є духовним надбанням студентів, функціонують в системі їх ціннісних уподобань і тому заслуговують відповідної уваги, вимагають створення належних умов для їх становлення та розвитку. Правові цінності студентської молоді важливо розглядати як один із різновидів ціннісного ставлення, в основі якого знаходяться почуття, знання, інтереси, потреби, орієнтації, ідеали, сповненні правовим змістом. За вказаних обставин виникає необхідність усвідомлення того, в який спосіб та за якими суспільно визнаними нормами студентська молодь прагне досягати визначеної мети, вирішувати окремі життєві та професійні завдання, набувати необхідного правового досвіду.

Прийняття студентами рішень правового змісту не з'являється спонтанно. В основі цього процесу є усвідомлення ними права як соціально важливого явища. Адже право на життя, працю, відпочинок, навчання, творчість є основоположними проявами демократичного розвитку суспільства, що дозволяє студентам сприймати й розуміти себе як невід'ємну складову суспільного середовища і водночас відповідального суб'єкта, покликаного діяти у відповідності з прийнятими в суспільстві правовими нормами³⁶².

---

³⁶² Дергачов О. Громадянські права. Політична енциклопедія / гол. ред.: Ю. Ленвенець. К., 2011. 162 с.

Студенти мають навчитися позиціонувати себе як відповідальні особи, які покликані поважати права інших людей, толерантно ставитися до політичних, моральних, естетичних, світоглядних орієнтацій та уподобань, виявляти прагнення до таких форм та напрямків діяльності, які б консолідували суспільні зусилля, робили життя кожної людини змістовним, цивілізованим та перспективним. Отже, правові цінності студентської молоді мають важливе значення. Саме вони покликані допомогти студентам усвідомити їх як органічну і невід'ємну складову суспільного життя, спрямованого на всебічний розвиток сил і можливостей особистості, збагачення її духовного і творчого потенціалу.

Актуальність вказаної проблеми зумовлює необхідність дослідження особливостей та критеріїв сформованості правових цінностей студентської молоді. У пошуку відповіді на це питання ми виходили з розуміння того, що кожний громадянин України має володіти високою правовою культурою. На думку вчених А. Кузьмінського та В. Омеляненка «нагальна потреба широкого правового виховання громадян зумовлюється зростанням творчої, організуючої, координуючої ролі права в соціальному, політичному й економічному розвитку суспільства. Метою правового виховання є формування в усіх громадян високої правової культури, яка складається передусім із свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків, з глибокої поваги до законів і правил людського співжиття, готовності дотримуватися і сумлінно виконувати визначені вимоги, які виражають волю й інтереси народу»³⁶³.

В системі формування та функціонування правових цінностей важливого значення набувають особистісні якості студентів, які пов'язані з розвитком їх правосвідомості та громадянської активності. Адже правові цінності являють собою духовно-функціональне утворення, в якому діють відповідні механізми впливу і на які мають спиратися студенти у визначенні своїх правовідносин з навколишнім середовищем. Саме тому виникає необхідність в системі правової освіти і виховання студентської молоді, яка дозволяє вирішувати такі завдання, як: формування правової свідомості; вироблення умінь, навичок та звичок поведінки відповідно до правових норм;

---

³⁶³ Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка. К.: Знання, 2007. С. 280.

формування у юнаків та дівчат активної позиції у правовій сфері; подолання у правовій свідомості помилкових поглядів і переконань, які сформувалися раніше в негативному середовищі³⁶⁴.

Український вчений-педагог М. Фіцула наголошує на важливості правової освіти і виховання особистості, розвитку у неї необхідних правових якостей. На його думку, « одним із аспектів всебічного розвитку особистості є висока правова культура. Адже не можна вважати фізично здорову людину гармонійно розвиненою, коли вона, маючи широкі знання, добре працюючи або навчаючись, порушує закони, права. Здатність людини розуміти правила співжиття і вимоги законів та відповідним чином поводитися не є вродженою, вона формується під впливом спеціальних виховних заходів, є наслідком спілкування з іншими людьми, участі в різних видах діяльності»³⁶⁵.

Усвідомлення необхідності правової підготовки студентської молоді висуває перед сучасною освітньою практикою важливі завдання, пов'язані з формуванням правових цінностей на основі інтенсифікації освітньо-виховного впливу. Одним із його проявів слід вважати впровадження відповідних критеріїв сформованості правових цінностей студентів. В сучасній науковій літературі це питання ще не знайшло належного висвітлення, що негативно позначається на якості правової освіти і виховання студентської молоді. Адже критерії сформованості правових цінностей не є формальним додатком до освітньо-виховного процесу. В них зосереджується і концентрується рівень усвідомлення природи вказаного явища, його осмислення з урахуванням найважливіших аспектів. Саме тому виникає необхідність обґрунтування на теоретичному рівні цього питання, надання йому системного аналізу, визначення основних критеріїв та показників того, наскільки сформованими повинні бути правові цінності студентів.

За результатами наукового пошуку зазначимо, що правові цінності студентів є одним із проявів їх ціннісного ставлення, в основі якого знаходяться емоційні, інтелектуальні та діяльнісні аспекти. З урахуванням зазначеного можемо виділити основні критерії сформованості правових цінностей, такі, як: емоційне сприймання правових цінностей; інтелектуальне

³⁶⁴ Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка. К.: Знання, 2007. 447 с.

³⁶⁵ Фіцула М. М. Педагогіка. К.: Видавничий центр «Академія», 2000. С. 271.

осмислення правових цінностей; діяльнісне упровадження правових цінностей.

Емоційне сприймання правових цінностей є критерієм їх сформованості. Йдеться про спроможність студентів на емоційно-чуттєвому рівні встановлювати духовно-функціональний зв'язок з найважливішими проявами правовідносин. Адже право людини на життя, працю, відпочинок, навчання, творчість є тими проявами правовідносин, які не можуть залишатися поза відповідним емоційним реагуванням. Це правові цінності, які мають бути важливими для кожної людини незалежно від її віку, статі, професійних занять, освіти. Саме тому виникає необхідність урахування того, наскільки є підготовленою студентська молодь до емоційного сприймання правових цінностей, наскільки студенти вміють емоційно реагувати на різні прояви правовідносин в системі суспільного життя, професійної діяльності, в умовах сім'ї, навчання, побуту та творчості.

Як зазначає М. Фіцула, «у процесі правового виховання дуже важливо виховувати в учнів вищі правові почуття, які б регулювали їх поведінку (відповідальність, справедливість та ін.), інакше головним регулятором їх стануть прості емоції (гнів, страх тощо), які спричиняють ситуативну поведінку»³⁶⁶.

Урахування емоційного критерію сформованості правових цінностей є важливим в силу того, що безпосередня реакція на правові аспекти життєдіяльності студентів відбувається на рівні почуттів, емоційного відгуку, уміння співпереживати, встановлювати чуттєвий зв'язок з процесами і явищами, які мають місце у повсякденному житті і правовідносинах. На жаль, в існуючій практиці цьому питанню не надається належного значення і тому правові цінності студентів нерідко залишаються поза емоційним забарвленням, що призводить до байдужого, а часом і безвідповідального ставлення до правових аспектів життєдіяльності.

Інтелектуальне осмислення правових цінностей є критерієм їх сформованості. Виділення цього критерію зумовлено тим, що правові цінності характеризуються не лише формальними ознаками, але й глибоким змістом, в якому знаходять своє відображення відповідні зв'язки, закономірності існуючих правовідносин. За допомогою емоційного сприймання студенти

---

³⁶⁶ Там само. С. 273.

отримують можливість виділити зовнішні ознаки вказаних правовідносин, водночас інтелектуальне осмислення їх дозволяє усвідомити змістове наповнення проявів права й надати їм необхідну інтерпретацію та оцінку.

З метою підготовки студентської молоді до інтелектуального осмислення правових цінностей вчені вважають необхідним озброєння її знаннями законів, підвищення юридичної обізнаності, систематичне інформування про актуальні питання права, формування правової свідомості як сукупності правових уявлень, поглядів, переконань, що визначають ставлення студентів до вимог законів, регулюють їх поведінку в конкретній правовій ситуації, подолання у правовій свідомості хибних уявлень, що сформувалися під впливом негативних явищ³⁶⁷.

Діяльнісне упровадження правових цінностей є критерієм їх сформованості, який важливо урахувувати в освітньому процесі. Адже у своєму ставленні до навколишньої дійсності студентська молодь прагне встановлювати духовно-функціональний зв'язок, який полягає в тому, щоб з'ясувати роль і місце правових цінностей у повсякденному житті, визначити їх сутність та зміст, а також забезпечити упровадження правових цінностей у процесі життєдіяльності. На необхідності активних форм існування права наголошують вчені, підкреслюючи його дієвий характер, спроможність бути корисним у процесі розв'язання відповідних правових ситуацій³⁶⁸.

В системі вищої освіти особливої гостроти набуває питання вироблення у студентів умінь і навичок правомірної поведінки, розвиток у них звичок дотримуватися вимог права, вияву свідомого ставлення до правових норм як громадянського обов'язку, особистісної та професійної честі й гідності. Діяльнісне упровадження правових цінностей дозволяє студентам позиціонувати себе в системі правових координат і ставитися до навколишнього середовища в якості активного суб'єкта правовідносин.

Отже, питання критеріїв сформованості правових цінностей студентської молоді набуває в умовах сьогодення актуального характеру. З урахуванням зазначених критеріїв освітня діяльність в закладах вищої освіти набуватиме цілеспрямованого

---

³⁶⁷ Там само. С. 273–274.

³⁶⁸ Дергачов О. Громадянські права. Політична енциклопедія / гол. ред.: Ю. Ленвенець. К., 2011. 162 с.

й ефективного характеру сприятиме системному вирішенню вказаної проблеми.

Аналіз ефективності правової підготовки студентської молоді у закладах вищої освіти дозволяє констатувати, що це питання залишається недостатньо обґрунтованим на теоретичному рівні, характеризується епізодичним зверненням до його вирішення на практиці.

Наявний стан прийняття педагогічних рішень з цього питання та його вирішення в освітній практиці не може задовольнити існуючі потреби і тому передбачає внесення суттєвих змін та доповнень на теоретичному і практичному рівнях. Адже у розбудові українського суспільства правова освіта покликана успішно залучати студентську молодь до правових надбань минулого, привчати юнаків та дівчат до шанобливого ставлення до прав і свобод людини, закріплених у Конституції і законах держави, а також у міжнародно-правових актах права і свободи особи, які визначають сферу її автономної свободи і забезпечують задоволення нею своїх особистих інтересів³⁶⁹.

Сучасна вища освіта в Україні має стати дієвою основою правової підготовки молоді, розвитку у студентів глибокого розуміння ролі та значення правових цінностей в житті та професійній діяльності. Саме тому важливим є пошук відповіді на питання, що пов'язані з педагогічним забезпеченням цього процесу та виведенням його на рівень сучасних суспільних вимог. Для прийняття конструктивних рішень з цього питання нами обґрунтовано педагогічні умови, які необхідно створити у вищій школі для ефективного формування правових цінностей майбутніх фахівців.

За результатами наукового пошуку визначено декілька педагогічних умов, які покликані забезпечити послідовний й ефективний вплив на розвиток правосвідомості студентів закладів вищої освіти. До таких педагогічних умов віднесено: актуалізацію правових цінностей серед студентів вищої юридичної школи; ознайомлення майбутніх фахівців з багатоаспектним змістом правових цінностей; підготовку студентів до використання правових цінностей в процесі професійної діяльності; забезпечення самоорганізації правових цінностей у

---

³⁶⁹ Там само.

процесі правової самоосвіти та самоудосконалення особистості³⁷⁰.

Актуалізація правових цінностей серед студентів вищої школи є педагогічною умовою, від якої залежить налагодження плідного зв'язку зі світом правовідносин, характерних для певних видів професійної діяльності. Адже виконання професійних функцій передбачає свідоме й відповідальне ставлення до правовідносин, дотримання відповідних правових норм, приписів, цінностей тощо. Саме тому в системі вищої освіти важливою є актуалізація на рівні свідомості студентів правових цінностей, переконання їх у тому, що професійна діяльність має відбуватися в межах встановлених правових засад, дотримання яких має важливе значення в системі цивілізованих економічних, виробничих, культурологічних, соціальних, освітньо-виховних відносин.

Важливою слід вважати педагогічну умову, суть якої полягає в ознайомленні майбутніх фахівців з багатоаспектним змістом правових цінностей. Йдеться про набуття студентами відповідної правової компетентності, яка покликана забезпечувати глибоке сприймання, усвідомлення й інтерпретацію різних проявів правовідносин. Ці правовідносини можуть стосуватися громадянських прав і свобод, виконання визначених професійних норм та вимог, реалізації міжнародних, дипломатичних правовідносин тощо. Саме тому перед вищою школою постає серйозне завдання щодо забезпечення студентів необхідними знаннями, поняттями, уявленнями, орієнтаціями в галузі існуючих різновидів права. Наявність відповідної компетентності в галузі громадянських прав і свобод дозволить майбутнім фахівцям визначати в якості правових цінностей такі прояви, як-от: право на життя, право на свободу і особисту недоторканість, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на охорону здоров'я та медичну допомогу, право на достатній життєвий рівень – свій і сім'ї та ін.³⁷¹

---

³⁷⁰ Бутенко В. Г. Педагогічні умови формування правових цінностей молоді у закладах вищої освіти. Професійна підготовка поліцейських в Україні; методологія, теорія, практика. Херсон: Олді-плюс, 2019. С. 30–33.

³⁷¹ Бутенко В. Г. Дослідження можливостей навчальних занять у формуванні правових цінностей молоді. Теорія і методика виховання: науково-педагогічний вісник. Херсон: Олді-плюс, 2018, Вип. 10. С. 4–6.

Серед педагогічних умов формування правових цінностей студентів закладів вищої освіти слід виділити ті, що стосуються підготовки майбутніх фахівців до використання правових цінностей у процесі професійної діяльності. Йдеться про налагодження зв'язку правового навчання з існуючою практикою і тими проявами правовідносин, з якими можуть зустрітися майбутні фахівці у процесі виконання покладених на них професійних функцій. З цією метою вища юридична школа покликана моделювати ймовірні професійні ситуації, давати розгорнутий правовий аналіз їх змісту, визначати можливі варіанти прийняття правових рішень для забезпечення адекватного реагування на відповідні прояви професійного змісту³⁷².

До педагогічних умов формування правових цінностей майбутніх фахівців в системі професійної підготовки важливо віднести ті, що забезпечують самоорганізацію правових цінностей у процесі правової самоосвіти та самоудосконалення особистості. Необхідність такої умови зумовлена тим, що правові цінності є динамічним особистісним духовно-функціональним утворенням, яке знаходиться в стані свого оновлення, удосконалення, збагачення тощо. Саме тому в закладах вищої освіти у процесі навчальних занять, наукової роботи, позааудиторної діяльності студентів важливо спонукати їх до самооцінки, самоаналізу, самоудосконалення у сфері функціонування права та правовідносин і на цій основі розвивати прагнення до послідовного, систематичного й самостійного вирішення актуальних проблем, характерних для існуючої практики правовідносин в колективі, на виробництві, в системі суспільної комунікації, забезпечення життєдіяльності, навчання, творчості тощо.

Формування правових цінностей студентів в системі вищої освіти є тим завданням, яке потребує свого ефективного вирішення. Цьому мають сприяти педагогічні умови, які спроможні актуалізувати правові цінності, розкрити їх багатоаспектний зміст, налагодити тісний зв'язок з професійною діяльністю та забезпечити дії, пов'язані із самоорганізацією та самоудосконаленням цього особистісного духовно-функціонального утворення.

---

³⁷² Бутенко В. Г. Правові цінності особистості та способи їх функціонування. Теорія і методика виховання: наук.-педагогічний вісник. Херсон, 2018. Вип. 9. С. 66–69.

Література та використані джерела

1. Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник) / Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Мариновська / за наук. ред. Ю. І. Завалевського. К. Чернівці : Букрек, 2017. 416 с.
2. Активізація молоді та залучення до діяльності з розвитку громад : практичний посібник для місцевої влади, 2019. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/405/Youth_Engagement_Practices.pdf (дата звернення: 14.11.2020).
3. Алексеева Г. М. Сутність і структура готовності майбутніх соціальних педагогів до застосування комп'ютерних технологій у професійній діяльності. Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету : Педагогічні науки, 2012. № 2. С. 9–14.
4. Андрущенко В. Філософія освіти XXI століття: у пошуках перспективи. Філософія освіти, 2006. № 1(3). С. 6–12.
5. Асламова Т. та ін. Громадянська освіта: теорія і методика навчання : посіб. для студ. вищих навч. Закладів. К. : Етна-1, 2008. С. 8.
6. Батечко Н. Г. Підготовка викладачів вищої школи в умовах магістратури: теоретико-методологічні засади: монографія. К.: ЕДЕЛЬВЕЙС, 2014. С. 138.
7. Бацуровська І. В. Педагогічні функції навчання у вищій професійній освіті. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки і психології, 2014. № 2 (11). С. 12–14.
8. Бех І. Д., Чорна К. І. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ, 2014. 29 с.
9. Биков В. Ю. Навчальне середовище сучасних педагогічних систем. Професійна освіта: педагогіка і психологія, 2004. № 4. С. 59–80.
10. Білецький О.В. Формування і використання людського капіталу в інноваційній економіці: автореф. дис. ... канд. екон. наук. ДНУ: Вінниця, 2016. URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/1821-3680-1-SM.pdf> (дата звернення: 07.09.2020).
11. Білокопитов Д.В. Сутність громадянського суспільства та його функції в сучасних умовах. Актуальні проблеми державного управління, 2016. 1 (49). С. 1–8.
12. Бойко А. Мовна сугестія як інструмент маніпулювання під час політичного виступу. Український інформаційний простір : наук. журн, 2013. 2 ч. Ч. 2. Київ, С. 279–283.

13. Бойко О. Д. Анатомія політичного маніпулювання. Ніжин: Міланік, 2007. С. 158.
14. Бойко О. Д. Комплексна діагностика факту політичного маніпулювання як органічна частина психологічного захисту, 2011. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/sociology/2011/156-144-11.pdf> (дата звернення: 27.09.2020).
15. Бойко С. М. Українознавчі пріоритети освітнього процесу в контексті національно-патріотичного виховання молоді. Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення: колективна монографія. Київ: НДІУ, 2018. С. 246–253. URL: <http://ndiu.org.ua/images/book/ukraine-j-u.pdf> (дата звернення: 25.09.2020).
16. Бойко С. М., Самойленко Г. Е. Виховання громадян-патріотів України на Дніпропетровщині: результати дослідно експериментальної роботи в закладах загальної середньої освіти за 2015–2020 роки. Збірник наукових праць «Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах», 2020. № 71. Том 1. С.96-101. URL: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/71/part_1/18.pdf (дата звернення: 25.09.2020).
17. Боришевський М. Розвиток громадянської спрямованості: монографія. К., 2010. 186 с.
18. Брижко В. М. Маніпулювання свідомістю людини у проблемі упорядкування інформаційних відносин. Правова інформатика, 2015. № 1. С.19-33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pinform_2015_1_6. С. 19 (дата звернення: 07.10.2020).
19. Буева И. И. Формирование корпоративной культуры педагогических сообществ. Социально-гуманитарные знания, 2006. № 4. С. 16–17.
20. Була С. Локальна демократія як фундаментальна категорія в актуалізації проявів інституціонально-правових модусів місцевого самоврядування: кореляція, формалізація та схематизація основних понять. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії, 2015. Випуск 6. С. 76–77.
21. Буря К. Локальна демократія: специфіка трансформації у період посткомунізму. Вісник Львівського університету, 2017. Випуск 14. С. 111
22. Бутенко В. Г. Формування культури морально-ділових відносин у менеджерів зовнішньоекономічної діяльності : монографія. Херсон: Грінь Д. С., 2012. 258 с.
23. Бутенко В. Г. Дослідження можливостей навчальних занять у формуванні правових цінностей молоді. Теорія і методика виховання: науково-педагогічний вісник. Херсон: Олді-плюс, 2018, Вип. 10. С. 4–6.
24. Бутенко В. Г. Педагогічні умови формування правових цінностей молоді у закладах вищої освіти. Професійна підготовка

- поліцейських в Україні; методологія, теорія, практика. Херсон: Олді-плюс, 2019. С. 30–33.
25. Бутенко В. Г. Правові цінності особистості та способи їх функціонування. Теорія і методика виховання: наук.-педагогічний вісник. Херсон, 2018. Вип. 9. С. 66–69.
  26. Бутенко В. Г. Правові цінності як важлива складова життєдіяльності особистості. Ціннісний вимір політичної діяльності: збірник наукових праць. Херсон, 2019. С. 9–11.
  27. Бутенко В. Г. Правові цінності як духовно-функціональне утворення особистості. Теорія і методика виховання: науково-педагогічний вісник. Херсон: Олді-плюс, 2017. Вип. 8. С. 4–5.
  28. Вайнола Р. Х. Педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. К., 2009. 542 с.
  29. Ващенко Л. М. Управління інноваційними процесами: монографія. Київ : ВПЦ «Тираж», 2005. 379 с.
  30. Виховання громадян-патріотів шляхом реалізації дослідно-експериментальної роботи у закладах освіти України. Підсумки роботи круглого столу «Виховання громадянина-патріота: практико-орієнтовані наукові дослідження, результати та шляхи впровадження». URL: <https://imzo.gov.ua/2020/04/23/vykhovannia-hromadian-patriotiv-shliakhom-realizatsii-doslidno-eksperymental-noi-roboty-u-zakladakh-osvity-ukrainy/> (дата звернення: 25.09.2020).
  31. Вікі Енциклопедія громадянського суспільства в Україні. URL: <http://prostir.wikia.com/wiki> (дата звернення: 07.09.2020).
  32. Власюк І.І. Розвиток соціальних ініціатив студентської молоді. Студентські соціальні проекти. Соціально-педагогічні засади формування громадянської відповідальності у студентів : Тези наук. конф. (м. Київ, 24–25 квіт. 2018). К, 2018. 352 с.
  33. Волик Л. Інноваційне навчання студентів педагогічних вишів: тезаурус, обриси, приклади. Витоки педагогічної майстерності, 2013. № 11. С. 90–95.
  34. Волкова О. М. Громадянське суспільство: український контекст. Юридичний вісник, 2014. № 3 (31). С. 24–28.
  35. Воловик В. І. Философия политического сознания. Запорожье: Просвіта, 2006. 169 с.
  36. Воронов М. Форми локальної демократії: загальна характеристика і актуальні проблеми вдосконалення законодавства. Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія «Право», 2016. Вип. 21. С. 37.
  37. Галушко К. Український націоналізм: короткий курс з історії України. К.: Видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2017. 129 с.
  38. Голованова Д. В. Підготовка соціальних працівників в Україні: теоретичний аспект. Вісник Черкаського університету імені

- Богдана Хмельницького : Серія Педагогічні науки, 2010. Вип. 179. С. 101–104.
39. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. К. : Наук. думка, 2005. 325 с.
40. Головатий М. Ф. Політична психологія. Навч. посіб. К.: МАУП, 2001. 400 с.
41. Гольда А. В. Зарубіжний досвід мотивації праці трудового потенціалу в умовах ринкової економіки. Формування ринкових відносин в Україні: Збірник наук. праць, 2008. Вип. 2 (33). С. 94–97.
42. Горбатенко В. Перспективи оновлення політико-владної еліти в Україні. *Studia politologica Ucraino-Polona*, 2012. Вип. 2. С. 29–34.
43. Горішна Н. Професійна компетентність соціального працівника як складова його фахової підготовки. Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія Педагогіка. Соціальна робота, 2009. Вип. 16–17. С. 114–117.
44. Горовий В. Соціокультурні механізми формування ментального імунітету проти зовнішніх маніпуляцій свідомістю населення України. Київ, НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2015. С. 53.
45. Гофрон А. Різні погляди на Європу і проектування освітніх концепцій. Вища освіта України, 2005. №1. С. 37–45.
46. Грачев Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. Москва: Изд-во РАГС, 1998. 125 с. URL: <http://licman.narod.ru/books/psychology/01/gratchov.htm> (дата звернення: 07.10.2020).
47. Грачев Г. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. Москва: Алгоритм, 2002. С. 150.
48. Гринюк В. Д. Відкриваємо духовні острови в океані рідної літератури. Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. за фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 238–246.
49. Грицай Ю. В. Складові, що визначають сутність поняття «молодь»: сучасні підходи. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція, 2015. № 15. Том 1. С. 133.
50. Гришук Ю. В. Визначення професійної освіти і навчання: сучасні акценти. Педагогічний процес: теорія і практика, 2014. № 4. С. 16–22.
51. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації : аналіт. доп. За заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. К. : НІСД, 2019. 112 с.

52. Грущинська Н. М. Міжнародна спеціалізація національної економіки в умовах глобальної конкуренції. К.: Береза А. Е, 2013. 460 с.
53. Гудков Л. Идеологема «врага». Техника пропаганды и мобилизации. Составляющие риторики врага в советском тоталитарном искусстве и литературе, 2008. URL: <http://psyfactor.org/lib/gudkov5.htm> (дата звернення: 27.08.2020).
54. Даниш Л. Й., Рогальчук О. В. Авторська модель «Школа громадянської зрілості» (Корецький навчально-виховний комплекс «Школа І-ІІ ступенів-ліцей» Корецької районної ради Рівенської області. Авторська школа в Україні науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. за фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2017. С. 35–43.
55. Даниш Л. Й. Теорія вчинку. Директор школи, ліцею, гімназії, 2011. № 2. С. 28–29.
56. Дергачов О. Громадянські права. Політична енциклопедія / гол. ред.: Ю. Ленвенець. К., 2011. 162 с.
57. Державна Національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»). К.:Радянська школа, 1994. 61 с.
58. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.09.2020).
59. Дзюба Р., Черкаських І. Використання кінематографу як засобу політичної комунікації. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць, 2011. Випуск 50. С. 675–677.
60. Добржанська О. Л. Маніпуляція свідомістю людини як деструкція політичної ідентичності суспільства. Актуальні проблеми міжнародних відносин : збірник наукових праць, 2008. Вип. 75. Ч. 2. С. 209–214.
61. Дослідно-експериментальна робота всеукраїнського рівня у закладах освіти України: інформаційно-аналітичний довідник. За заг. ред. Ю. І. Завалевського, С. В. Кириленко. Київ: редакційно-видавничий центр Київського Палацу дітей та юнацтва, 2020. 72 с.
62. Доступність у туристичній сфері (від 01.02.2018). URL: <http://voznenskonline.com.ua> (дата звернення: 07.10.2020).
63. Енциклопедія «Britannica». URL: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/163303/Digital-Equipment-Corporation-DEC> (дата звернення: 25.09.2020).
64. Євсович Р. В. Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти в Україні: історичний аспект. Духовність особистості: методологія, теорія і практика, 2012. № 5 (52). С. 79–87.
65. Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні : аналіт. звіт. Відп. ред. С.Рябов. К. : Тандем, 2004. С. 41.

66. Жданенко С. Б. Щодо питання національної ідентичності в Україні. URL: // <http://nauka.nlu.edu.ua> (дата звернення: 07.09.2020).
67. Задорожний А. В. Оправдать любой ценой. Агрессивная война Российской Федерации против Украины и трансформации российского видения международного права. Киев: К.И.С., 2016 С. 48.
68. Звіт про виконання плану заходів на 2019 рік з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_spryiannia/proekt-zvitu2019-rik.pdf (дата звернення: 17.09.2020).
69. Зливков В. Л. Ідентифікація та самоідентифікація як первинні та вторинні чинники саморозвитку особистості педагога. Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» : Філософія. Психологія. Педагогіка, 2007. № 1. С. 77–82.
70. Злобіна О. Молодь і політика: парадокси та українські реалії. Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. пр., 2008. Вип. 11. С. 131–143.
71. Інноваційні педагогічні технології в практиці роботи закладів загальної середньої освіти України : інформаційно-аналітичний довідник. За заг. ред. Ю. І. Завалевського. Київ – Чернівці: Букрек, 2018. 292 с.
72. Інтернет є основним джерелом інформації для 72,3% української молоді. URL: <http://vnz.org.ua/novyny/suspilstvo/3554-internet-e-osnovnym-dzherelom-informatsiyidlja-723-ukrayinskoyi-molodi> (дата звернення: 07.08.2020).
73. Ісаєва О. С. Особистісно-орієнтована освіта студентів вищих медичних навчальних закладів. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 333–338.
74. Ївженко Ю. В. Теоретичні аспекти формування почуття громадянськості студентської молоді. Соціально-педагогічні засади формування громадянської відповідальності у студентів Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (24–25 квітня 2018 року). Конотоп, 2018. С. 8–16.
75. Ївженко Ю. В. Формування у студентської молоді почуття громадянськості в процесі діяльності молодіжних громадських організацій : монографія. Київ : Четверта хвиля, 2019. 191 с.
76. Ївженко Ю. В. Особливості діяльності студентських громадських організацій як фактора формування соціальної активності особистості. Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки, 2014. № 4. С. 32–36.

77. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Киев, 2000. URL: <http://lib.ru/POLITOLOG/karamurza.txt> (дата звернення: 23.09.2020).
78. Карназей А. Ю. Молодь у політичному житті суспільства як об'єкт і суб'єкт дій. Політологія, 2010. № 12.
79. Карпунь І. Н. Мотивація і стимулювання інноваційної діяльності підприємства. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» «Проблеми економіки та управління», 2008. № 628. С. 529–533.
80. Кметь С. Что такое Новороссия и как с ней быть. Украинская правда, 2014 URL: http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2014/08/15/7034916/view_print (дата звернення: 16.09.2020).
81. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII (редакція від 07.01.2017, підстава – 1769-19). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 07.09.2020).
82. Козлова О. Г. Деякі аспекти формування громадянської позиції майбутніх фахівців у процесі професійної підготовки під час навчання. Соціально-педагогічні засади формування громадянської відповідальності у студентів: 36. матеріалів Всеукраїнськ. науково-практ. конф. (24–25 квітня 2018 року). Конотоп, 2018. С. 16–23.
83. Колеснікова Р. В. Механізм протидії особистістю маніпуляційному впливу. «ПСИХОЛОГІС»: енциклопедія практичної психології. URL: <http://psychologis.com.ua/-1-438.htm> (дата звернення: 21.09.2020).
84. Коллинз Дж. От хорошего к великому. Почему одни компании совершают прорыв, а другие нет: Пер. с англ. М., 2001. 320 с.
85. Конвенція ООН про права дитини, 1989 р.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text. (дата звернення: 14.11.2020).
86. Конкурс для молодих вчених, 2020. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/nastupnogo-roku-mon-profinansuye-majzhe-200-proyektiv-molodih-vchenih-na-100-mln-grn-za-4-roki-byudzheth-konkursu-zbilshili-v-8-raziv> (дата звернення: 07.09.2020).
87. Кононенко К. А. Міжнародне безпекове середовище: виклики і загрози національній безпеці України. Київ: НІСД, 2013. С. 30.
88. Концептуальні засади реформування середньої школи «Нова українська школа». URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 25.09.2020).
89. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154 (дата звернення: 25.09.2020).
90. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року: розпорядження Кабінету Міністрів України № 988-р від 14.12.16 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/249613934> (дата звернення: 25.09.2020).

91. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні від 03.10.2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p> (дата звернення: 25.09.2020).
92. Корінна Л. В. Авторська модель «Школа становлення відповідального громадянина» (Комунальний заклад «Житомирський обласний ліцей-інтернат для обдарованих дітей» Житомирської обласної ради). Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник). Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Мариновська / за наук. ред. Ю. І. Завалевського. Київ – Чернівці : Букрек, 2017. С. 63–64.
93. Корінна Л. В. Педагогічна технологія виховання громадянських цінностей старшокласників [Текст] : методичні рекомендації. Житомир: ЖДУ, 2004. 56 с.
94. Корінна Л. В. Технологія формування громадянських цінностей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу. Житомир, ЖДУ, 2011. С. 121–132.
95. Корінна Л. В. Формування громадянських цінностей старшокласників : монографія. Житомир : Вид-во «Рута», 2010. 364 с.
96. Кравчук Л. І. Теоретичні засади формування професійно-ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», 2012. № 5. С. 100–103.
97. Краснокутський О. В. Політична свідомість як утворююча складова процесу формування ідеології державотворення. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії, 2013. Вип. 52. С. 227–240.
98. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка. К.: Знання, 2007. С. 280.
99. Кулик К. Вплив ЗМІ на громадську думку як загроза національній безпеці держави. Актуальні проблеми міжнародних відносин, 2010. Вип. № 90, Ч. 2. С. 150–151.
100. Кулініч О. Особливості формування і реалізації публічної молодіжної політики на сучасному етапі суспільного розвитку. Молодіжна політика та молодіжна робота: матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції (23 груд. 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 42.
101. Кульчицька О. І. Діагностика рівня розвитку творчих здібностей. Обдарована дитина, 2007. № 1. С. 42–44.
102. Кульчицький С. В. Громадянське суспільство. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с.
103. Левчук М. Взаємодія органів місцевого самоврядування та громадських об'єднань в умовах децентралізації державно-управлінських послуг. Державне управління: теорія і практика, 2008.

- № 1 (7). URL: www.academy.gov.ua/ej7/doc_pdf/levchuk.pdf (дата звернення: 24.10.2020).
104. Лиска О. Г. Взаємодія молоді з органами місцевого самоврядування. Теорія та практика державного управління, 2016. Вип. 3. С. 187–189.
  105. Литвин О. В. Особливості студентської молоді як суб'єкта політичних відносин. URL: <http://www.stationline.org.ua/> (дата звернення: 07.09.2020).
  106. Лівашко Т. В. Складові системи мотивації праці персоналу на підприємстві. Економічний вісник запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць, 2013. Вип. 4. С. 59–65.
  107. Лісовський П. Феномен Інтернету як засіб маніпуляції свідомістю в українському сучасному соціумі. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка, 2005. № 3 (15). URL: http://novyn.kpi.ua/2005-3-1/04_Lisovskii.pdf (дата звернення: 17.09.2020).
  108. Лощихін О. Теоретичні підходи до визначення поняття та особливостей муніципальної демократії. Право.ua, 2017. № 3. С. 8.
  109. Лук'янова Л. Технологія організації проектної діяльності. Імідж сучасного педагога, 2009. № 10. С. 16–21.
  110. Майко Т. С. Механізми взаємодії органів місцевої влади і громади. Сучасне суспільство, 2017. Вип. 1. С. 124.
  111. Майський Г. Ю. Формування позитивної мотивації студентів до професійної діяльності в процесі педагогічної практики, Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 381–385.
  112. Малиновська Н. Л., Сай Д. В. Проектна діяльність як сучасний формат освітнього процесу. V Всеукраїнський педагогічний конгрес (м. Львів, 1-2 жовтня 2019 р.): збірник наукових праць. Львів: Сполом, 2020. С. 190–200.
  113. Малиновська Н. Л. Розвиток громадянської активності молоді через освітній процес. Залучення патріотично активної молоді до розвитку громадянського суспільства як чинник соціальної безпеки України: тези доп. II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв 5 черв. 2019 р.). Миколаїв, 2019. С. 29–31.
  114. Манько В. М. Теоретичні та методичні основи ступеневого навчання майбутніх інженерів-механіків сільськогосподарського виробництва : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. К., 2005. 486 с.
  115. Мариновська О. Я. Педагогічна інноватика & Менеджмент інновацій : навч.-метод. посіб.. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2019. С. 346.
  116. Матеріали X Міжнародного фестивалю педагогічних інновацій / Упорядник: Н. А. Назаренко. У двох томах. Том 2. Авторські школи України. Черкаси : ЧОПОПП, 2018. 202 с.
  117. Мельник Ж. В. Теоретичні аспекти підготовки соціальних працівників в Україні. Інтернет конференція: Корекційна та

- соціальна педагогіка і психологія: сучасні проблеми та перспективи розвитку. URL : <http://fkspp.at.ua/konf2/melnik.pdf> (дата звернення: 14.09.2020).
118. Мельник С. В. Авторська модель «Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення» (Одеський навчально-виховний комплекс «Гімназія № 7 – спеціалізована школа I ступеня з поглибленим вивченням англійської мови» Одеської міської ради Одеської області). Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник). Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Маринівська / за наук. ред. Ю. І. Завалевського. Київ-Чернівці : Букрек, 2017. С. 92–104.
  119. Мельник С. В., Долгий М. М., Саблукова О. В. Формування громадянсько-патріотичних цінностей гімназистів у контексті дослідно-експериментальної роботи закладу освіти. Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. за фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 197–203.
  120. Мельничук Т. та ін. Системно-структурний аналіз культурних взаємин людини і професійного середовища. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 385–394.
  121. Михалева О. Политический дискурс как сфера реализации манипулятивного воздействия: дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Иркутск, 2004. С. 49.
  122. Модель участі молоді в процесах ухвалення рішень. URL: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/40791> (дата звернення: 14.11.2020).
  123. Можливості Еразмус+ у сфері «Молодь», 2020b. URL: <https://erasmusplus.org.ua/erasmus/molod/1789-molod.html> (дата звернення: 07.09.2020).
  124. Морозова О. Інтерес як основний показник мотивації педагогічної діяльності майбутніх учителів музики. Наукові збірки Львівської національної музичної академії ім. М. В. Лисенка : зб. наук. праць, 2009. № 21. С. 196–202.
  125. Наукова та інноваційна діяльність України у 2018: статистичний збірник. К.: Державна служба статистики України, 2019. 108 с.
  126. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. Освіта України, 2001. № 29. С. 4–6.
  127. Національна стратегія реформування інституційного догляду і виховання дітей в Україні на 2017-2026 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80> (дата звернення: 07.10.2020).

128. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року від 25 червня 2013 року. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/344/2013> (дата звернення: 13.09.2020).
129. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки: Указ Президента України від 26.02.2016 р. № 68. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#n25> (дата звернення: 25.09.2020).
130. Нова українська школа. URL:<https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 25.09.2020).
131. Новіков М. Л. Авторська модель «Школа дитячої дипломатичної місії» (Криворізька загальноосвітня спеціалізована школа І–ІІІ ступенів № 43 поглибленим вивченням іноземних мов Криворізької міської ради). Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник). Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Мариновська. За наук. ред. Ю. І. Завалевського. К. – Чернівці : Букрек, 2017. С. 246–251.
132. Ободовська В. І., Пастух С. М. Культура пам'яті як шлях до європейського порозуміння (уроки Голокосту крізь призму сторітелінгу (не) дитячої теми). Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. за фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 209–219.
133. Омеляненко С. Ідентифікація та самоідентифікація майбутніх учителів у процесі застосування інноваційних технологій. Проблеми підготовки сучасного вчителя, 2011. № 4 (Ч. 2). С. 98–104.
134. Організатору інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи у загальноосвітньому навчальному закладі: методичний poradnik. Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, К. В. Таранік-Ткачук. Київ-Чернівці: Букрек, 2014. С. 150.
135. Павлик О. Ю. Професійно-педагогічна підготовка майбутніх перекладачів до використання офіційно-ділового мовлення : автореф. дис. ... канд.пед.наук: 13.00.04. Хмельницький, 2004. 19 с.
136. Панченко Т. Регіональна і локальна ідентичності як складові культури субсидіарної демократії. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, 2010. Вип. 4. С. 75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2010_4_15 (дата звернення: 25.09.2020).
137. Переглянута Європейська хартія участі молоді в громадському житті на місцевому і регіональному рівні. Конгрес місцевих та регіональних влад Європи, 21 трав. 2003 р. URL: <http://>

- humanrightsinukraine.org.ua/wpcontent/uploads/2015/10/eu_charter_ukr.pdf. (дата звернення: 14.11.2020).
138. Пилипейко С. Ф. Цих днів не згасне слава ... (Досвід роботи гімназійного військово-історичного музею). Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник / Автор-упорядник: С. В. Мельник / за фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 204–208.
  139. Питерс Т. В поисках эффективного управления: опыт лучших компаний. Общ. ред. и вступ. ст. Л. И. Евенко. М. : Прогресс, 1986. 423 с.
  140. Піддубний О. Що таке постправда? URL: <http://pidubny.com/scho-take-postpravda> (дата звернення: 07.09.2020).
  141. Пірен М. І. Корнівська М. М. Молодь і політика в Україні: соціо-психологічний аналіз: навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. 288 с.
  142. План заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.03.2018 р. № 179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2018-%D1%80#n12> (дата звернення: 25.09.2020).
  143. Плоский К. В. Участь молоді в розвитку місцевої демократії в Україні: проблеми та перспективи. Український соціум, 2005. № 1 (6). С. 101–102.
  144. Плышевский В. Г. Прогнозирование, проектирование и моделирование в социальной работе. М.: Социально-технологический институт МГУС, 2001. 95 с.
  145. Подшивайлова Г. Мовні засоби маніпулятивного впливу в політичному дискурсі (на матеріалах друкованих російськомовних ЗМІ) : Автореф. дис. ... к.філол.наук: 10.02.01. Київ, 2009. С. 10–12.
  146. Пожидаєва О. В. Теоретичні аспекти професійної підготовки майбутнього соціального педагога у вищому навчальному закладі. Соціальна робота в Україні: теорія і практика : науково-методичний журнал, 2011. № 3/4. С. 72–80.
  147. Поліщук В. А. Професійний розвиток соціальних працівників у контексті неперервної освіти. Вісник Черкаського університету імені Богдана Хмельницького : Серія Педагогічні науки, 2010. Вип. 183, Ч. 2. С. 123–128.
  148. Половинчак Ю. Мобілізаційний та маніпулятивний потенціал дискурсу соціальних медіа в умовах перехідного суспільства. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1083 (дата звернення: 24.10.2020).
  149. Положення про експериментальний загальноосвітній навчальний заклад: наказ Міністерства освіти і науки України від

- 20.02.2002 р. № 114. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0428-02> (дата звернення: 25.09.2020).
150. Положення про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0946-00#Text> (дата звернення: 25.09.2020).
151. Пометун О. І. Молодь обирає дію: Соціальне проектування – новий підхід до виховання молоді. Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати: Практико зорієнтований збірник. К.: Департамент, 2013. с. 327-330.
152. Почепцов Г. Информационно-психологическая война, Восточный фронт. Аргумент, 2014. URL: <http://argumentua.com/stati/informatsionno-psikhologicheskaya-voina-vostochnyi-front> (дата звернення: 07.09.2020).
153. Презентація «Соціальна інклюзія в Україні» в рамках проекту «Доступність у туристичній сфері». URL: <http://invak.info> (дата звернення: 07.09.2020).
154. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. Відом. Верховної Ради, 2006. № 30. Ст. 260.
155. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 р. № 3236-IV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17_11 (дата звернення: 07.10.2020).
156. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. Відом. Верховної Ради, 2013. № 1. Ст. 1.
157. Про затвердження Типового положення про раду молодих учених при органах виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 р. № 822. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/822-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.09.2020).
158. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997. № 24. С. 170.
159. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 01.12.1998 р. № 281-XIV. Відом. Верховної Ради, 1999. № 1. Ст. 2.
160. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. URL: <https://zakon.help/law/848-VIII/> (дата звернення: 20.08.2020).
161. Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності: Указ Президента України від 24.09.2014 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/744/2014> (дата звернення: 07.09.2020).
162. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 17.09.2020).

163. Про органи самоорганізації населення: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001. № 48. С. 254.
164. Про освіту: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38–39, ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 25.09.2020).
165. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.03.2003 р. № 964-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата звернення: 07.09.2020).
166. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> (дата звернення: 07.09.2020).
167. Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III. Відом. Верховної Ради, 2001. № 23. Ст. 118.
168. Про професійних творчих працівників та творчі спілки: Закон України від 07.10.1997 р. № 554/97 –ВР. Відом. Верховної Ради, 1997. № 52. Ст. 312.
169. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 р. № 1045-XIV. Відом. Верховної Ради, 1999. № 45. Ст. 397.
170. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 15.03.2016 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/96/2016> (дата звернення: 14.09.2020).
171. Про рішення РНБО «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 28.04.2017 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/1332017-21850> (дата звернення: 07.10.2020).
172. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987- XII. Відом. Верховної Ради, 1991. № 25. Ст. 283.
173. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. Відом. Верховної Ради, 2019. № 18. Ст. 73.
174. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993. № 16. С. 167.
175. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 26.05.2015 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення: 07.09.2020).
176. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки. Розпорядження КМУ № 1669-р від 23 грудня 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 14.11.2020).

177. Проблеми політичної психологи та її роль у становленні громадянина української держави : матер. другої Всеукр. наук. конф. М.Київ, 3-14 листоп. 1997 р. К., 1997.
178. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей. Київ, 2018. 40 с. URL: <https://ipv.org.ua/prohrama-nova-ukrainska-shkola>. (дата звернення: 25.09.2020).
179. Проекти з розвитку потенціалу вищої освіти, 2020а. URL: <https://erasmusplus.org.ua/erasmus/ka2-proekty-spivpratsi/rozvytok-potentsialu-ex-tempus.html> (дата звернення: 07.09.2020).
180. Процишина О. Г. Використання фольклору як засобу формування громадянської свідомості. Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. за фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 220–226.
181. Пугачев В. П. Средства массовой коммуникации в современном политическом процессе. Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки, 1995. № 5. С. 7–8.
182. Радкович Л. А. Сутність полікультурного виховання студентів вищих технічних навчальних закладів. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7.С. 416–420.
183. Радул В. В. Особливості професійної соціалізації особистості. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки, 2011. Вип. 1. С. 66–70.
184. Реплянчук Д. Блокування сайтів може обмежити доступ українців до інформації. Громадське телебачення, 2017. URL: <https://hromadske.ua/posts/blokuvannia-saitiv-mozhe-obmezhyty-dostup-ukraintsiv-do-informatsii-freedom-house> (дата звернення: 13.09.2020).
185. Ресурси та моделі глобального економічного розвитку: монографія. За заг. ред. Лук'яненка Д. Г., Поручника А. М. К.: КНЕУ, 2011. С. 586.
186. Реформа інтернатних закладів (деінституціалізація). URL: https://www.adm-km.gov.ua/?page_id=40310 (дата звернення: 07.09.2020).
187. Рішення Комітету Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій від 6 листопада 2019 року. Про стан реалізації Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність». URL: <http://kno.rada.gov.ua/uploads/documents/37185.pdf>. (дата звернення: 20.08.2020).
188. Рогальчук О. Упровадження мотиваційно-ціннісної технології вчинку в навчально-виховний процес ліцею. Нова педагогічна думка, 2011. № 2. С. 77-85.

189. Рубин Б. Студент глазами социолога. М. : АСТ Ермак, 1980. 378 с.
190. Руда О. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі. Київ: НАН України, Ін-т укр. мови, 2012. С. 66.
191. Руса Т. В. Авторська модель «Школа козацької педагогіки» (Пасічнянський навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня середня школа І–ІІІ ступенів – технологічний ліцей» Старосинявського району Хмельницької області). Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник). Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Мариновська. За наук. ред. Ю. І. Завалевського. К. – Чернівці : Букрек, 2017. С. 267–273.
192. Руса Т. В. Впровадження козацької педагогіки як складової національно-патріотичного виховання у Пасічнянському НВК. Директор школи, ліцею, гімназії. 2015. № 4–5. С. 58–64.
193. Саблукова О. В., Глебова Л. Е. «Волонтер – це той, хто не стоїть осторонь...» (Майстер-клас як форма залучення до волонтерської діяльності). Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. За фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 233–237.
194. Саблукова О. В., Мірін В. В. Військово-патріотична гра «СКОБ» – авторське бачення національно-патріотичного виховання учнів. Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник: С. В. Мельник. За фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 227–232.
195. Семенець-Орлова І. Освіта для демократичного громадянства / освіта з прав людини як засіб формування культури громадянськості. Громадянські компетентності у професійній освіті державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: 36. метод. матеріалів для системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації держ. службовців і посадових осіб місцевого самоврядування. URL: https://doccu.in.ua/wp-content/uploads/2017/04/Gromadanski-kompetentnosti_.pdf (дата звернення: 07.09.2020).
196. Семенець-Орлова І. Суспільне замовлення на громадянську освіту/ URL: <http://education-ua.org/ua/articles/1327-suspilne-zamovlennyyana-gromadyansku-osvitu-abo-yakvirostiti-anglijskij-gazon-v-ukrajini> (дата звернення: 07.09.2020).
197. Семенець-Орлова І., Михайлич О., Борер К., Ретциль М. Аналітичний звіт за результатами моніторингу впливу швейцарсько-українського проекту «Розвиток громадянських компе-

- тентностей в Україні – DOCCU». К., липень 2018 р. URL: <https://doccu.in.ua/> (дата звернення: 07.09.2020).
198. Семенець-Орлова І. А. Нормативно-правове забезпечення освітніх змін в Україні. Теорія та практика державного управління, 2017. № 3(58). С. 7.
199. Середня заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності за місяць у 2020 році URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/Zarp_ek_m/Zp_ek_m_u/arh_zpm_u.html. (дата звернення: 20.08.2020).
200. Системно-структурний аналіз культурних взаємин людини і професійного середовища. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 385–394.
201. Сівак Т. В. Пісня як засіб формування національної свідомості. Авторська модель С. В. Мельник: Школа інтелектуального розвитку та громадянського становлення : Науково-методичний посібник. Автор-упорядник С. В. Мельник. За фаховою ред. С. В. Кириленко, І. Н. Євтушенко. Київ-Одеса-Чернівці: Букрек, 2019. С. 247–251.
202. Сімахова А. О. Стимулювання наукової діяльності молодих учених в Україні. Залучення патріотично активної молоді до розвитку громадянського суспільства як чинник соціальної безпеки України: тези доп. II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв 4 черв. 2020 р.). Миколаїв, 2020. С. 31–32.
203. Сімахова А. О. Теоретичне обґрунтування інноваційно-інвестиційних аспектів забезпечення позитивної соціально-економічної динаміки, Економічний простір, 2012. № 68. С. 114–119.
204. Сімахова А. О. Глобальний аспект управління соціалізацією економіки. Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту, 2019. № 25. С. 210–217.
205. Скажи своє слово! Посібник з Переглянутої Європейської хартії про участь молодих людей у місцевому та регіональному житті. Біла Церква : Час Змін Інформ ; Страсбург : Вид-во Ради Європи, 2016. С. 24.
206. Скориніна-Погребна О. В. Студентська молодь як потенційна економічна еліта суспільства. URL: www.ukr-socium.org.ua (дата звернення: 07.09.2020).
207. Скулиш Є. Д. Сугестивні технології маніпулятивного впливу: навчальний посібник. (2-ге вид.). Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. С. 12.
208. Словник іншомовних слів. URL: <http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%EF%E5%F0%F1%EE%ED%E0%EB> (дата звернення: 07.09.2020).
209. Снісаренко С. Принципи муніципального господарювання в країнах Європейського Союзу: досвід для України. Науковий вісник, 2012. Вип. 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2012_9_14 (дата звернення: 17.09.2020).

210. Соловьев А. И Политическое сознание и политическая культура. М., 1991. 559 с.
211. Сорокіна Г. Ю. Модель особистісно орієнтованого виховання. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 435–439.
212. Ставицька О. Медіакратія. Політична енциклопедія / за заг. ред. Ю. Левенець. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 435.
213. Стратегія національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки: Указ Президента України від 18.05.2019 року № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#n11> (дата звернення: 25.09.2020).
214. Стратегія розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 року: Указ Президента України від 27.09.2013 р. № 532/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/532/2013#Text> (дата звернення: 07.09.2020).
215. Сусоров В. Д. Навчальний і виховний процеси на сучасному етапі в технічному ВНЗ. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, 2012. № 7. С. 449–453.
216. Сухомлинский В. А. Рождение гражданина. Москва: Мол. гвардия, 1971. 336 с.
217. Сухомлинська О. Громадянське виховання: спадщина і сучасність. Управління освітою, 2005. № 24. С. 3.
218. Топчій І. В. Успішна школа для успішного учня. Науково-методичний посібник. Черкаси : ПП «Чабаненко», 2015. 172 с.
219. Топчій І. В., Федорченко Т. Є., Федорченко С. В. Майбутнє у твоїх руках: визнач свою позицію. Навчально-методичний. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2010. 148 с.
220. Топчій І. В. Авторська модель «Гімназія культури гідності» (Черкаська гімназія № 9 ім. О. М. Луценка Черкаської міської ради Черкаської області). Авторська школа в Україні (науково-методичний посібник). Автори-упорядники: І. Н. Євтушенко, Ю. І. Завалевський, С. В. Кириленко, О. І. Кіян, О. Я. Мариновська. За наук. ред. Ю. І. Завалевського. К. – Чернівці : Букрек, 2017. С. 307–311.
221. Трагедія спільного (Tragedy of the commons). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 25.09.2020).
222. Тренина И. Л. Эволюция учебных стилей в процессе профессионального самоопределения. Журнал практикующего психолога, 2001. Вып. 7. С. 138–152.
223. Трофімук К. В. Спрямування змісту професійної підготовки на усвідомлення сутності культури професійного спілкування майбутніх фахівців з готельно-ресторанної справи. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах, 2014. Вип. 34. С. 354–360.

224. Троцько Г. В. Теоретичні та методичні основи підготовки студентів до виховної діяльності у вищих педагогічних навчальних закладах : автореф. дис. ... докт. пед. н. : 13.00.04. К. : Інститут ППРО, 1997. 54 с.
225. Тюття Л. Т. Соціальна робота (теорія і практика). Модульна програма для студентів спеціальності «Соціальна робота» : метод. посібник. К. : Університет «Україна», 2007. 112 с.
226. Участь молоді в процесах реформування держави. Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2017 року) / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики. URL: http://dsmsu.gov.ua/media/2018/12/18/3/Dopovid_.pdf. (дата звернення: 14.11.2020).
227. Участь молоді в управлінні громадами / авт.-уклад. О. В. Кулініч, Д. С. Барінова, В. В. Нестеренко. Х. : Харківський відокремлений підрозділ Центру розвитку місцевого самоврядування, 2018. С. 5.
228. Файчук О. Л. До питання професійної підготовки майбутніх соціальних працівників. Витоки педагогічної майстерності, 2012. Випуск 10. С. 299–302.
229. Фалинська З. З. Удосконалення практичної підготовки майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах / З. З. Фалинська // Вісник Черкаського університету імені Богдана Хмельницького : Серія Педагогічні науки, 2007. Вип. 113. С. 25–29.
230. Фальшивки російської пропаганди проти України. Антикор. URL: http://antikor.com.ua/articles/7586-faljshivki_rosijskoji_propagandi_proti_ukrajini (дата звернення: 07.09.2020).
231. Філінюк А. Г. До 75-річчя кандидата історичних наук, професора Василя Івановича Якубовського. Освіта, наука і культура на Поділлі, 2015. Том 22. С. 467–474.
232. Фінальний звіт з реалізації проекту «Доступність у туристичній сфері»: програма, кошторис, звіт. За ред. Сай Д. В. Миколаїв, 2019. 10 с.
233. Фіцула М. М. Педагогіка. К.: Видавничий центр «Академія», 2000. С. 271.
234. Хорошилов О. Ю. Політична психологія. Одеса : Б.в., 2006. 86 с.
235. Цуладзе А. М. Політичні маніпуляції чи підкорення натовпу. Москва: Книжковий дім «Університет», 1999. С. 23–24.
236. Чік Л. Засоби мовного маніпулювання у сучасних ЗМІ. Наукове видання Київського університету ім. Бориса Грінченка «Літературний процес: методологія, імена, тенденції», 2015. Вип. № 5. URL: <http://litp.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/143#.WUBVFmjyIV> (дата звернення: 14.10.2020).

237. Чмихало Є. І. Деякі аспекти розвитку культурно-дозвілєвої діяльності в зарубіжних країнах та її кадрового забезпечення. Культурно-просвітницька діяльність в сучасних умовах : Тези наук. конф. (м. Київ, 25–26 квіт. 1994), К.: КДІК, 2014. 183 с.
238. Шестопал Е. Б. Политическая психология: Хрестоматия. М. : Аспект Пресс, 2011. 432 с.
239. Шиян О. Молодь як цільова група державної освітньої політики з питань забезпечення здорового способу життя. Вісник національної академії державного управління, 2009. № 1. С. 226.
240. «Шість капелюхів»: прийом гра для розвитку критичного мислення, 2018. URL: <https://naurok.com.ua/post/shist-kapelyuhiv-priyom-gra-dlya-rozvitku-kritichnogo-mislennya> (дата звернення: 07.09.2020).
241. Шмідт Е., Коен Д. Новий цифровий світ. Як технології змінюють державу, бізнес і наше життя. Львів: Літопис, 2015. С. 9.
242. Шуль Я. М. Учнівські об'днання. Тернопіль: Астон, 2010. 246 с.
243. Щербань О. Є., Сімахова А. О. Вплив іноземного інвестування на соціально-економічну безпеку України. Східна Європа: економіка, бізнес та управління, 2018. № 5 (16). С. 44–48.
244. Ярошенко В. М. Вплив мережевої комунікації на становлення інституту демократичної громадянськості в Україні. Наукові праці: Чорноморського нац. ун-ту ім. Петра Могили. Сер. Політологія, 2019. Т. 297. Вип. 285. С. 58–64.
245. Arnstein S. A ladder of citizen participation. Journal of the American Planning Association, 1969. 35(4). 216–224. URL: <https://etxstus-juh3oumw3qxdso2dhucq--www-tandfonline-com.translate.google/doi/abs/10.1080/01944366908977225> (last accessed: 14.11.2020).
246. Bell E. Facebook is eating the world. Columbia Journalism Review, 2016. URL: https://www.cjr.org/analysis/facebook_and_media.php. (last accessed: 20.09.2020).
247. Citizenship in Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/citizenship> (last accessed: 07.09.2020).
248. Fragile States Index presented by The Fund for Peace. URL: <https://fundforpeace.org/2019/04/10/fragile-states-index-2019/> (last accessed: 23.09.2020).
249. Hart R. A. Children's participation: From tokenism to citizenship. Florence, Italy: United Nations Children's Fund International Child Development Centre, 1992. URL: <https://www.unicef-irc.org/publications/100-childrens-participation-from-tokenism-to-citizenship.html> (last accessed: 14.11.2020).
250. Hart R. A. Stepping back from «the ladder»: Reflections on a model of participatory work with children. In Participation and Learning: Perspectives on education and the environment, health and sustainability, 2008 (pp. 19–31). Netherlands: Springer. URL: <https://www>.

- springer.com/gp/book/9781402064159(last accessed: 14.11.2020). (last accessed: 14.11.2020).
251. Kennan D. Space, Voice, Audience and Influence: The Lundy Model of Participation in Child Welfare Practice. *Social Work in Action*, 2018. p. 1–14 URL: <https://doi.org/10.1080/09503153.2018.1483494>. (last accessed: 14.11.2020).
  252. Kennan D. Supporting Children's Participation in Decision Making : A Systematic Literature Review Exploring the Effectiveness of Participatory Processes. *British Journal of Social Work*, 2018. p. 1–18. URL: <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcx142>. (last accessed: 14.11.2020).
  253. Korzeniowski J. Edukacja obywatelska w szkole : teoria i praktyka. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – S. 105.
  254. Lexis. P. Dictionnaire de la langue française. Larousse, 1993. P. 2027.
  255. Local democracy today and tomorrow-learning from good practice / A background paper for a workshop on local democracy held at International IDEA offices in Stockholm, November, 2014. P.9.
  256. Local democracy today and tomorrow-learning from good practice / A background paper for a workshop on local democracy held at International IDEA offices in Stockholm, November, 2014. P.8.
  257. Menshikov V., Lavrinenko O., Sinica L., Simakhova A. Network capital phenomenon and its possibilities under the influence of development of information and communication technologies. *Journal of Security and Sustainability Issues*, 2017. 6(4). P. 585-604.
  258. Percy-Smith, B. & Thomas, N. (Eds) *A Handbook of Children and Young People's Participation: Perspectives from Theory and Practice*, 2009(pp. 215–227). Abingdon: Routledge.
  259. Petyuh V., Shchetinina L., Shkoda T. Development trends, asymmetries and impact factors of youth employment in Ukraine. *Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje*, 2017. nr 1 (36). P. 27-42. URL: <http://www.problemypolitykispolecznej.pl/Numer--2017,8752> (last accessed: 20.08.2020).
  260. Rudenko-Sudarieva L., Pashinska K. Experience of international investment in public-private partnership projects in the context of social orientation of economies. *Monograf. London, United Kingdom: Sciemcee Publishing*, 2018. P. 253-266.
  261. Semenets-Orlova I. Multidimensional management contemporary: generation of social meanings for a new collective identities. *Public management*, 2018 (Special edition). № 4 (14). P. 264–269. URL: <https://doi.org/10.31618/vadnd.v1i14.118> (last accessed: 07.09.2020).
  262. Semenets-Orlova I. Valuable concept of peace-building in Ukraine. *Публічне урядування*, 2019. №3 (18). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/valuable-concept-of-peace-building-in-ukraine> (last accessed: 07.09.2020).

263. Shier H. Pathways to Participation revisited: Nicaragua perspective. *Middle Schooling Review*, 2006. 2. p. 14–19. URL: https://www.harryshier.net/docs/Shier-Pathways_to_Participation_Revisited_NZ2006.pdf (last accessed: 14.11.2020).
264. Shier H. Pathways to Participation revisited: Learning from Nicaragua's child coffee workers. In N. Thomas & B. Percy-Smith (Eds.), 2010. URL: https://www.harryshier.net/docs/Shier-Pathways_to_Participation_Revisited_Handbook.pdf (last accessed: 14.11.2020).
265. Shier H. Pathways to participation: Openings, opportunities and obligations. *Children & Society*, 2001. 15. p. 107–117. URL: https://www.gu.se/pedagogik-kommunikation-larande/digitalAssets/1429/1429848_shier2001.pdf (last accessed: 14.11.2020).
266. The Aberdeen Agenda: Commonwealth principles on good practice for local democracy & good governance / Endorsed by Commonwealth Heads of Government at their meeting in Malta in 2005 and reaffirmed at their meeting in Kampala in 2007. URL: http://www.clgf.org.uk/default/assets/File/CLGF_statements/Aberdeen-agenda.pdf (last accessed: 02.08.2020).
267. The Economist Intelligence Unit. A time for new ideas: Innovation in Central Eastern Europe and Turkey, 2008. URL: www.energizers.eu/CEETr.pdf (last accessed: 20.08.2020).

Відомості про авторів

ПАЛАГНЮК Юліана Вікторівна – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки Інституту державного управління ЧНУ імені Петра Могили, керівник науково-дослідної теми для молодих науковців, що виконується за кошти державного бюджету «Формування концептуальних засад залучення патріотично активної молоді до розвитку громадянського суспільства як чинник соціальної безпеки України» (2019–2021). Коло наукових інтересів: державна євроінтеграційна політика України, європейська інтеграція, соціальні стандарти ЄС, мас-медіа та громадянське суспільство, публічне управління.

КОСТЕВА Тетяна Богданівна – кандидат педагогічних наук, доцент б.в.з. кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки. Коло наукових інтересів: комунікаційні процеси та технології, громадянське суспільство, лідерський стиль життя молоді, патріотичне виховання, коучинг особистісного розвитку.

СОЛОВЙОВА Анна Сергіївна – кандидат політичних наук, доцент б.в.з. кафедри політичних наук Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Коло наукових інтересів: авторитарне підкорення владному впливу; політична комунікація; політична лінгвістика; маніпулювання громадською думкою.

ЛУШАГІНА Тетяна Вікторівна – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політичних наук ЧНУ імені Петра Могили. Коло наукових інтересів: реформи децентралізації та місцевого самоврядування в Україні, створення спроможних територіальних громад.

ЯРОШЕНКО Віра Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри психології та соціальних наук Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Коло наукових інтересів: інститут громадянськості, етизація політики, гендерна рівноправність, проєвропейський вектор політичного розвитку України.

СУХОРУКОВА Анна Леонідівна – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри психології та соціальних наук Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Коло наукових інтересів: механізми державного регулювання екологічною сферою, екологічна безпека держави (державно-управлінський вимір), інформаційно-кадрове забезпечення діяльності органів державної влади.

МАЛИНОВСЬКА Наталя Леонідівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Коло наукових інтересів: комунікаційні процеси та технології, соціальне партнерство, інновації в освітньому процесі.

АКИМОВА Тетяна Юрійвна – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Коло наукових інтересів: вища освіта, реформування вищої освіти, соціальна політика.

ПОЛТОРАК Любов Юрійвна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Коло наукових інтересів: психологічні аспекти діяльності соціальних працівників, професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до використання арт-терапії

ФАЙЧУК Олена Леонідівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки. Коло наукових інтересів: здоровий спосіб життя, професійна освіта соціальних працівників, соціально-педагогічна профілактика негативних явищ в молодіжному середовищі.

СУРГОВА Світала Юрійвна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки. Коло наукових інтересів: використання методів превентивної педагогіки в системі підготовки майбутніх соціальних працівників, технології вищої педагогічної школи.

БОЙКО Світлана Миколаївна – кандидат філософських наук, завідувач сектору авторського педагогічного новаторства відділу інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти»; старший науковий співробітник відділу освітніх технологій та популяризації українознавства Науково-дослідного інституту українознавства. Коло наукових інтересів: філософські основи національної системи виховання в Україні; проблема збереження української ідентичності у контексті глобалізаційних процесів; особливості українознавчого спрямування освітнього процесу в закладах освіти України та українських освітніх осередках за кордоном; національна культура в розбудові громадянського суспільства в Україні.

СЕМЕНЕЦЬ-ОРЛОВА Інна Андріївна – доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом. Коло наукових інтересів: державне управління освітніми змінами, теорія та практика реформ, соціальні зміни, громадянська освіта.

ШКОДА Тетяна Никодимівна – доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». Коло наукових інтересів: управління людським капіталом, компетентнісно-орієнтована освіта, соціальна відповідальність, організаційна поведінка, коучинг.

ТЕПЛЮК Марія Анатоліївна – кандидат економічних наук, доцент кафедри бізнес-економіки та підприємництва, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». Коло наукових інтересів: управління ресурсами, управління діловою досконалістю, інтелектуальні ресурси, капітал підприємництва, інноваційна діяльність.

СІМАХОВА Анастасія Олексіївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародної економіки Національного авіаційного університету, заступник Голови Ради молодих учених при Міністерстві освіти і науки України. Коло наукових інтересів: моделі соціальної економіки, соціалізація економіки, соціально-економічний розвиток, глобалізація економіки, інноваційно-інвестиційні чинники, наукова діяльність, молоді вчені.

БУТЕНКО Володимир Григорович – дійсний член Міжнародної академії проблем людини, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, професор, директор Українського науково-дослідного інституту естетичної освіти. Коло наукових інтересів: формування особистості в умовах цивілізаційного розвитку України, роль вищої школи у залученні молоді до системи правових, морально-етичних, естетичних цінностей, виховання громадянськості студентів у процесі навчальної, поза аудиторної діяльності.

Information about authors

Yuliana Palagnyuk – Doctor of Sciences (Dr. Hab.) in Public Administration, Professor, Head of the Department of Social Work, Governance and Pedagogics of the Institute of Public Administration, Petro Mohyla Black Sea National University; head of the research topic for young scholars «Formation of conceptual bases of involvement of patriotic active youth in development of civil society as a factor of social security of Ukraine» (2019–2021). Research interests: Eurointegration policy of Ukraine, European integration, social standards of the EU, mass media and civil society, public administration.

Tetiana Kostieva – PhD in Education, Associate Professor, Department of Social Work, Governance and Pedagogics, Petro Mohyla Black Sea National University. Research interests: communication processes and

technologies, civil society, leadership lifestyle of young people, patriotic education, coaching of personal development.

Anna Solovyova – PhD in Political Science, Associate Professor, Department of Political Science, Petro Mohyla Black Sea National University. Research interests: authoritarian submission to power; political communication; political linguistics; manipulation of public opinion.

Tetiana Lushahina – PhD in Political Science, Senior Lecturer, Department of Political Science, Petro Mohyla Black Sea National University. Research interests: decentralization and local government reform in Ukraine, creation of effective territorial communities.

Vira Yaroshenko – PhD in Political Science, Associate Professor, Department Psychology and Social Sciences of V. O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University. Research interests: institute of citizenship, ethicization of politics, gender equality, pro-European vector of political development of Ukraine.

Anna Sukhorukova – PhD in Public Administration, Associate Professor of Department Psychology and Social Sciences of V. O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University. Research interests: mechanisms of state regulation of the ecological sphere, ecological security of the state (state-administrative dimension), information and personnel support of the activity of state authorities.

Natalia Malynovska – PhD in Historical Sciences, Associate Professor, Department of Social Work, Management and Pedagogy, Institute of Public Administration, Petro Mohyla Black Sea National University. Research interests: communal processes and technologies, social partnerships, innovation in the lighting process.

Tetiana Akimova – PhD in Public Administration, Associate Professor, Department Social Work, Governance and Pedagogics, Petro Mohyla Black Sea National University. Research interests: higher education, higher education reform, social policy.

Liubov Poltorak – PhD in Education, Associate Professor, Petro Mohyla Black Sea National University. Research interests: psychological aspects of social workers, professional training of future social workers to use art therapy.

Olena Faichuk – PhD in Education, Associate Professor, Department of Social Work, Governance and Pedagogics, Petro Mohyla Black Sea National University. Research interests: healthy lifestyle, professional education of social workers, socio-pedagogical prevention of negative phenomena in the youth environment.

Svitlana Surhova – PhD in Education, Associate Professor, Department of Social Work, Governance and Pedagogics, Petro Mohyla Black Sea National University. Research interests: use of methods of preventive pedagogy in

the system of training future social workers, technology of higher pedagogical school.

Svitlana Boiko – Ph.D. in Philosophy, Head of the Sector of the Original Pedagogic Novelty, Department of the Innovative Activity and Experimental Research Work, State Scientific Institution “Institute of Education Content Modernization”; senior research fellow of the Department of Educational Technologies and Popularization of Ukrainian Studies, Research Institute of Ukrainian Studies. Range of scholarly interests: philosophical foundations of the national education system in Ukraine; problem of conserving Ukrainian identity in the context of globalization processes; specifics of Ukrainian studies vector in the educational process of the educational establishments in Ukraine and Ukrainian educational centers abroad; national culture in the development of civil society in Ukraine.

Mariia Tepliuk – Ph.D. in Economics, Associate Professor of Business Economics and Entrepreneurship Department, Kyiv National Economic University named after V. Hetman, Ukraine. Research interests: resource management, managing business excellence, intellectual resources, capital of the enterprise, innovative activity.

Tetiana Shkoda – Doctor of Economic Sciences, PhD, Associate Professor of Personnel Management and Labor Economics Department at Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman. Research interests: human capital management, competency-based education, social responsibility, organization behavior, coaching.

Inna Semenets-Orlova – Doctor of Sciences (Dr. Hab.) in Public Administration, Associate Professor, Head of Department of Public Administration, Interregional Academy of Personnel Management. Research interests: public management of educational changes, theory and practice of public sector reform, social changes, citizenship education.

Anastasiia Simakhova – Ph.D. in Economics, Associate Professor of Department of International Economics of National Aviation University, Vice-Head of the Young Scientists Council by the Ministry of Education and Science of Ukraine. Research interests: social economy models, economy socialization, social and economic development, economy globalization, innovative and investment factors, research activity, young scientists.

Volodymyr Butenko – Member of the International Academy of Human Problems, Corresponding Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences (Dr. Hab.) in Pedagogy, Professor, Director of the Ukrainian Research Institute of Aesthetic Education. Research interests: the formation of personality in the civilizational development of Ukraine, the role of higher education in attracting young people to the system of legal, moral and ethical, aesthetic values, education of students' citizenship in the educational process, outside the classroom.

Наукове видання

Палагнюк Юліана Вікторівна
Костєва Тетяна Богданівна
Соловйова Анна Сергіївна та ін.

УЧАСТЬ МОЛОДІ У РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Колективна монографія

Під загальною редакцією Ю. В. Палагнюк, О. Л. Файчук

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 19,1. Тираж 300 пр. Зам. № 534-631.

ВИДАВЕЦЬ І ВИГОТОВЛЮВАЧ
Товариство з обмеженою відповідальністю фірма «Іліон».
54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1506 від 25.09.2003 р.

ISBN 978-617-534-631-0

9 786175 346310